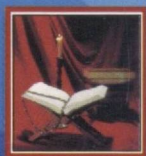

566

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 3/2019

ROST SO'Z, RASO FIKR

“Тафаккур” журнали дунё юзини кўрганига 25 йил бўлди, чорак аср! Қўлингиздагиси унинг нақд 100-жилди!

Таҳририятимизга табрик йўллаган муштарийлардан бири “журналнинг юзинчи сони” демоқ ўрнига “журналнинг юз йиллиги” деб ёзиб юборибди. Бу беозор саҳвдан биз – таҳририят аҳли шоён фахрландик. Худойим бандасининг тилига солибдими, иншооллоҳ, чорак аср бизнинг умримизга мазмун бағишлаган ушбу нашри афкорнинг 100 йиллиги ҳам бир кун келиб нишонлангуси!

Сираси, ўтган 25 йил ҳам ҳазилакам муддат эмас, азамат бир асрнинг чораги!

Теварақда мақоми ҳар беш йилликда бир ўзгарадиган, қиладиган иши сафсатабозлигу қоғозбозликдан иборат ташкилот ва идоралар кам эмас. Шунча йил бадалида ташкилотингиз нима каромат кўрсатди, деб савол сўралса, бир қучоқ қоғозни рўқач қилиб, эртанги “муҳим тадбир”дан сўз очади – дастурхонга қўядиган бошқа вақоси йўқ. “Тафаккур” мажалласи, шукрки, бу тахлит саволга жавобан юз жилд китобини пешкаш этади. Унинг ҳар бир жилди нечоғли завқ ва ҳавас, шу баробари нечоғли меҳнат-машаққат билан дунёга келгани ўзимизга аён. Бироқ бу юз китобнинг жамиятимиз ижтимоий-фалсафий, маънавий-маърифий жабҳасига қўшган улушини чамаламоққа, шу йиллар бўйи мамлакат матбуоти саҳнасида тутган ўрнидан-да нарх урмоққа ҳаддимиз сифмайди. Йўқ, бошқалар айтсин! Билганлар билади бунини...

Бизга ифтихор бағишлайдиган яна бир томони шуки, маданий давраларда “тафаккур”боп, “тафаккур”она, “тафаккур”хонлик, “тафаккур”чилар сингари истилоҳлар пайдо бўлди. Бу ҳол яккаш ижодий жамоанинг меҳнати туфайли бўлмай, журнал теварагида уюшган пешқадам зиёлиларимиз фикрий заҳматининг самарасидир.

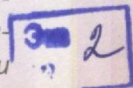
Жаҳон илмий жамоатчилигида “энг кўп иқтибос олинадиган нашр” деган мезон тушунча бор. Мамлакатимиздаги нашрлар орасида шундай тадқиқот ўтказилса... “Тафаккур” аҳли яна бир карра фахрланса керак.

Бу гапларга шубҳа қилгудек бўлсангиз, кутубхоналар бисоти ва шахсий жавонлардан муносиб ўрин олган “Тафаккур”нинг юз жилдини бир-бир варақлаб кўргайсиз, муҳтарам муштарий!

“Ҳаёт ҳақиқати акс этмаган гап билан одамларнинг эътиборини жалб қилиш амримаҳол. Ишончу эътиқод эса жонли, ҳаққоний фикрдан туғилади”. Журналимиз чорак асрлик фаолияти мобайнида ўзининг илк сониди илгари сурган ушбу маслакдан асло чекинмади.

Келинг, азиз биродар, ўша сонда ният қилганимиздек, биргаликда дуога қўл очайлик:

– Умринг узоқ бўлсин, фикрлашдан тинмагил, “Тафаккур”!

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Журнал 1994 йилдан чиқа бошлаган. Бир йилда тўрт марта нашр этилади.

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят

Собиржон ЁҚУБОВ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Султонмурод ОЛИМ
(бўлим мудир)

Нодира ОФОҚ
(бўлим мудир)

Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим мудир)

Насрулло ЭРГАШ
(мухбир-муҳаррир)

Наргиза УСМОНОВА
(техник муҳаррир)

Жамоат кенгаши

Ўрозбой АБДУРАХМОНОВ

Абдулла АЪЗАМ

Хуршид ДАВРОН

Шухрат РИЗО

Хайриддин СУЛТОН

Абдурахим ЭРКАЕВ

Муртазо ҚАРШИБЎЙ

Дилмурод КУРОНОВ

Муассис – Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган. Матиларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-бино.

@ tafakkurtahririyati@mail.ru

Журнал андазаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарк" наприёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-бино.

2019 йил 30 сентябрь куни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70х100 1/16, 8 босма табак, 615-бўйруғма. Нашр адади 1000 нуска.

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Орифлар мажлиси.....4

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Султонмурод ОЛИМ. Юксалиш юки.....14

Муқимжон ҚИРҒИЗБОЕВ. Сайлов: сийловми ёхуд синов?.....18

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Абдурахим ЭРКАЕВ. Илоҳий туйғулар туташуви.....24

ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

Маҳмуд ЙЎЛДОШЕВ. Урф-одатлар: танганинг икки томони.....30

ТАРИХ – БУЮК МУРАББИЙ

Олим ТОШБОЕВ. "Мозийга тикилиб муғанний йиғлар..."....34

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Ғани ЗИКРИЛЛАЕВ. Ҳақиқат қиёсда кўринар.....44

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Насрулло ЭРГАШ. Авлод ва эътиқод.....50

ШАРҚУ ҒАРБ ФАЛСАФАСИ

Нодира ОФОҚ. Мен Сизиф тошига
эгаман бошим.....55

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Виктор АЛИМАСОВ. Парвоздаги
мусаввир.....62

ДУНЁНИНГ СИРЛАРИ

Мурод ҲОШИМОВ. Қақнус: атторона,
навоийона.....70

Жамол УСМОНОВ. "Қуш тили"

НАСР ЖАВОҲИРЛАРИ

АНАР. Оқ кўчқор, қора кўчқор. Қиссадан
боблар.....74

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

ШУҲРАТ. Тўрт томони очиқ қафас.....96
Носир РАҲМАТ. Иккинчи умр.....100

Баҳодир ЖАЛОЛОВ
"Абодият эгилари"

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Олим ОТАХОН. Ботиндаги бўрон.....104

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Ижод АҲМЕДОВ. Нажоткор ғоя.....112
Қувондиқ САНАҚУЛОВ, Рухсора РЎЗИЕВА.
Олтиндан қиммат сармоя.....113
Ситора АБДУСАТТОРОВА. Моделлаш-
тириш нима?.....115
Ҳабибулло РАЖАБОВ. Тоффлернинг
рўёбга чиққан башорати.....117
Нодира ҚУРБОНОВА. Илоҳий макон
ва замон.....118
Гулчеҳра НАВРЎЗОВА. "Дам – бу
дамдир".....119
Равшанбек МАҲМУДОВ. Футувват –
жавонмардлик демак.....121
Нодиржон АБДУЛАҲАДОВ. Ҳажв ҳа-
қиқат хизматида.....122
Гулираъно ОРИФЖОНОВА. Ватаннинг
хориждаги жавоҳирлари.....124
Тошкентбой ПАРДАЕВ. Инқироз илди-
зини излаб.....125
Журналнинг инглизча мухтасар
мазмун.....127

ORIFLAR MAJLISI

Ўтган 25 йил мобайнида “Тафаккур” саҳифаларида ўнлаб-юзлаб суҳбатлар эълон қилинган. “Мозийга қайтиб иш кўрмоқ хайрлидир” дея, мажалламизнинг 100-сонидан ана шу гурунглardan айрим иқтибослар чоп этмоқдамиз.

Фикр – одамни, оламни ўзгартирмоққа қодир куч. Инчунин, катта йўл бошида турган жамиятимиз учун тоза фикр, сергак ақл сув билан ҳаводек зарур. “Орифлар мажлиси”га кулоқ тутинг-а, азиз муштарий, аксар ўй-мулоҳазалар бугун ҳам аҳамиятини йўқотмаган.

Саидмурод МАМАШОКИРОВ,
файласуф олим:

Бозор объектив қонуниятлар негизидан ривожланади. Агар биз унга оқилонан мослашмасдан, субъектив-волюнтаристик йўл билан аралашадиган бўлсак, уни издан чиқарамиз, жабрини эса бутун жамият тортади.

2001 йил 1-сон

**Асқар МАҲКАМ,
шоир ва таржимон:**

Одамзод яна минг йиллар изланиб тажриба ўтказса ҳам,
комил инсон тарбияси учун мавлавия ва нақшбандия мак-
табларидан кўра олийроқ намуна тополмайди.

2001 йил 3-сон

**Хуршид ДАВРОН,
Ўзбекистон халқ шоири:**

Адабиёт дарсликларига бадиияти мукаммал асарлар ки-
ритилиши керак. Ватан мавзусига бағишланганининг ўзигина
шеърнинг фазилати эмас. Шиорбозлик руҳидаги асарлар ёшлар
савияси пасайишига сабаб бўлади.

2006 йил 1-сон

**Усмон АЗИМ,
Ўзбекистон халқ шоири:**

Таассуфки, айримлар ҳаром йўл билан пул топишни фазилат
деб билади... Ундан ҳам ёмони – бундайлардан юз ўгириш ўрни-
га ялтоқилик қиладиганларнинг кўпаяётганидир...

Аслида, бутун жамият бу қаллоблардан юз ўгириши, улар
элдан айрилиб, ўз қилмишларини адлу инсоф тарозисига со-
либ кўриши керак эмасми?!

2007 йил 2-сон

**Фахриддин НИЗОМ,
шоир ва таржимон:**

Менинг қатъий хулосам шуки, адабиётни қўлтиғидан сув
пуркаб юксалтириб бўлмайди. Тўғри, унинг миллат тафакку-
рини ўстирар даражага етмоғига муайян шарт-шароит зарур,
яъники, адабиёт миллатни юксалтириши учун аввало миллат
адабиётни юксалтириши лозим деб ўйлайман. Лекин бу адабий
тафаккурнинг оёғига тушов солинишига олиб келмаслиги даркор.

2008 йил 2-сон

**Нажмиддин КОМИЛОВ,
профессор:**

Дунё – мусобақа майдони. Бунда фақат етук билим, ақлий ва ижодий салоҳият билангина ғолиб келиш мумкин. Инсоннинг комиллик мезони ҳам, назаримда, бугун кўпроқ шу билан белгиланади. Чунки замонлар ўтиши билан комиллик ҳақидаги тасаввурлар ҳам ўзгариб боради. Комиллик бир идеал экан, демак, идеаллар ҳам ўзгаришга юз тутаётганини сезишимиз керак.

2008 йил 3-сон

**Мурод МУҲАММАД ДЎСТ,
ёзувчи:**

Одамнинг маънавий қиёфасини унинг савод даражаси, яъни ки нечта китоб ўқигани билан белгилаш ножоиздай туюлади. Албатта, адабиётдан, санъатдан оммавий савод қанчалик баланд бўлса, жамиятнинг маънавий қиёфаси ҳам шунга яраша бўлади. Бироқ ҳаммамиз биламизки, китоб ўқимасдан ёки кино кўрмасдан ҳам яхши одам бўлиш мумкин.

Демак, дунёда ҳарфни ҳарфга уриб ўқиш, ҳарфни ҳарфга улаб ёзишдан бошқа, минглаб дарслик ва рисоаларда битилган маълумотлардан ўзга ҳақиқатлар ҳам кўп!

2008 йил 1-сон

**Абдулла ОРИПОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири:**

Инсон юмшоқ пластилин ҳам, қаттиқ металл ҳам эмас. Уни букиб ёки эритиб, хоҳлаган буюм ясашга ҳаракат қилиш табиат қонунига зид. Инсонда фақат ўзигагина хос бўлган қалб ва сезги, фикрлаш йўсинлари, меҳр, ғазаб, қувонч ва қайғу туйғулари мавжуд. Миллионлаб одамни доимий равишда бир хил кайфиятда ушлаб туришнинг асло иложи йўқ, бундай ҳолат фақат байрам ёки ғалаба дамларида юз бериши мумкин.

2009 йил 4-сон

**Жаҳонгир ҚОСИМОВ,
кинорежиссёр:**

Тан олайлик, кўп нарсага юзаки қарашга одатланганмиз. Хом-хатала бўлса ҳам ишнинг тезроқ битишини кўзлаймиз, моҳиятдан кўра шаклни устун биламиз. Миллийликми – марҳамат: атлас кўйлак, дўппи, “келинсалом” ва ҳоказо. Булар – фақат безак.

Шифти бўйрали миллий таомлар ошхонасига кириб кўринг. Обдаста шифтга, қўл чайдиган жом уйнинг тўрига осиб қўйилган. Бу нима – миллий қадриятларга эҳтиромми ёки фаросатсизликми? Ваҳоланки, миллийлик, қадрият асосан бизнинг тарбиямизда, воқеликка муносабатимизда, турмуш ва фикрлаш тарзимизда зухур бўлади.

2010 йил 2-сон

**Шуҳрат РИЗО,
адабиётшунос олим:**

Одам борки, истеъмол эҳтиёжи бўлган ва бўлади, демакки, истеъмолчилик психологияси мудом урчийверади. Бироқ бу ҳол жайронни кимдир гўзаллик, эрк, бокиралик тимсоли, бошқа биров эса эти ширин, териси майин жонзот деб билганидек гап...

Бугун иккинчи тушунча ҳамма жойда зўрайгандан зўрайиб боряпти. Бозор экан-да, рақобат, кимўзар деб нималар қилмаяпти санъат атрофидаги шоввозлар?! Том маънодаги санъат оломон хоҳишларига мосланиб, силлиқланиб, шу каслардан бино бўлган улкан юҳонинг гоҳ улгуржи, гоҳ донабай – чакана луқмасига айланиб кетяпти. Ана шуниси хавфли, ана шунисидан қўрққулик!

2010 йил 3-сон

**Шуҳрат ЭГАМБЕРДИЕВ,
ЎзФА Астрономия институти директори, академик:**

Ҳозирги кунда илмий-техник адабиётларнинг 96 фоизи инглиз тилида ёзилади. Шунинг учун инглиз тилини билмасдан табиий фанлар соҳасида илмий тадқиқот билан шуғулланиб бўлмайди. Молекуляр биология ва ген муҳандислиги, нанотехнологиялар, астрофизика ва яна кўпгина замонавий фан йўналишларида ўзбекча луғат тузиш билан шуғуллангандан кўра инглиз тилини ўрганиш анча арзон ва фойдалироқ бўлади.

2011 йил 1-сон

**Эркин ВОҲИДОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири:**

Мен кейинги вақтда илм-маърифатга интилиш бир оз сусайди, деб ўйлайман. Ҳозирги ўғил-қизларда адабиётга, умуман, китобга муҳаббат кўнгилдагидек эмас. Шеърый ва насрий китоблар адади пасайиб кетганига ҳам ана шулар сабаб. Тўғри, илгариги тузумда бу билан бировнинг иши бўлмаган. Ҳа энди, бир ўзбек-да, сарт-да, деб бизга паст назар билан қаралган. Ҳозир ҳам айрим юртларда бизга беписанд қарайдиганлар бор. Ҳамонки бугун эркин, озод миллат бўлган эканмиз, ўзимизни бир силкитиб олишимиз даркор.

2011 йил 3-сон

**Низом КОМИЛ,
таржимон:**

Санъатнинг барча соҳасида, жумладан, адабиётда ҳам ўрта-миёналик – “йўқ” дегандай гап. Масалан, ўртамиёна маҳси кийиб юрсангиз бўлаверади, биров сезмаслиги мумкин. Лекин ҳар қандай ўртамиёна асар одамнинг ҳафсаласини пир қилади, ҳеч кимга сарик чақалик нафи тегмайди.

2011 йил 4-сон

**Ўрозбой АБДУРАҲМОНОВ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси:**

Сон кўрсаткичлари доим ҳам сифат кўрсаткичларига ўтавермайдиган сўз санъати олдида мен ўзимни мангу қарздордек ҳис этаман. Шу жиҳатдан, шоир дўстларимга ҳавасим келади, улар булбулнинг овози, поезднинг тарақа-туруғи, қизларнинг кўзлари, соданинг ҳидидан ҳам илҳомланиб гўзал шеърлар битиши мумкин. Лекин адабиётнинг “оғир артиллерия”си бўлмиш насрда бундай имконият йўқ. Шоир шеърини ёзиб бўлиб, кейин “нима қилиб қўйдим” деб ўйланса, ёзувчи қўлига қалам тутмасдан аввал шундай ўйланиши керак. Акс ҳолда, адабиёт ҳам, ўқувчи ҳам жабр кўради.

2012 йил 1-сон

**Иброҳим ҲАҚҚУЛ,
адабиётшунос олим:**

Ижтимоий фан соҳаларида, жумладан, адабиётшуносликда ҳам тасодифий кимсалар сони кундан-кун тобора ортиб бораётирки, бу хусусда жиддий бош қотирмоқ жоиз. Шундай диссертантлар бор: ҳатто ўзи “ўрганган” мавзунинг ибтидосини дуруст сўзлаб беролмайди. Чунки ишни ўзи ёзмаган. Шундоқ тадқиқотчилар учрайди: таниш-билишга суяниш, яъни сохтакорликдан бўлак “салоҳият”и йўқ. Билим диддан, дид савиядан паст. Қарангки, худди бир мажбурият олгандек, шунақаларни қўллаб-қувватлашдан чарчамайдиган баобру олимлар ҳам оз эмас.

2012 йил 4-сон

**Ашраф АҲМЕДОВ,
тарихчи олим:**

Илмий муассасалар ва уларнинг ходимлари грант берувчилар қўлига қараб қолгани учун темуршунослик бир оз оқсаб, улоқ “темирчи”лар қўлига, яъни билган-билмаган адибу журналистлар қўлига ўтиб кетди. Қолаверса, ҳар хил йўллар билан чўнтак қаппайтирган баъзи устамонлар бемалол китоб чоп эттириш имконига эга. Илгари бирор илмий китоб нашр этиладиган бўлса, у албатта тегишли кенгашда муҳокама қилинарди. Ҳозир, афсуски, бундай тажриба қарийб барҳам топган. Анави пулдор эса носқовоқ нархига масъул муҳаррир ва иккита тақризчи ёллаб, зарур асарни ҳам уч пул қилиб нашр этяпти.

2013 йил 1-сон

**Зухриддин ИСОМИДДИНОВ,
адабиётшунос ва публицист:**

Жўровозлар тоифаси бор. Бизда шунақаси сероб. Бундайлар ўзи бирон фикр билан майдонга чиқмайди. Аммо кимдир бир фикрни айтсаю ўша қараш етакчи мавқега чиқса – тамом, худо берди, қачондан бери шуни ўйлаб юрганини айтиб, жўровозликка ўтади. Кун келиб, бунинг акси исбот бўлса, унгаям ҳамроз. Тавба, ахир елкангда бош кўтариб юрар экансан, ўз фикринг, ўз қарашларинг, ўз дидингга эга бўлмайсанми, одамзод?!

“Жўровоз” сўзи “жўрабоз”га ўхшайди. Жўрабоз мунаққидлар пайдо бўлди, эскиларига қўшилиб, тагин кўпайди – бу тоифа ўз жўраси, улфатининг асарини мақташга ихтисослашган. Шу билан бас қилса майли эди, жўра бўлмаган кишининг ёзганини ерга уришга ҳам моҳир улар.

2013 йил 3-сон

**Абдулла АЪЗАМ,
академик:**

Илмий тадқиқот сифати ва илмий ходим савиясини мақола-лар сони билан ўлчашга уриниш фаннинг тагига сув қуйиш би-лан баробар. Битта 20 саҳифали мақола 100 та 5 бетли мақолага нисбатан салмоқлироқ, биргина 5 бетли тадқиқот эса 100 саҳи-фали монографиядан аҳамиятлироқ бўлиши мумкин.

2013 йил 4-сон

**Умарали НОРМАТОВ,
адабиётшунос олим:**

Одамзод ғаройиб яратик экан, у бир вақтлар ғулувга кетиб “принципиаллик” балоси жабрини чеккан бўлса, мана энди гоҳо ҳаддидан ошган андиша, муросаю мадора келтирган, келтира-ётган хилма-хил нағмалар қаршисида нима қиларини бил-май бошини чангаллаб турибди. Муроса йўлини тутмасангиз, ён бермасангиз янчилиб кетасиз... Таассуфлар бўлсинки, ўша қургур “уступка” гоҳо бизга қимматга тушяпти.

2014 йил 1-сон

**Эшқобил ШУКУР,
шоир:**

XVII-XVIII асрлар ҳақида ўйласам кўнглим зимистон бўлиб ке-тади. Муҳаммадалихон, Амир Насрулло, Худоёрхон каби ҳукмдор-лардан ўз амаким ё тоғамдан хафа бўлгандек хафа бўламан. Улар йўл қўйган хатолар, содир этган жиноятларнинг менга алоқаси йўқ деб қараёлмайман. Бир-бирининг кўзига мил тортган шаҳ-зодалар, бир-бирини заҳарлаган маликалар, бир-бирини гўр-га тикқан аъёнлар, бир-бирининг аёлини тортиб олган нафс шармандалари бу давр тарихини зулматга чўктирди. Улардан сўнг Ўрусия босқини... Зулмат замони салкам тўрт юз йил да-вом этди. Тўрт юз йил-а!.. Амир Темур, Улуғбек, Навоийларнинг шавкатли тарихини меники деб, ҳозиргина айтиб ўтганимиз па-роканда тарихни бошқа бировники деб бўлмайди. Бу ҳам ҳар би-римизнинг тарихимиздир. Муҳими, хулоса чиқариш, сабоқ олишда.

2014 йил 2-сон

**Шомирза ТУРДИМОВ,
фольклоршунос олим:**

Соҳамизда биз кутган, ҳавас қиладиган, теран фикр, янги ғоялар билан ёниб, атрофдагиларни ҳам илҳомлантирувчи ёшларнинг камлигидан хавотирдаман. Эҳтимол, айб фақат ёшларда эмасдир. Ўзбек тили, адабиёти, фольклорини шу юрт фарзандидан бошқаси ўзбек халқи манфаати нуқтаи назаридан тадқиқ этмаслиги ҳаммага аён. Шундай экан, бу муаммонинг асл сабабларини ойдинлаштириш, вақтида чора кўриш лозим, эртага кеч бўлади.

2015 йил 1-сон

**Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ,
адабиётшунос олим:**

Мустақил фикр, биринчи навбатда, шахс тафаккурининг танқидий бўлишини талаб қилади. Танқидий фикрлашга одатланмаган шахсда мустақил фикр шаклланмайди. Ўй одамига хос чин белги ҳар қандай фикрга ўз муносабатини билдиришда намоён бўлади. Танқидий тафаккур ҳаммага ҳам ёқавермайди. У танқидий эканининг ўзи биланоқ ҳамиша нимагадир тегиб кетишга, кимгадир маъқул келмасликка маҳкум. Аммо маданиятли жамият аъзолари ўзига хуш келмаган фикрларни қабул қилибгина қолмай, улардан фойдалана билиши ҳам лозим... Фикрий якранглик ҳар қандай жамият тараққиёти учун хатарли ҳолатдир.

2015 йил 2-сон

**Абдуқаюм ЙЎЛДОШЕВ,
ёзувчи:**

Надоматлар бўлсинки, маърифат асрига келиб ҳам айрим иллатлардан қутула олмаяпмиз... Мен шунча уринсам ҳам, майитни тупроққа топшириб қайтган азадорларнинг тўкин дастурхон атрофида ўтириб таом тановул қилиши миллий урф-одатимиз эканига ишонгим келмайди. Шунча уринсам ҳам, аза маҳали пул улашилиши қадимий анъана эканини тасаввур этолмайман. Мукамал мавжудот ҳисобланган инсон танасидаки кўричакдек ортиқча узв пайдо бўлиб, уни олиб ташлаш зарурати туғилар экан, бугун мутлақо ортиқча бўлиб қолган кўплаб расм-русумлардан ҳам қатъиян воз кечиш лозим эмасми?!

2015 йил 3-сон

**Виктор АЛИМАСОВ,
файласуф олим:**

Ҳозирги талай файласуфларимиз марксистик фалсафанинг сўник сояларидир. Улардаги дунёқарашни ўзгартиришга нафақат шу зотларнинг ўзи, балки илм-фан тизимида, жамиятда ҳам хоҳиш йўқдек...

“Оч қорним – тинч қулоғим” шиори илм-фанга ҳам кўчиб ўтди. Илм-фан, айниқса, фалсафада янги ғоялар, янгича ёндашувлар фикрлар плюралиزمи, тўқнашуви ва баҳс-мунозараларда туғилишини фаромуш қилмоқдамиз. Илм-фаннинг якфикрлик, маддоҳликдан ҳам ашаддийроқ душмани йўқ, уни бу тажовузлардан ўз-ўзини тергайдиган сергак ва зийрак ақл қутқаради.

2016 йил 1-сон

**Дилмурод ҚУРОНОВ,
адабиётшунос олим:**

Ҳақимизга сурбетларча тажовуз қилинишию ҳуқуқимизнинг поймол этилишига миқ этмай йўл қўйиб беришимиз, қадримизни ерга уриб, шаънимизни таҳқирловчи ҳақоратларни ютиб юборишимиз – номини ҳар қанча чиройли қилиб “андиша” десак-да, асли, қуллик психологиясининг қолдиғи, унга қайта жон ато этган эса – меъёрнинг бузилишидир. Энг ёмони, шу қолдиқ билан кибрнинг чатишувидан, нима десам экан, “мутант” бир хусусият пайдо бўлди. Бу ўринда ўзи бош бўлган муҳитда ҳокими мутлоқ, юқори доираларда эса буткул муте ўлароқ ҳаракат қилишни назарда тутмоқдаман. Оқибат, “мен бошлиқман, сен – аҳмоқ, сен бошлиқсан, мен – аҳмоқ” тамойили урфга кириб бораётгандек...

2016 йил 2-сон

**Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ,
публицист:**

Бугун жамиятнинг олд қатламида шундай каслар ҳам борки, улар хуррият берган имкониятларни “Давринг келди, сур, бегим” қабилада тушунади, эртаю кеч дурустроқ лавозимга ўтириш, учқурроқ отга миниш, фарзандлар, қариндош-уруғ, ошна-оғайниларни ёғли-мойли, бир нима тинимсиз томиб турадиган жойларга ўтқазиш ниятида югуриб-елади. Бунга эришса, “Хурриятга офарин, отангга раҳмат, истиқлол!”, эришмаса, “Авваллари ҳам ёмон яшамаганмиз, қозонимиз қайнаб турган, гўштнинг баҳоси фалон сўм бўлган...” қабилада минғирлаш бошланади.

2016 йил 3-сон

**Муқимжон ҚИРҒИЗБОЕВ,
сиёсатшунос олим:**

Сир эмаски, коррупция уюшган ва кўп поғонали бўлади. Қуйи поғонадаги мансабдор енг ичида олган порасидан ўзига “қалқон” бўлмиш ўрта поғонадаги амалдорга, у ҳам ўз навбатида валинеъматни бўлмиш юқори поғонадаги мансабдорга “такса” узатиб туради. Ҳолбуки, шу вақтгача коррупцияга қарши курашувчи тузилмалар фақат қуйи поғонадаги порахўрларни қармоққа илинтириш билан машғул бўлди. Бунда балиқнинг майдасини тутавер, аммо йиригини тек қўй, деган ғирром қонда амал қилмоқда гўё. Менимча, энди нафақат қуйи, балки ўрта ва юқори поғонадаги коррупционерлар ҳам беомон кураш нишонига айланмоғи шарт.

2017 йил 1-сон

**Хуршид ДЎСТМУҲАММАД,
ёзувчи ва адабиётшунос олим:**

Ёлғон, қўрқув ва мустабидлик бир-бирига бамисоли қондошу жондош оға-ини. Кечирасиз-у, бундай бедаво дардга йўлиққан одамнинг бетига қараб туриб ёлғончисан, лўттибозсан, беномуссан дея рўй-рост айтишни ҳар ким ҳам ўзига раво қўрмайди. Ундан кўра, “шунга зормисан, олақол” деган маънода ўша ёлғонларини олқишлаб қўя қолади.

2017 йил 2-сон

**Улуғбек ҲАМДАМ,
ёзувчи ва адабиётшунос олим:**

Ҳозирги ёшлар ҳаётга реал қарайди: уларни қуруқ насиҳат билан тарбиялаб бўлмайди. Сиз “Ҳой бола, китоб ўқи, яхши одам бўл!” деб турсангиз-у, бу ёқда китоб ўқимаган, боз устига, муттаҳам бир каснинг ошиғи олчи бўлиб турса, албаттаки, олтинга тенг сўзларингиз ерда қолади – бола ўша муттаҳамнинг ҳаёт тарзига ҳавас қила бошлайди. Бас, орифларни тўрға олиб чиқайлик, токи яхшиларга муносабатимизнинг ўзи ёшларга ибрат бўлсин!

2017 йил 3-сон

Султонмурод ОЛИМ

Ухлаб ётган одам уйғонса ҳам, гоҳида ўрнидан дарров туриб кетолмайди. Дардга чалиниб ётиб қолган беморнинг оёққа қалқиши бундан ҳам қийин. Ана энди қарийб бир ярим аср мустамлака зулмини чеккан халқнинг уйғониб, миллий тикланишга эришувини тасаввур қилиб кўринг. Бир халқнинг мустамлакадан қутулиб, ўз мустақил давлатини қуриши ва тақдирини ўзи белгилаш қудратига эга бўлиши тарихан оламшумул аҳамиятга эга.

Хўш, халқнинг мустақил бўлиб яшашдан кўзлаган бош мақсади нима ўзи? Миллий юксалишга эришиш! Миллий юксалиш нима унда? Ҳар мамлакатнинг ўз худуди, муайян имконият ва шароитлари, ерости ва ерусти бойликлари, тарихий қадриятлари бўлади. Халқ ана шуларни ишга солиб, ўз тақдирини ўзи белгилайди, миллий тараққиётнинг турли йўллариини излайди, жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўрин эгаллашга интилади. Бунда у бир сўмини бировга бекорга бермайди ҳам, бировнинг бир чақасига зо-

риқмайди ҳам. Берса, эвазига ниманидир олади. Олса, уни албатта қайтаради. Шу маънода биз мустақилликнинг дастлабки чорак асри мобайнида, шак-шубҳасиз, миллий тикланиш босқичини босиб ўтдик.

“Ҳаракатлар стратегиясида белгилаб берилган “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” деган устувор ғоя биз учун дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда. “Миллий юксалиш” деганда биз мамлакатимиз тараққиёти, халқимизнинг ҳаёт даражаси ва турмуш сифатини ҳар томонлама юқори босқичга кўтаришни тушунамиз”, деди Президент Шавкат Мирзиёев мустақиллигимизнинг йигирма саккиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида. Дарҳақиқат, эндиги вазифамиз миллий юксалишга эришиш бўлиб қолмоқда.

Ер юзиди ривожланган ва жадал ривожланаётган 19 та давлат бор. Мазкур давлатлар Европа Иттифоқи билан биргаликда “катта йигирматалик”ни ҳосил қилади. “Катта йигирматалик” худудида сайёрамиз

аҳолисининг 65 фоизи истиқомат қилади ва улар жаҳон ялпи маҳсулотининг 90 фоизини ишлаб чиқаради. Қолган 210 тада давлатда дунё аҳолисининг 35 фоизи яшайди ва бу аҳоли жаҳоннинг бор-йўғи 10 фоизгина маҳсулотини ишлаб чиқаради. Бу – 210 тада давлатда бир киши учун керакли ўртача маҳсулотни 3,5 киши истеъмол қилишига тўғри келяпти, дегани! Айнан шунинг учун ҳам, истаимизми-йўқми, дунё иккига – бойлар ва камбағалларга ажралади. Афсуски, биз ҳозирча бойлар гуруҳига қўшила олмадик.

Ўтган йили мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотининг киши бошига тақсимои 1,5 минг долларни ташкил этди. Туркияда бу кўрсаткич – 9,5 минг; Жанубий Кореяда эса 35 минг доллар. АҚШда дунё аҳолисининг бор-йўғи 5 фоизи истиқомат қилади. Бироқ бу мамлакат халқи жаҳон умумий маҳсулотининг 21 фоизини ишлаб чиқаради. Ёки биз 1 гектар ерда 300 долларлик маҳсулот етиштирамиз. Туркияда бу кўрсаткич 2 минг, Мисрда 8 минг, Исроилда эса 12 минг долларни ташкил этади. Сираси, ишлаб чиқаришни ривожлантирмай, яъни мамлакат ялпи ички маҳсулоти миқдорини оширмай туриб миллий юксалишга эришиб бўлмайди.

Қолоқлигимиз, тараққиётдан ортда қолганимиз – техника-технологиямиз, илм-маърифатимиз, салоҳиятимиз, маънавиятимизни ўстирмаганимиздан. Бунинг объектив ва субъектив сабаблари бор, албатта. Тараққиётга эришиш учун икки нарса – маблағ ва уни оқилона сарфлай оладиган ақл керак. Агар ана шу ақлни кенг маънода “маънавият” деб атасак, миллий юксалишимиз даражаси бевосита ҳам, билвосита ҳам миллий маънавиятимизга боғлиқ экани аёнлашади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Президенти ва Вазирлар Маҳкамасининг маънавият, маърифат ҳамда миллий ғояни ривожлантиришга доир фармон ва қарорлари, жами 9 қонуности ҳужжат қабул қилинди.

Хусусан, 2017 йил 28 июлда Президентнинг “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳани ривожлантиришни янги босқичга кўтариш тўғрисида”, 2019

йил 3 майда “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” қарорлари қабул қилинди.

Мамлакатимизда 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгилаб берилган вазифалар изчил амалга оширилмоқда. Меҳнат бозори талабларига мос юқори малакали кадрларни тайёрлаш, таълим сифатини баҳолашнинг халқаро стандартларини жорий этиш, илм-фан ютуқларини амалиётга татбиқ этишнинг самарали механизмларини яратиш орқали мамлакатда таълим тизимини ислоҳ қилиш ҳар қачонгидан кўра ҳам муҳим бир вазифага айланди. Миллий юксалишимиз кадрлар салоҳиятига чамбарчас боғлиқлигини ўйласак, бу фармон моҳияти ва аҳамиятини чуқурроқ англаб етамиз.

Ҳозирги вақтда пойтахтимизнинг ҳар ерида йигит-қизларни ишга даъват этаётган эълонларга кўп дуч келамиз. Билинар-билимас кўринган бу янгилик замирида ҳаётимизда жиддий ўзгариш юз бераётганини ҳис қилиш қийин эмас. Демак, янги-янги иш ўринлари пайдо бўляпти. Бундан хурсанд бўлишимиз керак. Лекин ана шу эълонларнинг бир нозиккина жойи бор. Эълонларда фалон-фалон касблар бўйича малакали йигит ва қизлар кераклиги қайд этилади.

Ёшларимиз кўп, лекин улар орасида ана шу малакали касб эгасини топиш осон эмас-да. Малакали мутахассислар тайёрлашни давлат ва халқ биргаликда ҳал этиши керак.

Жорий йил 6 сентябрда Президентнинг “Профессионал таълим тизимини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони эълон қилинди. 2020/21 ўқув йилидан таълимнинг халқаро стандарт таснифлагичи даражалари билан уйғунлашган янги бошланғич, ўрта ва ўрта махсус профессионал таълим дастурлари жорий этиладиган таълим муассасалари тармоғи ташкил қилинадиган бўлди. Очигини айтиш лозимки, касб-ҳунар коллежлари ўзини оқламади. Бунинг сабабларини санаб ўтиришнинг мавриди эмас. 2020/21 ўқув йилидан бошлаб ана шу коллежлар ўрнига тамоман янги, яъни бошланғич, ўрта ва ўрта махсус профессионал таълим тизими жорий этилади. Бу тизим касб-ҳунар мактаблари, коллежлар ва техникумлардан ташкил топади.

Баъзиларимизнинг таълим билан боғлиқ тасаввурларимиз ҳаёт талабларига мос эмас. Яқинда икки ота билан гаплашдим. Бирининг ўғли тўқимачилик бўйича бакалавриятни имтиёзли диплом билан тугатган, иккинчисининг фарзанди эса Тошкент ислом академиясининг бакалаврият бўлимини тамомлаган. Бир-бирига алоқасиз равишда иккала отанинг ҳам дарди – нима қилиб бўлса ҳам, ўғлини иқтисодиёт соҳасида магистратурада ўқитиш. Ахир, дарахт бир жойда кўкармайдими? Бу йигитлар ўша ўзи танлаган, ўқиган соҳада яна билимини ошириши, зўр мутахассис бўлиши керак эмасми? Ҳозир дунёдаги йирик пахтачилик давлатларидан биримиз. Лекин эртага улкан тўқимачилик мамлакатига айланамиз-ку. Ёки бугун маънавий ҳаётимизда исломшуносларга эҳтиёж кучайиб бораётир. Нима, иқтисодиёт соҳасида ўқиган ёшлар ҳаш-паш дегунча катта бойга айланиб қоладими? Биз кўпинча ҳамма нарсага бирданига эришмоқ-

чи бўламиз. Бошқача айтганда, узоқни эмас, яқинни кўрамиз. Бу ҳам аслида маънавият масаласи.

Муқаддас динимизда “Ҳамма нарса ниятга боғлиқ” деган қоида мавжуд. Инсонда ҳамма нарсани фикр бошқаради. Халқ тафаккури қанча теранлашса, мақсадларини ана шунга мос равишда белгилаб, ҳаракат қилади. Яъни иқтисодий раўнаққа ҳам айнан маънавий юксалиш орқали эришилади.

Агар мамлакат тараққий этса, табиийки, янги-янги иш ўринлари юзага келади. Иш ўринлари кўпайса, ўз-ўзидан, ёшлар иш излаб хорижга боришига ҳожат қолмайди, локал четга ишлаш учун кетаётганлар сони кескин камаяди.

Эл орасида юриб, айрим ҳолатлардан хафа бўлиб кетаман. Каминани баъзи бировларнинг эзгуликка йўғрилган ана шу жараёнларга бефарқлиги, ҳаётдан узилиб қолгани, ўзгаришларни ич-ичдан ҳис қилолмаётгани, ҳаттоки, кўзи билан кўриб турган ишларни инкор этаётгани ташвишга солади.

Бугун айнан қандай кишилар мамлакатда кечаётган ижобий ўзгаришлар жараёнига кўшила олмаяпти?

Биринчи навбатда – ишсизлар. Шўро давридан фуқаро учун иш жойини давлат яратиб беради деган хато тасаввур ўрнашиб қолган. Ҳолбуки, бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг ишлаб чиқаришдаги улуши камайдиган камайиб боради. Фуқаролар ўзига ўзи иш топиши, янги-янги иш жойлари барпо этиб кетавериши керак. Давлат бунга йўл очиб, қулай шароит яратиб бериши лозим.

Яна бир тоифа бор. На газета, на журнал ўқийди, на радио эшитади, на телевизор кўради. Қўлида – телефон. Овқат еяётганда ҳам икки кўзи – ана ўша тумтумагида. Уни титкилагани титкилаган. Интернетга кириб, ижтимоий тармоқлардаги ахборотни саралаб-сараламай “ҳазм” қилаверади. Ижтимоий тармоқда эса нималар ёзилмаяпти дейсиз! Шундай қулай оммавий ахборот воси-

тасидан ўзининг ғаразли мақсадлари йўлида фойдаланмоқчи бўлган кучлар кам деб ўйлайсизми? Уларнинг аксари айнан сувни пойқалатиб, балиқ тутишдан, яъни одамлар онг-тафаккурини булғаш, уларни асл мақсаддан чалғитиш, давлат билан халқ ўртасига ишончсизлик чўғини ташлаб қўйишдан жуда-жуда манфаатдор.

Ғаразли гуруҳларнинг давлатимиз сиёсатига бундай ёндашуви – худди футболда алдаб ўтаётган ўйинчини чалиб йиқитишдек гап. Чалиб йиқитишда эса қоида бузилган ҳисобланади ва йиқитган команда жарима тўпи билан жазоланади. Чунки футболда ҳам, сиёсатда ҳам ғирром ўйинга йўл қўйилмаслиги шарт ва зарур! Агар йўл қўйилса, бунинг номи “иғво” дейилади. Аммо, минг афсуски, кимлардир ана шу иғвога учади-да.

Яна бир тоифа бор. Фақат Россия телеканалларини томоша қилади. Унинг ахборий майдонини ана шу мамлакатда кечаётган воқеа-ҳодисаларгина ташкил этади. Албатта, Россия – ҳудуди жиҳатидан энг катта, халқаро жараёнларга таъсири сезиларли бўлган давлат; ерости ва ерусти бойликлари бисёр. Мустамлака бўлмаган, аксинча, ҳозир ҳам, рости, бир империя. Унинг тошу тарозиси тамоман бошқача.

Ана шу “русиёна” мезонлар билан Ўзбекистонга ёндашиб бўладими? Ёндашганда нима юз беради? Ички қарамлик туйғуси пайдо бўлади. Бундайларнинг назарида мамлакатимиз ривожланиши учун биттагина йўл бор эмиш – бу ҳам бўлса, яна қайтадан Россияга бош эгиш эмиш. Ҳай-ҳай, ҳай-ҳай! Энди бундай бўлмайди. Ҳеч қачон бундай бўлмаслигини Россия давлатининг ўзи ҳам теран англайди.

Очиғи, бир шаҳарда туриб иккинчи бир шаҳар харитаси билан юриб бўлмагани сингари, бир мамлакатда истиқомат қилиб, иккинчи бир мамлакат мафкуравий-ахборий майдони билан яшашнинг асло имкони йўқ. Оқибат нима бўлади? Ўзбекистонда ўзбек тили давлат тили деб эълон қилинганидан

30 йил ўтиб ҳам кимлардир “Ўзбекистон Республикаси деган мустақил мамлакатда рус тили давлат тили бўлиши керак”, деб хархаша қила бошлайди. Ҳолбуки, бу гапни ёзганлар бутун дунё аҳли олдида уялиши керак.

Шўро даврида устозимиз, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби Ғайбулла ас-Салом “Яхудийлар ўлик тилини тирилтирди, биз тирик тилимизни ўлдиряпмиз. Ўзбек бўл – яхудий бўл!” деб ёзган эдилар. Мана, ўша тирик тилини ўлдирганлар авлоди бугунга келиб тап-тайёр ўз тилидан воз кечиб, бошқа бир халқнинг тилига давлат тили мақоми берилишини таклиф қилиб чиқяпти-я, қаранг. Баъзан “Ўзлгимизни ҳали ҳам тўлиқ англаб етмадикмикан” деган ўй кечади кўнгилдан.

Яна бир тоифа пайдо бўлган. Бундайлар давлат нима янгиликни амалга оширса, уни тескари талқин қилишга уринади. Шунақа мафкуравий касаллик бор, чамамда. Оқни “қора” деб турсанг, ҳамма сенга қарайди-да. Одамзоднинг феъли шуки, кимдир фикрни чайнаб берса, уни ямламай ютади. Ўша гапни эшитганлар орасидан камдан-ками эътироз билдиради. Оқибатда хато, ҳатто давлатга қарши, иғвогарона, эскича атама билан ифодалаганда, провакацион ғоя эл-улус орасида тарқала бошлайди. Энди ким уйма-уй юриб, шу даврада бу гапни эшитганларга тўғри гапни айтиб чиқади?

Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнатга лаёқатли ҳар бир фуқаро ўнгланиб ололмаган бўлса, билинги, у ўзини, оиласинигина эмас, бутун мамлакатни орқага тортган бўлади. Чунки миллий юксалиш мамлакатдаги ҳар бир инсон меҳнатининг мисқоллаб йиғилган маҳсули ўлароқ воқеланади. Чунки миллий юксалиш, аввало, ҳар бир фуқаронинг юксалиши асосига қурилади. Демак, “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” деган ғоя бугун ҳаммамизнинг мақсадимиз, яъники миллий шиоримиз бўлмоғи даркор.

Муқимжон ҚИРФИЗБОЕВ

SAYLOV: SIYLOVMI YOXUD SINOV?

Жорий йил декабрь ойида Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ҳамда маҳаллий кенгашларга бўлиб ўтадиган сайловларда наинки депутатликка номзодлар, балки халқимиз ҳам синовдан ўтади. Зотан, янги даврга муносиб қонун ижодкорларини танлаибилиш электоратнинг закийлиги ва сиёсий саводхонлигига боғлиқдир. Муҳим сиёсий синов арафасида Ўзбекистонда парламентаризм тадрижи ва уни такомиллаштириш муаммолари хусусидаги мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашмоқдамиз.

“Аввал баҳслар бўларди, ҳозир эса сукунат”

Мустақилликка қадар Ўзбекистон ССР Олий Совети (Кенгаши) парламент мақомида фаолият юритган. Аммо уни расмона пар-

ламент атамоққа истиҳола қилади киши. Негаки, Кенгаш коммунистик партия йўриғида иш юритар, ҳатто депутатликка номзодлар ҳам партия ташкилоти бюросида (Москва билан келишилган ҳолда) тасдиқланар эди. Депутатларнинг қанчаси ишчи-деҳқон, қанчаси зиёли бўлиши аввалдан хомчўт қилинарди. Сирасини айтганда, Ўзбекистон ССР Олий Совети бор-йўғи партия қарорларини расмийлаштириб берувчи идора эди.

“Халқ депутати” мақоми ҳам партиявий ишларда жонбозлик кўрсатган фаолларга бериладиган анчайин инъом бўлиб, депутатлар демократик жамиятлардагидан фарқли ўлароқ алоҳида ҳуқуқий мақомдан маҳрум, дейлик, туман партия ташкилоти инструктори республика Олий Кенгаши депутатини ўз хузурига чақириб, унга топшириқ ёки танбех бериши оддий ҳол эди.

Суверен давлатга хос илк парламент мустақиллик арафасида шаклланди: 1989 йилда сайланган Олий Кенгаш депутатлари 1995 йил январга қадар фаолият юритдилар. 1986-1991 йиллардаги “қайта куриш” даврида иқтисодий-ижтимоий жабҳа ўнганмаган бўлса-да, жамиятда фавқуллодда эркин сиёсий муҳит юзага келди. Ўша кезлардаги қизгин курашлар натижасида парламентга келган депутатлар қонун чиқарувчи сифатидаги масъулиятини теран ҳис қилар, ижроия ҳокимиятига ҳам кучли таъсир кўрсата олар эди. 1991-1994 йилларда бошқарув институтларини шакллантириш, ташқи сиёсатга доир қонунчиликни ишлаб чиқиш, олий мансабдорларни танлаш ҳамда тайинлаш каби муҳим давлатчилик масалалари парламент розилиги асосида амалга оширилди. Шу тариқа қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятлари муайян даврда ўзаро тийиб туриш тамойили асосида фаолият юритди. Бу ҳолни президент Шавкат Мирзиёев мамлакат парламентида жорий йилги мурожаатида ҳам алоҳида таъкидлади: “Хар ойда ҳеч бўлмаса битта туманни намунали қилиб беринглар. Ишлаш керак бўлган соҳалар кўп. Парламент ўзгартирсин вазиятни. Шунчаки қарсак чалиб, овоз бериб ўтиришларинг менга маъқул эмас. Мустақил бўлганимизнинг дастлабки вақтида парламентда баҳслар бўларди, битта таклиф учун олиб бориб, олиб келарди. Ҳозир эса сукунат” (<https://kun.uz/news/2019/06/21/bahslar-bolardi-bitta-taklif-uchun-olib-borib-olib-kelardi-prezident-senatorlarga-mustaqillikning-ilk-yillaridagi-parlamentni-ibrat-qildi>).

Сиёсий элита нима истайди?

Мустақиллик даври бошларида фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат талабларига жавоб бера оладиган янги парламентни шакллантириш долзарб вазифага айланди. 1994 йил мамлакат тарихида биринчи марта кўппартиявийлик асосида ўтказилган сайлов натижаси ўлароқ, илгариги 500 кишилик парламент ўрнига 250 нафар депутатдан

иборат янги Олий Мажлис таркиб топди. Депутатлар сонини қисқартиришдан кўзланган мақсад уни имкон қадар профессионал қонун чиқарувчи органга айлантириш; асоси малакали юрист, сиёсатшунос, иқтисодчи, файласуф, социолог ва бошқа соҳа мутахассисларидан иборат таркибни шакллантириш, парламент ишининг тезкор ва самарадорлигига эришишдан иборат эди.

Олий Мажлисининг дастлабки беш йиллигида 138 та қонун, 468 та қарор, 10 та кодекс, 2 та миллий дастур қабул қилинди. Вақт ўтиб, икки палатали парламентга эҳтиёж пайдо бўлди. Жамиятдаги турли ижтимоий қатламлар ва ҳудудлар аҳолиси манфаатларини янада самарали муҳофаза этиш кўшпалатали парламентни талаб этар эди.

Мутараққий давлатлар тарихига разм солсак, демократик принципларга таянган парламент, аввало, ҳокимиятнинг учга бўлиниши тамойили асосида авторитар ёки тоталитар бошқарув вужудга келишининг олдини олади. Қолаверса, у турли ижтимоий қатлам ва сиёсий гуруҳлар манфаатларини ҳимоя қилиш, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқариш институти сифатида фаолият юритади. Сиёсий элита томонидан, яъни “юқори” кўрсатмаси асосида тузилган парламент мустақил давлат органи сифатида ўз функцияларини тўлиқ бажара олмайди. Ҳақиқат ва адолат минбари, халқ иродасининг ифодачиси бўлган парламентни эса сиёсий жиҳатдан етук фуқаролар ва мустақил сиёсий партияларгина шакллантиради.

Парламент расмона қонун чиқарувчи идора сифатида фаолият юритмоғи учун мамлакатда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик

жамияти бўғинлари шаклланиши, ижроия ҳокимиятининг ваколат ва вазифалари конституциявий асосда чегараланиши ҳам лозим.

Умуман олганда, парламент фаолияти халқ ва сиёсий элитанинг интеллектуал даражасини кўрсатувчи ўзига хос мезон саналади. Ана шу нуқтаи назардан қаралса, Олий Мажлисни ўтиш (трансформация) босқичидаги, фуқаролик жамияти унсурлари шаклланаётган парламент деб баҳолаш мумкин.

Сардиниялик файласуф Жозеф де Местрнинг “Ҳар бир халқни унга муносиб ҳукумат идора этади” деган фикрини инглиз давлат арбоби Уинстон Черчилль қуйидаги хулоса билан тўлдирган: “Демократия – идора этишнинг номақбул ва нобоп шакли, лекин, афсуски, инсоният ҳали ундан афзалроғини кашф этмади. Алҳосил, ҳар бир халқ ўз ҳукуматига лойиқдир”.

Демак, парламентнинг сиёсий майдонда ҳақиқий қонун чиқарувчи ҳокимият сифатида ўзини намоён қила олиши – халқнинг сиёсий саводхонлиги, ҳуқуқий маданияти даражасига тўғри пропорционалдир, бунда иккинчи омил биринчисини тақозо этади.

Очигини айтсак, мамлакатимиз аҳолиси мустақилликнинг чорак асри давомида турли объектив ва субъектив сабабларга кўра ўз манфаатларини сиёсий партиялар, нодавлат-нотижорат ташкилотлар ва ўзини ўзи бошқариш идоралари воситасида ҳимоя қилиш тажрибасини эгаллай олмади, оқибатда эса ҳокимият органларига лозим даражада таъсир кўрсата билмади. Бу ҳол яқка шахс бошқаруви усулларини юзага келтирди. Ҳазрат Алишер Навоий таъбири билан айтганда, халқимизнинг “аҳли маъни”га хос фазилатлари юксалиб борган бўлса-да, унда “сиёсий фуқаро” сифатларини шакллантирадиган ижтимоий-сиёсий муҳит етишмади.

“Давлат – бош ислохотчи” тамойили асосида тузилган фуқаролик жамияти институтлари ҳам бошқарув идораларига қарам бўлиб, ўзининг асосий вазифасини бажа-

ролмади. Ўтган чорак аср давомида сиёсий партиялар ҳам демократик принциплар асосида тўлақонли ривожланмади, давлат ҳокимияти органларидан мустақил ҳолда илгари сурилган сиёсий ташаббуслар кўзга ташланмади. Парламентга номзодларни танлашда адолат тамойилларининг бузилиш ҳолатлари рўй берди. Буларнинг бари қонун чиқарувчи идора фаолиятига ўз таъсирини кўрсатди.

Парламентнинг “атомдан кучли” ваколоти

Кучли миллий парламентни шакллантириш йўлидаги жиддий тўсиқ сифатида ижроия ва маҳаллий ҳокимият вакиллари – сиёсий элитанинг депутатликка номзодлар танлаш жараёнини “тасарруф” этишга уриниши, вакиллик органларининг кучайиб кетишига йўл бермаслигини алоҳида қайд этиш жоиз. Нодемократик муҳитда номзодларни танлашда уларнинг интеллектуал даражаси, халқ орасидаги обрў-эътибори эмас, балки маҳаллий ижроия ҳокимиятининг саломига қандай алик олиши асосий мезон бўлади. Гоҳида эса халқ ноиблиги недир хизматлар учун сийлов ўлароқ берилади. Ижроия органи чизган чизиқдан чиқолмайдиган депутат эса қонун чиқарувчи идоранинг “атомдан кучли” ваколатини “ўтин ёриш”га сарфлайди, холос.

Бугунги кунда мамлакатимизда туман, шаҳар ва вилоятлар халқ депутатлари кенгаши – вакиллик органига ижроия ҳокимияти намоёндаси бўлмиш ҳокимлар раҳбарлик қилади. Мазкур ҳолат ҳам депутатларнинг мустақиллигини савол остига қўяди.

Парламентлараро иттифоқ ва БМТ Ривожланиш дастури ташаббуси билан ишлаб чиқилган “Глобал парламент ҳисоботи / Парламент вакиллигининг ўзгарувчанлик хусусияти” номли тадқиқотда жаҳондаги парламентлар ва сиёсий партиялар фаолияти танқидий баҳоланган. “Сиёсий партиялар парламентнинг самарадорлигини белгилаб беради. Эски ва янги демократик режимлар-

да сиёсий партиялар кўпинча вакиллик бошқарувини амалга оширишга ёрдамчи эмас, балки бу жараёнга халал берувчи ташкилот сифатида иш тутмоқда. Партиялар ва сиёсатдонлар олдида халқнинг хохиш-истагини намоён этиш, шу билан бирга, парламент фаолиятида муҳим саналган бирликка эришиш вазифалари кўндаланг бўлиб турибди", дейилади ҳисоботда.

Сиёсий партиялар парламент вакиллигида муҳим ўрин тутуши маълум. Депутатлар эса аввало партиявий баҳсларда тобланади. Партиялар парламентдаги фракциялари воситасида қонун чиқарувчи идора рисоладигдек ишлашига хизмат қилади ёки унинг фаолиятини йўққа чиқаради. Тадқиқотда қайд этилишича, аксар давлатларда парламентлар халқ билан алоқаси узилиб қолган партияларнинг заифлиги сабаб ҳукумат фаолияти устидан самарали назорат ўрнатолмаган (қ.: *Глобальный парламентский отчет / Изменяющийся характер парламентского представительства. Ташкент, "Baktria press", 2012. Смп.10-11, 19-22*).

Халқаро ташкилотлар хулосаси замонавий сиёсий партиялар қай аҳволда эканини очик-ойдин кўрсатиб турибди. Ушбу кузатувлардан мамлакатимиз партиялари ҳам тегишли хулоса чиқариши мақсадга мувофиқдир.

Парламентнинг ўз ваколатларидан тўлиқ фойдаланиши депутатларнинг мустақиллиги, ўз нуқтаи назарини эркин ифода эта олиши, аynи чоқда жамиятда уларнинг мустақил сиёсий фаолияти учун зарур шарт-шароит мавжудлигига боғлиқдир. Боя таъкидлаганимиздек, депутатнинг номзоди ижроия ҳокимияти тузилмалари таъсирида ёки кучсиз сиёсий партия томонидан кўрсатилган бўлса, у ҳолда нафақат депутатнинг хатти-ҳаракати, балки бутун парламентнинг фаолияти декларатив характер касб этади. Шу боис ривожланган мамлакатларда сиёсий партияларнинг депутатликка номзодлар излаш ва уларни тайёрлаш механизми мукамал тарзда ишлаб чиқилган.

Рақобат – тараққиётдир!

Қонун чиқарувчи идоранинг асосий ваколатларидан бири – давлат органлари ва муассасалари, хусусан, ижроия ҳокимияти устидан парламент назоратини амалга оширишдан иборат. Хорижий давлатларда бир неча юз йиллар мобайнида парламент назоратининг қуйидаги шакл ва турлари вужудга келган: давлат ва ҳукумат мансабдорларини саволга тутиш (ҳукумат соати); интерpellация (депутатлик сўровининг бир тури); парламент эшитуви; ҳокимиятларнинг адолатли тақсимланиши юзасидан парламент текшируви; депутат ва давлат мансабдори этикаси юзасидан парламент сўрови; жамоатчилик асосида фаолият юритувчи экспертларнинг танқидий хулосаларини парламентда муҳокама қилиш; мансабдор шахсларни лавозимларга тасдиқлаш; ҳукуматга ишончсизлик вотуми билдириш; резолюциялар киритиш; ҳукуматга ишонч билдиришни рад этиш; ҳукумат бошлиғи ва аъзоларига оғзаки ва ёзма саволлар бериш; ҳудудий ва маҳаллий бошқарув органлари раҳбарлари ҳисоботларини тинглаш; парламент суриштируви; нодавлат ташкилотлар кўмагида жамоатчилик фикрини ўрганиш; қонунлар ижросини мониторинг қилиш.

Олий Мажлис палаталари санаб ўтилган назорат шакллариининг баъзиларини қўллаш тажрибасини эгаллаб бормоқда. Лекин миллий парламент ҳали уларнинг барчасини қўллаш салоҳиятига эга эмас, хусусан, ижроия ҳокимияти фаолиятига жиддий таъсир кўрсатувчи назорат суст. Қолаверса, парламент назоратига оид мулоқотларда ижроия ҳокимиятининг кучлироқ экани сезилиб қолади: кўпинча парламентга ҳисоб бериш учун ижроия ҳокимиятининг биринчи мансабдори эмас, унинг ўринбосарлари келади.

Аслида Олий Мажлис миллий давлатчилик тадрижи давомида катта сиёсий қудратга эга бўлиб бормоғи лозим эди. Аммо парламент ҳозирча ижроия бўғинини қонун доирасида "жиловлаб" турадиган мустақил қонун чиқарувчи идорага айланолмади. Ал-

*"Тафаккур" Беҳбудий-
нинг фидойилиги, Фит-
ратнинг донишмандли-
ги, Қодирийнинг миллат-
парварлиги, Чўлпоннинг
диди билан суғорилган*

*бўлиб, бугунги зиёлилик кўзгуси, ижти-
моий фикр мактабидир.*

Абдулла АЪЗАМ,
академик

батта, бу ҳолнинг объектив ва субъектив сабаблари мавжуд. Зотан, қонун чиқарувчи ҳокимиятни ҳақиқий халқ минбарига айлантира олгудек ижтимоий-сиёсий фаоллик, ҳуқуқий маданият, фуқаролик жамиятига доир қарашлар парламентни шакллантирувчи электоратда энди-энди мустаҳкам илдиз отмоқда. Қолаверса, сиёсий партиялар давр талабига жавоб бера оладиган депутатларни тайёрлаш, номзодларни мустақил тарзда кўрсатиш малакасини эгаллаганича йўқ. Дангал айтганда, бугун сиёсий партияларнинг ўзини чуқур ислоҳ этиш зарурати бор.

Бизнингча, сиёсий партиялар суствлигининг асосий сабабларидан бири – чинакам муҳолифатнинг шаклланмаганидир. Сиёсий партия ўз-ўзидан ривожланмайди. Сиёсий гуруҳ ҳақиқий демократик принциплар ва қадриятларга таянган партияга айланмоғи учун у бошқа партиялар билан мунтазам рақобатда бўлиши лозим. Таъбир жоиз бўлса, партияни партия қиладиган омил – бу ўзаро муҳолифат, ўзаро рақобат ва ўзаро мусобақадир. Муҳолифсиз партия электорат олдидаги бурч ва вазифаларини тўлиқ адо этолмайди. Олмон мутафаккири Георг Хегель "Бир бутуннинг иккига бўлиниши ва улар ўртасидаги муносабатлар зиддиятдир, зиддият эса тараққиётдир" деганида юз карра ҳақ бўлган.

Яна бир мулоҳаза. Кузатувларимизга кўра, сиёсий партияларимизнинг бошланғич

ташкilotлари ҳали тўлиқ шаклланиб улгурмаган. Улар расмий статистик маълумот ва ҳисоботлардагина қайд этилади. Аслида эса, партиялар раҳбарияти бошланғич ташкilotларга таяниб фаолият юритиши лозим.

Сиёсий партиялар ўртасида муҳолифат шаклланмоғи учун партиялар етакчилиги ва бошқарув тузилмаларига интеллектуал савияси баланд, жасоратли ва фидойи зиёлилар сайланиши талаб этилади. Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат куриш назарияси ва амалиётига доир билимларни пухта ўзлаштирмаган, эркинлик ва инсон ҳуқуқларига доир тасаввурлари ғариб кадрлар нафақат сиёсий партияларни орқага тортади, балки жамиятдаги ижтимоий-сиёсий фаолликни ҳам йўққа чиқаради.

Парламентаризм сиёсий фанлар, ҳуқуқий-сиёсий назариялар билан муштарак ҳолда тараққий этади. Мамлакатимизда мустақиллик даврида туғилиб, энди тетапоя қила бошлаган сиёсатшунослик фани 2015 йилда олий таълим тизимидан чиқариб ташланди, ушбу йўналишда диссертациялар ҳимояси ҳам бекор қилинди. Бу ҳол нафақат олий таълим тизимида, балки жамият сиёсий ҳаётини тадқиқ этиш билан шуғулланаётган олимлар ва зиёлиларга ҳам салбий таъсир кўрсатди. Хайриятки, англашилмовчилик бартараф этилди. Жорий йил 29 январда Ўзбекистон Президентининг "Сиёсий фанлар соҳасида кадрларни тайёрлаш, фундаментал ва амалий тадқиқотлар самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори қабул қилинди. Ушбу ҳужжатга мувофиқ, сиёсий фанлар соҳасида кадрлар тайёрлаш самарадорлигини ошириш, фуқаролик жамияти, миллий давлатчиликнинг сиёсий асосларини ривожлантириш соҳасида тизимли тадқиқотлар олиб бориш, глобаллашув шароитида давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини шакллантириш ва амалга ошириш, шу асосда ижтимоий-сиёсий ислохотларни чуқурлаштириш бўйича илмий асосланган тавсия ва дастурлар ишлаб чиқиш вазифаси белгиланди.

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетиди сиёсий фанлар йўналишида бакалаврият таълим йўналиши очилди. Ушбу йўналишда диссертациялар ҳимоясига ҳам рухсат берилди.

Депутат қандай тобланади?

Юқорида депутатликка номзодларни танлаш ва саралаш механизми яратилмаганини қайд этдик; бундай механизмни шакллантириш ҳамда унинг тўғри ишлаши учун электорат ҳамда бошланғич партия ташкилотларининг иштироки ва назоратини қатъий кучайтириш лозим. Олдинлари номзодни танлашда аксар ҳолларда унинг "бюрократия мактаби"да нечоғли тобланганига эътибор қаратилган; яқинлашиб келаётган сайловда ушбу амалиётдан бутунлай возкечмоғимиз шарт.

Замонавий миллий парламент олдидаги асосий муаммо — давр билан ҳамқадам депутатлар корпусини шакллантиришдан иборат. Хорижда депутатнинг сифатларига доир ўтказилган ижтимоий сўровларда аксар респондентлар ҳалоллик, зиммадаги залворли масъулиятни ҳис қилиш, фидойилик, фаоллик, янгича фикрлай билиш, ҳуқуқ, иқтисодиёт ва сиёсий фанлардан бохабарлик, электорат билан доим мулоқотда бўлиш каби талабларни илгари сурган. Бу талаблар мамлакатимиз депутатларига ҳам тўла-тўқис дахлдор.

Олий Мажлисда кам сонли бўлса-да, янгича фикрлайдиган депутатлар гуруҳи пайдо бўлди. Улар давлат ва жамият аҳамиятига молик масалаларни кўтариб чиқаётгани, маҳаллий ҳокимият фаолиятини дадил танқид-тафтиш этаётгани эътиборга молик, албатта. Лекин, бизнингча, қувонишга ҳали эрта. Негаки, интеллектуал салоҳият ҳамда жасоратга эга 20-25 чоғли депутатнинг овози ялпи шовқин-суронда гоҳида эшитилмай қолаётир.

Давлатимиз раҳбари миллий парламент ҳақиқий демократия мактаби, ислохотларнинг ташаббускорига айланиши лозимлиги

ни бот-бот таъкидламоқда. У, хусусан, Олий Мажлис қўшма палаталарига 2017 йилдаги мурожаатида бундай деди: "Йил давомида билдирилган 136 та қонунчилик ташаббусидан бор-йўғи 27 таси депутатларга тегишли бўлиб, улар ҳам асосан амалдаги қонунларга Президентнинг фармон ва қарорларидан келиб чиқадиган ўзгартиш ва қўшимчалардир. Шунинг ўзи парламентимиз фаолияти самараси етарли эмаслигини кўрсатмайдими? Нима, ислохотларни амалга ошириш учун фақат Президент фармон ва қарорлар қабул қилиши керакми? Қачон парламент, майли, кўп эмас, ҳеч бўлмаса битта соҳани тубдан яхшилашга қаратилган қарор ёки қонун ишлаб чиқади? Қачон бўлади бу иш?"

Эл-юртимиз сизлардан, муҳтарам халқ ноибларидан бу борада жавоб кутмоқда. Депутат ёки сенатор бўлиб сайландик, энди ўзимиз хоҳлаганча юрамиз, деган гаплар ўтмишда қолиб кетди. Яна бир бор айтаман, уйғониш керак" (<https://www.xabar.uz/siyosat/prezident-shavkat-mirziyoyevning-oliy-majlisga-murojaatnomasi>).

Чиндан ҳам, бугун миллий парламентни такомиллаштириш, уни фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат талабларига жавоб берадиган институтга айлантириш долзарб вазифалар сирасига киради. Барчамиз оммавий ахборот воситалари орқали мутараққий мамлакатлар парламентлари инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, халқ фаровонлигини ошириш борасида қандай улкан ишларни амалга ошираётганига гувоҳимиз.

Кейинги икки-уч йил ичида халқимиз ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш йўлида курашишга ҳам тайёр эканини намоиш этди. Қолаверса, мамлакатимиздаги сиёсий партияларни жадал ислох этиш жараёни ҳам бошланди. Бу эса бўлғуси сайловда муносиб номзодларнинг қўли баланд келиши, парламент ҳамда маҳаллий кенгашлар чин маънода демократик қадриятлар ва халқ манфаатларининг ҳимоячиси бўлишига умид беради.

Абдурахим ЭРКАЕВ

ILOHİY TUYG'ULAR TUTASHUVI

Маънавият мураккаб тизим ўлароқ қисман трансцендент унсурлардан ташкил топган. Камина шу пайтгача мақолаларим ва китобларимда масаланинг ушбу жиҳатини четлаб ўтганман. Мистик ва иррационал қарашларга мойил, уларни рационал ёндашувлар билан қориштириб юборадиган эклектик тадқиқотчи ва публицистлар сони бизда доимо кўп бўлган. Мустақилликнинг дастлабки йилларида маънавият, айниқса, тасаввуф адабиёти ва фалсафасига бағишланган мақолалар ва китобларда бу яққол сезилди. Бундай нотайин ёндашувларни беихтиёр қўллаб-қувватламаслик мақсадида маънавиятдаги трансцендентлик ҳолатлари устида тўхталмасликка қарор қилган эдим. Албатта, мен ёзганларимни ортиқча баҳо-

лаб, уларни, ижтимоий фикрга қандайдир таъсир кўрсатади, деб ҳисоблашдан йироқман. Аммо ўқувчининг тасаввурларини аралаш-қуралаш қилиб юбормасликка интиланман.

Қатъий ишончимга кўра, маънавият инсон ва жамиятнинг ички ажралмас, узвий хоссаси (имманенти) ҳисобланади. Инсон ҳайвондан, жамият табиатдан маънавият билан ажралиб туради, деган фикрни олға суриб, маънавиятни ижтимоий ҳодиса сифатида қатъий илмий-рационал таҳлил қилишга уринганман. Трансцендентликни маънавиятда баъзан анча муҳим, лекин, барибир, иккинчи даражали унсур деб ҳисоблаганман. Ҳозир ҳам шундай методологик ёндашув тарафдориман.

Бугун маънавиятга дунёвий ёндашув сезиларли даражада мустаҳкамланди, маънавиятни, соф диний, илоҳий ёки ғайриижтимоий – мистик, инсон ва жамият фаолиятдан, тажрибасидан мутлоқ ташқаридаги ҳодиса деб баҳолаш хийла камайди. Энди маънавиятдаги трансцендентликни таҳлил қилмаслик уни ўрганишда билинар-билимас кемтиклик қолиб кетишига, нотугалликка сабаб бўлаётир. Унутмаслик керакки, мазкур ҳодисани ўрганиш ёки ўрганмаслик маънавият моҳиятини ўзгартирмайди. Фақат баъзи бир тасаввурларга аниқлик киритиб, уни бойитади, холос.

Даставвал трансцендентлик тушунчаси тўғрисида. Мазкур тушунча латинча “transcendens” – чегарадан ўтувчи (чикувчи) сўзидан олинган. Ундан ўрта аср Европа ақидапарастлари “трансценденталлар” атамасини яратган. Атама борлиқнинг умумий, олий сифатларини билдирувчи тушунчаларни англатган. Масалан, мавжудлик, моҳият, бирлик, ҳақиқийлик, хайрлилик, барака, неъмат кабилар трансценденталлар ҳисобланган. Ибн Рушднинг давомчиларидан бири Дунс Скот уларни иккига бўлган: оддий трансценденталлар – бирлик, ҳақиқийлик кабилар, ажратувчи трансценденталлар – тасодиф ва зарурият, сабаб ва оқибат, воқелик ва имконият кабилар (*Философский энциклопедический словарь. Москва, 1983. Стр. 693*).

Буюк олмон файласуфи Иммануэл Кант трансцендентал тушунчасини инсоннинг оламни билиш жараёни ва механизмлари билан боғлаб, унга гносеологик мазмун бағишлаган. У тушунчага бундай таъриф беради: “Мен кўпроқ ашёлар билан эмас, балки ашёларни билиб олишимизнинг кўринишлари билан шуғулланадиган ҳар қандай “a priori” (тажрибагача) мумкин бўлган билишни трансцендентал деб атайман” (*Кант И. Сочинения. Т.3. Москва, 1964. Стр.121*). Кант фикрича, трансценденталлар тажрибадан, ўқиб-ўрганишдан, амали-

ётдан келиб чиқмайди, улар тажрибагача мавжуд. Масалан, инсон ҳиссий идрокининг нарса ва воқеаларни макон ва замонда кетма-кетликда қабул қилиши ёки инсон ақлига оид нарса ва ҳодисалар, оламнинг негизи, асоси, сабабият каби категориялар трансцендентал тушунчалардир.

Кант трансцендентал ва трансцендент тушунчаларини фарқлашга уринган, аммо аксар ўринда уларни бир мазмунда қўлаган. Трансцендентликни у мавжуд ва эҳтимолдаги тажриба чегарасидан чиқадиган ҳодиса ҳисоблайди: “Қўлланиши тўлиқ эҳтимолдаги тажриба доирасида қоладиган асос-қолларни “имманентлар” деймиз, чиқадиган асос-қолларни эса “трансцендентлар” деб атаймиз” (*ўша манба, 338-бет*). Файласуф, шунингдек, илмий-назарий жиҳатдан билиш мумкин бўлмаган, бироқ эътиқод моҳиятини ташкил этувчи тушунчаларни (Худо, қалб, абадият, боқийлик ва ҳоказо) трансцендентликка киритган. Айни фикр бизни маънавият онтологиясини таҳлил этишда унга ортиқча диний тус бермаслик, динийликка мойил публицистлар диққатини қаратмаслик учун трансцендентлик масаласини четлаб ўтишга ундаган сабаблардан бири эди.

Трансцендентлик билиш назарияси билан боғлиқ тушунча бўлгани сабабли унинг маънавиятдаги унсурларини, аввало, маънавий онг, яъни тафаккурдан излаш лозим. Онгдаги трансцендентлик дастлаб инсоннинг қизиқишлари, қобиляти кўринишида юзага чиқади. Биров санъатга, биров илм-фанга, бошқа биров дунё ажойиботларига қизиқади. Шу соҳадаги билимларни тезроқ ва

осонроқ ўзлаштиради, ўзини мажбурлаб, зўриқмайди. Қизиққан соҳасида яратувчилик салоҳиятини, истеъдодини тўлиқроқ намоён этади. Қизиқиш ва истеъдод инсонда туғма бўлса-да, тажрибада, меҳнатда юксалади, яъни инсон учун улар имманент ҳодисаларга айланади. Лекин улар бевосита тажрибадан келиб чиқмайдиган инсоннинг “a priori” хислатларидир. Тажриба фақат уларни кучайтиради ёки заифлаштиради. Қизиқиш ва истеъдод, моҳиятига кўра, тажрибадан мустақиллиги, ундан четга чиқиши, тадрижи давомида баъзан кутилмаган доҳиёна кашфиётларни майдонга келтириши туфайли трансцендент ҳодисадир.

Истеъдодли шахс тафаккурининг эври-лишлари, парвози, тахайюли, умуман, ижод жараёни, санъат ва илм-фан асарининг туғилиши мантиқ андозаларига, тажриба доирасига сиғмайди. Уларни қизиқли сабаб-оқибат боғлиқлигида кўрсатиш, баён этиш имконсиз. Уларда ўзига хос мўъжиза, сир-синоат бор. Бунга компьютердаги ному-тахассис оддий кишилар тасаввур қилол-майдиган жараён – “қора қути” феномени тўғри келади: кираётган ахборот, берил-ётган вазифа маълум; чиқаётган ахборот ва оқибат ҳам аниқ, лекин “қора қути” ичи-да кечаётган жараён номаълум. Яратилган асар, қадриятнинг ўзи – реал, яъни муайян ҳодиса, аммо яратилиш жараёни – ҳиссиёт ва ақл доирасидан чиқиб кетадиган ғайри-оддийлик, яъни трансцендентдир.

Илмий ва бадий интуиция ҳам, қизиқиш ва истеъдод сингари, трансцендент ҳодисалардир. Аммо улар ҳали маънави-ятнинг алоҳида қисми ёки таркибий унсур-лари эмас, балки бирламчи руҳий-ақлий шарт-шароитларидир. Тасаввуфда интуи-ция ҳақиқатни, воқеликнинг яширин жиҳат-ларини, сирли алоқаларини “қалб кўзи” би-лан кўриш деб аталса, интуитив фавқул-да қарор қабул қилиш ва унга асосланган фаолият эса “Оллоҳга таваккал қилиш” деб талқин этилади. Илм-фан, бадий ижод, си-

ёсий фаолият, амалий ҳаёт ҳамда бизнесда интуиция, кўққисдан мияга келган фикр, эв-ристик тафаккур (топағонлик) каби транс-цендент ҳолатлар сезиларли мавқега эга. Таваккалчилик ҳам тўлиқ инкор қилинмай-ди, маълум даражада дастакланади.

Киши кўпинча ҳаёлига фавқул-да фикр қандай келгани ёки нега таваккал қилга-нини тушунтириб беролмайди. Одамлар оддийгина қилиб “Худо кўнглимга солди” деб кўяқолади. “Қалб кўзи”нинг очилиши, “Худо кўнгилга солган” ностандарт фикр-лар, қарорлар трансцендентликдир. Лекин улар ушбу мақомда қолиб кетмайди, балки ашёвийлашади, инсон фаолиятида юзага чиқади. Интуитив илмий, бадий кашфи-ёт – қадриятга айланган асар ўлароқ, юза-га чиққан ғоя – амалий ихтиро ўлароқ энди трансцендентлик аломатларини йўқотиб, реал ижтимоий ҳодисага айланади ва ижти-моий тажриба доирасига қайтади, “ўз-ўзи-даги нарса” “биз учун нарса”га айланади (*И.Кантнинг ушбу атамаси рус тилига “вещь в себе”, ўзбекчага эса “наrsa ўзида” деб таржима қилинган. Биз ўзбек тили ху-сусиятларини ва муаллиф фикрининг асл мазмунини ҳисобга олиб, таржимага бир оз тахрир киритдик.*

Трансцендентлиكنинг онг, тафаккурда-ги турли кўринишлари ҳақида ҳам шундай дейиш жоиз. Билиш, айниқса, шахсий би-лиш жараёнида субъективлик кучли намоён бўлиши; унга одамнинг қизиқишлари, ақлий қобилияти, руҳий ва ижтимоий мўлжаллари, ҳатто ўткинчи кайфияти таъсир этишини ҳи-собга олсак, ижтимоий тажриба, умумқабул қилинган андозалар субъективлиكنинг, унга асос бўлган трансцендентлиكنинг таъсири-дан холи эмас. Бошқача айтганда, объектив воқеликнинг, жумладан, маънавий борлиқ-нинг инсон онгида акс этиши ва ўзлаштири-лиши субъективдир. Бинобарин, шахснинг объектив борлиқ ва субъектив инъикос не-гизида шаклландиган дунёқараши, эътиқо-ди қисман трансцендентдир.

Агар "Тафаккур" журналини бутун-халқимиз ўқиганида;
"Тафаккур"да жам бўлган мазмун-моҳиятни омманинг ҳечқурса
ярми идрок этганида;
журнал англатишга уринган ҳақиқатлар билан учдан бир қисм
халқ қуролланганида;
ана шу – "озод қилувчи ҳақиқат"лар (Эрих Фромм) миллат зеҳниятига
муҳрланганида...
мамлакат ва халқнинг жаҳонда тутган мавқеи бугунгидан анча юксакда
бўлур эди.

Раҳмон ҚҶЧҚОР,
адабиётшунос олим

Онгнинг ҳар хил шакли, тафаккур ва билишнинг асосий тушунчалари таркибидаги трансцендент унсурларнинг алоҳида тадқиқи йирик асар ёзишни тақозо этади. Биз айтилганлар билан чекланамиз. Трансцендентлик, шундай қилиб, маънавий қадриятлар тизимига эмас, балки биринчи галда ва асосан қадриятларнинг англаниш, яратилиш жараёнига тааллуқли.

Лекин маънавий онг фақат тафаккур, ақлдангина иборат эмас. У, шунингдек, инсоннинг ҳис-туйғуларини, кўнгил дунёсини ҳам ўз ичига олади. Кўнгил дунёсининг истак-хоҳишларини, ҳаракатлари ва ҳодисаларини доим ҳам ақлан тушунтириб бўлмайди, улар кўпинча бевосита тажрибадан келиб чиқмайди.

Севги-муҳаббат ҳам инсондаги трансцендент туйғудир. Ҳеч бир ошиқ севган кишини нега, нима учун яхши кўриб қолганини жўяли тарзда тушунтириб беролмайди. Нега севгилиси тушларига кириб чиқади, унга қандайдир ғайритабиий куч-қудрат, илҳом бағишлайди? Умрида шеър ёзмаган ошиқ сўзларни қофияга сола бошлайди; ашула айтмаган ошиқ нималарнидир хиргойи қилади, дала-даштга, қир-адирга чиқиб ҳайқиргиси келади. Айрим ҳолларда ошиқлар бир-бирини ҳатто яқиндан бил-

майди, икки-уч марта учрашган, ҳолос. Севги-муҳаббат – маънавий онг унсури, демак, маънавий қадрият. Айни чоқда, у гўзал асарлар, буюк жасорат ва эзгу ишлар манбаидир. Ҳар икки кўринишда ҳам у трансцендент ҳодисадир.

Бинобарин, айрим ижобий ва салбий туйғулар – қалб амри, виждон азоби, завқ-шавқ, фидойилик ёки нафрат, нафс, ҳирс ҳам трансцендент мазмунга эга. Манманлик, мақтанчоқлик, шуҳратпарастлик, таги пуч амбициялар – ўз имкониятларини ортиқча баҳолаш, буюкликка ёки алоҳида имтиёзларга даъво қилиш, ўзгалар фикрига тоқатсизлик, мутаассиблик, очкўзлик, зиқналик, маишатпарастлик, шахватпарастлик – булар ҳаммаси инсон маънавиятини емирувчи, ижтимоий заруратга зид, жамият қабул қилган меъёрлар хорижидаги иррационал ва трансцендент туйғулардир. Демак, инсондаги нафақат ижобий, айрим салбий иллатлар ҳам трансцендент ҳодисалар саналади.

Ўзликни англаш билан боғлиқ миллий ғурур ва ор-номус каби туйғулар ҳам – шундай. Аслида, ғурур ва ор-номус инсон, айниқса, жамоанинг туғма хислатлари эмас. Улар тарбия жараёнида шаклланади, бинобарин, моҳиятига кўра, тарбия ва тажриба маҳсули бўлиб, трансцендент хислат эмас.

Бироқ индивидуал ва жамоавий (жумладан, миллий) ғурур ҳамда ор-номусда архетип, иррационал унсурлар ҳам учрайдики, улар шахс ёки жамоанинг хулқ-атвори, фаолиятига кучли таъсир кўрсатади; уни баъзан тажриба, тарбия давомида шаклланган андоза чегараларидан чиқариб юборади. Натижада инсон (ёки жамоа) ўз қадр-қимматини, манфаатларини ҳимоя қилиш, қарор топтириш учун зарур ҳолларда ўйлаб ўтирмасдан, кўққисдан, стихияли ҳаракат содир этади. Бунда ироданинг трансцендент жиҳатлари намоён бўлади. Иродада (эрқда) трансцендентлик маънавиятнинг бошқа таркибий қисмларига нисбатан кенгроқ тарқалган.

Трансцендентлик онг остида кечадиган жамоавий ва индивидуал онгсизлик кўринишлари билан ҳам боғлиқ. Жамоавий ва индивидуал англолмай содир этиладиган хулқий унсурлар, саъй-ҳаракатлар, ижобий ёки салбий мазмунидан қатъи назар, агар бевосита биофизиологик инстинктлардан келиб чиқмаса, трансцендентликка мисол бўла олади. Масалан, урушда гуруҳий қаҳрамонлик ёки уч-тўрт ўсмирнинг бир-биридан “кўрқоқ” деган сўзни эшитмасликка ҳаракат қилиб, ўзлари истамаган ҳолда жиноятга қўл уриши трансцендент хулқ-атвордир. Бунда жамоавий бирдамлик инстинкти – архетип юзага чиқмоқда.

Архетиплар, айниқса, уларнинг ижобий оммавий иродани намоиш этадиганлари – маънавиятдаги трансцендент ҳодиса. Аммо Зигмунд Фрейд фанга киритган “либидо”нинг индивидуал онгсизлик сифатида маънавиятга алоқаси йўқ. Чунки у табиий инстинкт билан боғлиқ – шахвоний истак маънавий эмас, физиологик эҳтиёж; аммо уни қондириш жараёни маънавий онг ва маданият таъсирида юз беради. Индивидуал ва жамоавий кўринишдаги эрк, ор-номус, шаън, муҳаббат йўлида фидойилик, мардлик, жасорат – маънавият унсурларидир. Уларда онгсизлик ва онглилик, ҳиссий ва ақлий хоҳиш-истак, интилиш аралашиб кет-

ган; бевосита тажрибадан келиб чиқмайдиган ҳиссий, эҳтирослар баъзан устунлик қилади.

“Эрк”дан “эркинлик” тушунчаси ясалган. Унга турлича таъриф бериш мумкин. Инсоннинг жамиятдаги ўрни ва яшаш тарзини ҳисобга олиб, эркинликнинг фалсафий, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, диний, маданий ва бошқа жиҳатларини ажратиб кўрсатса бўлади.

Француз файласуф-адиби Жан-Пол Сартр эркинликни онтологик нуқтаи назардан таърифлаб, уни трансцендент ҳодиса ва экзистенция – инсоннинг мавжудлик шартини ҳисоблайди. Эркинлик доираси трансцендент Мутлоқ онг доираси томонидан белгиланади ва инсоннинг ижтимоий аҳволи ва вазиятига боғлиқ эмас. У барча моҳиятларнинг пойдеворидир. Эркинлик туфайли инсон дунёни ўз имконияти даражасига кўтаради ва дунё ичидаги моҳиятни очади. Ушбу фикрни тадқиқ этилаётган мавзуга нисбатан қўлласак, маънавият шаклланиши, ривожланиши асосида инсоннинг онгли фаолиятида намоён бўладиган трансцендент эркинлиги ётади. Бу фикрга қисман қўшилиш мумкин. Аммо эркинликнинг трансцендент ҳодиса эканлиги анча баҳсли.

Эркинликда, тафаккур ва ирода билан боғлиқ жиҳатдан ташқари, ижтимоий таъриқийёт даражаси билан боғлиқ жиҳат бор. Тафаккур билан боғлиқ жиҳатни ҳам тўлиқ трансцендент ҳодиса деб бўлмайди. У ортирилган, ўзлаштирилган билим ва ижтимоий тажриба таъсиридан холи эмас. Тафаккур ва инсоннинг ўз шахсини, имкониятларини юзага чиқариш билан боғлиқ эркинлик шакллари “ижобий эркинлик” деб аталади. Айни чоқда, унга жамият, давлат иқтисодий, ахлоқий, ҳуқуқий, сиёсий шарт-шароит яратади. Булар виждон эркинлиги, ижод эркинлиги, шахснинг ўз яратувчилиги, юксалиш, янгиланиш, теварак муҳитини такомиллаштириш имкониятларини тўқис юзага чиқариш учун зарур шарт-шароитлардир.

Аёнлашмоқдаки, ижобий эркинликни тўпалагича “трансцендент ҳодиса” дея олмаймиз. У ижтимоий тажриба маҳсули ҳамдир. Бундан ташқари, “салбий эркинлик” тушунчаси ҳам бор. У инсоннинг жамиятдаги салбий омиллар – қарамлик, иқтисодий ва ижтимоий қуллик, эксплуатация, мажбурий меҳнат, зўравонлик, ижтимоий қўрқув ва ҳоказолардан халос бўлишини англатади.

Салбий эркинлик деярли тўлиқ ижтимоий тажриба, яъни жамиятнинг тараққиёт даражаси, давлат ва ҳуқуқнинг самарали фаолият кўрсатишига боғлиқ. Лекин унда ҳам тафаккурга оид трансцендент унсурлар учрайди. Тафаккурдаги тоталитарлик (тоталитар тафаккур) ёки либераллик унсурлари шулар жумласидандир. Демак, эркинлик, Сартр талқин этганидек, тўлиқ трансцендент ҳодиса эмас. У инсон ва жамиятнинг ижтимоий тажриба жараёнида шаклланган имманент хоссасидир. Унда трансцендентлик фақат тафаккурнинг айрим унсурлари кўринишидагина учрайди.

Маънавият, умуман, жамият, ҳатто бутун коинот, мавжуд борлиққа трансцендент қарашлар турли эзотерик назариялар, концепциялар, анъанавий ва замонавий илоҳий таълимотлар, ноанъанавий диний мазҳаблар дастури ва амалиёти шаклида ҳам ривожланмоқда. Уларни

ўрганиш алоҳида тадқиқотларни талаб қилади. Трансцендент ёндашувлар, айниқса, постмодернистик қарашларда кўпайиб бораётир. Баъзан улар эзотеризм билан ҳам уйғунлашиб кетяпти.

Хулоса қилсак, маънавиятда, шак-шубҳасиз, трансцендентлик унсурлари мавжуд, лекин улар етакчи ўрин тутмайди. Трансцендент унсурлар кўпроқ маънавий онгда – ҳис-туйғулар, тафаккур ҳамда иродада учрайди. Маънавий маданият ва маънавий муҳитда улар жуда кам. Зеро, маънавият ва маънавий муҳит – юзага чиққан, ашёвийлашган қадриятлар мажмуидир. Улар тажриба, амалиёт доирасидан деярли четга чиқмайди.

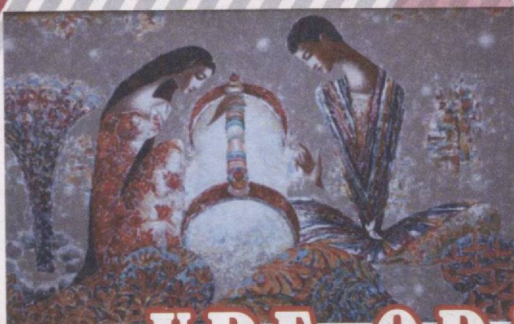
Трансцендентлик, асосан, кўнгил эврилишлари, воқеа-ҳодисаларни ҳиссий баҳолаб, уларга ўз муносабатини белги-

лаш ҳамда маънавий қадрият яратиш жараёнида онгда содир бўладиган ижодий шуълаланиш, безовталиқ, интуитив оний кашфиёт, беқарорлик, иккиланиш, ночизиқли ижодий ғалаён, тўлқинланиш, фавқуллодда ҳамда бошқа тасодифий фаолият билан боғлиқ ҳодиса саналади. Маънавий онгнинг ҳиссий даражасидаги айрим унсурлар, иродадаги архетиплар, ижодий тафаккурнинг интуитив, эвристик тўлқинланиши трансцендент унсурлардир.

Жамол УСМОНОВ. “Инъикос”

Маҳмуд ЙЎЛДОШЕВ

URF-ODATLAR: TANGANING IKKI TOMONI

Турфа ҳодисалар, хатти-ҳаракатлар тарихда қайта-қайта такрорланганидан одамлар руҳиятига турғун шаклда сингиб кетади. Халқ хотираси ана шу йўл билан ҳосил қилинган билим-тажрибага шу қадар бойки, зарур ҳолларда у ҳар қандай муаммони яширин мўъжизакор кучга таяниб еча олади.

Биз “урф-одат”, “удум” ва “анъана” деб атайдиган (бундан кейин “урф-одат” шаклида қўлланади) бу кўникмалар жамият ҳаётида катта ўрин тутати. Уларнинг кучи, аввало, шундаки, одамларнинг, ким бўлишидан қатъи назар, мутаносиб ҳолатларда ўйлаб ўтирмай бир хил ҳаракат қилишига шароит яратати. Кези келганда, шунга мажбурлайди. Айтайлик, маҳалла аҳли – катта ман-

сабдор, мулкдор ёки оддий ишчи-хунарманд бўладими – ҳар бир киши азадор хонадонга кириб, дуои фотиҳа қилади. Шу тариқа жамият аъзолари бир-биридан таниш ҳолатда таниш хатти-ҳаракатни кутади. Башарти, одам кўпчиликка одат бўлиб қолган ҳаракатдан бошқасини қилар экан, қаршилиқ, норозиликка учрайди. Норозилик ушбу шахснинг биргина ҳаракатини инкор қилишдан бошланиб, унинг ўзини алоҳида гуруҳдан, ҳатто бутун жамиятдан сиқиб чиқаришгача етиб бориши мумкин.

Жамиятда урф-одатларнинг ижтимоий ҳулқни мўътадиллаштирувчилик, яъни регуляторлик ролини инкор қилолмаймиз. Лекин танганинг икки томони бўлгани сингари,

уларнинг таъсири кучли бўлган жамиятда шахс эркинлиги муайян даражада чекланиши ҳам бор гап. Одам баъзан ўзи хоҳламаган, кўнгил амрига зид хатти-ҳаракатни хўжакўрсинга бўлса-да амалга оширади. Дейлик, икки маҳалладош гарчи бир-бирини унчалик ёқтирмаса ҳам, салом-аликни канда қилмай, жамоат кўзича ўзаро яхши муносабатда бўлиб юргандай кўринади.

Халқ турмушидаги кундалик тадбирлар кўпчилиكنинг тажрибаси ила такомиллашиб, пировардида изчил амалиёт сифатида секин-аста одамлар талаб-эҳтиёжини қондира оладиган меъёрга – урф-одат ўлароқ тан олинган қонунга айланади. Улар такомиллашув жараёнида халқнинг маънавий-маърифий дунёқараши, ахлоқ меъёрларига, ҳатто минтақавий, табиий яшаш шароити каби унсурларга таянади. Масалан, Марказий Осиё мамлакатларида меҳмон аввал бир пиёла чой билан сийланиб, кейин ош-овқат қилинади. Бу удум (меҳмондорчиликни чойдан бошлаш, уни уч маротаба қайтариб, биринчи пиёласини мезбоннинг ўзи олиши, меҳмонга чойнинг пайдар-пай узатилиши) кабилар, эҳтимол, минтақадаги иссиқ иқлим шароитидан келиб чиққандир...

Урф-одатлар жамиятда барқарорлик талаб-эҳтиёжи билан пайдо бўлиб, уни ўз вақтида қондиради. Лекин тарихий вазифасини ўтаб бўлгач, шахснинг янги ижтимоий воқеликка мувофиқ ҳаракат қилишига йўл бермай қолиши ҳам мумкин. Бу эса жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, маънавий-маданий ривожига тўсиқ бўлади.

Устига-устак, урф-одатлар жамият ҳаётига шу қадар пайвандланиб кетганки, улар ўз ўрнини янгисига осонликча бўшатиб бермайди. Одамлар манфаатига тўла хизмат қиладиган янгиликларни жорий этиш мушкулгина эмас, ҳатто баъзан имконсиз бўлиб қолади. Яқиндагина кўрдик: тўйларни давлат ҳокимияти, парламент аралашуви билан ҳам ихчамлаштириб бўлмади. Демак, янги удумлар ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан пухта асосланган бўлишига қарамай,

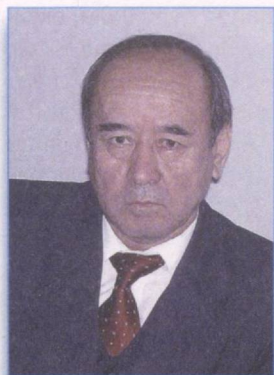
барибир, қабул қилинмаслиги ҳам мумкин экан.

Аслида, асрлар давомида бўлса-да, амалда қўлланиб келаётган урф-одат, удум ва анъаналарнинг янгиликанишига табиий жараён сифатида қаралмоғи лозим.

Тўғри, урф-одат халқнинг маънавий бойлиги бўлиб, улар узоқ йиллар, баъзан асрлар мобайнида шаклланиб, амал қилиб келади. Уларда халқ донолиги мужассамлашади. Аҳамиятли томони шундаки, жамиятдаги илғор ўзгаришлар халқнинг ўша урф-одат, удум ва анъаналарни моҳирона такомиллаштириши асосида рўй беради. Лекин такомиллаштириш ва янги шароитга мослаштириш изчил кечадиган табиий жараён бўлганидан, уни инқилобий тарзда дабдурустан янгилик киритиш билан аралаштирмаслик керак. Масалан, ўтган асрнинг 70-йилларида урфга кирган “комсомол” тўйларини олайлик. Улар бизга яширин сиёсий-мафкуравий талаблар билан йўқ жойдан тиқиштирилди. Ўша тўйларни бугунги кунда тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки улардаги кўп унсурлар элимизнинг узоқ асрлик удумларига – шарқона руҳиятига ёт эди. “Комсомол” тўйлари – илдизи чуқур маънавий қадриятларни такомиллаштириш эмас, осмондан тушган кўзқоринга ўхшаган илдизсиз янгилик эди.

Урф-одатлар жамият аъзоларининг ижтимоий хулқини бошқаришга хосланган бўлиб, илмий адабиётларда “анъанавий” ва “замонавий” таснифга ажратилади. Мазкур атамалар илгари, асосан, ижтимоий-тарихий ва этнографияга тааллуқли фанларда ишлатилган, кейинги вақтларда эса ижтимоий психологияда ҳам кенг қўлланмоқда.

Анъанавий урф-одатларнинг амал қилиши, умуман, мавжудлиги замонавийларининг

пайдо бўлишини, аксинча, иккинчиси биринчисининг борлиги, замонага мослашишини инкор этмайди. Улар, истисно ҳолатларни ҳисобга олмаганда, бир-бирига унча кескин қаршилиқ кўрсатмайди. Бу иккиси ҳамма замонларда ҳам бўлган, ўзаро ижобий таъсир кўрсатиб, замонага мослашишда бир-бирига ёрдам берган. Халқнинг зардуштийлик тарихидан қолган оловга сиғиниш аломатлари, чунончи, келинни оловдан уч маротаба айлантириш, мархумлар учун қирқ кунгача чироқ ёқиб қўйиш шаҳар шароитида олов ёқишнинг қийинлиги, асосан, исломнинг жорийлашуви билан боғлиқ ҳолда ўз-ўзидан йўқолиб кетган. Аммо бу удумларни чекка қишлоқларда ҳали-ҳамон кўриш мумкин.

Қизиғи шундаки, жамиятга янги одатларнинг кириб келиши “анъанавий”ларнинг янги шакл-мазмун билан бойишига сабаб бўлади. Шу тариқа “замонавий”лар жамиятнинг мўътадил тараққиётига хизмат қила бошлайди. Аммо улар ҳам баъзан, ҳўл-қуруғига қарамай, “анъанавий”ларнинг барчасини, хусусий ҳолларда эса, ҳатто халқ тарихий-маънавий бойлиги бўлган қадриятларни ҳам буткул инкор қилишга тушади. Жамиятда янгиликларга қатъий қаршилиқ кўрсатиш каби нохуш ҳодисанинг кўпинча устуворлиги сабаби шунда. Замонавий “тўй эскортлари” фикримизнинг яққол мисолдир. Яна бир ҳолат: ҳар қандай маросимда аввал ёши катталарга хизмат кўрсатиш удуми тарихан ибтидоий жамоа тузумига бориб тақалса ажаб эмас. Лекин кейинчалик бу қоида ўзгарди – ёшроқ бўлса ҳам, мансабдорга алоҳида мулозамат кўрсатишга ўтилди.

Урф-одатлар халқнинг оммавийлашган тарихий тажрибаси бўлиб, ҳаётда кенг қўлланадиган ахлоқ меъёрлари, ёзилмаган қонунлар сифатида шу халқ вакиллари томонидан ҳимоя қилинади, бойитиб борилади. Алоҳида шахс уларни меъёр даражасида ўзи бажарар экан, бошқалардан, бутун жамиятдан ҳам шуни кутади. Агарда уларнинг бажарилмаётганини кўрса, бу ҳолатни ўзига нисбатан ҳурматсизлик санаб, дарҳол

удум-анъаналарнинг ҳимоячисига айланади. Баъзан умумэтирофдаги меъёрлардан тойиш, уларни бажармаслик бутун жамият томонидан қораланишгача олиб бориши мумкин.

Қизиқки, бундай ҳолларда “бузғунчи”нинг шахси ва жамиятдаги мавқеи ҳам ҳисобга олинади (аслида, шу хил “айирмачилик” ҳам урф-одатга айланиб кетган). Масалан, маҳалладаги фақирроқ, оддий касб-корли одам келмаса ҳам тўй ўтаверади. Лекин маҳалланинг оқсоқоли келмагунча тўй оши очилмайди. Бу – удумларда шахснинг ҳам ўрни борлигини кўрсатади. Бу – яхши албатта. Айни ҳодиса салбий кўринишда воқеланиши ҳам мумкин: ўша фақир умумқоидадан андак чекинса, таъна-маломатлар остига қолиб кетади, лекин шу ҳаракат бой-бадавлатроқ одам ёки мансабдор томонидан содир этилса, нафақат жим турилади, ҳатто хос янгилик деб баҳоланиши ҳам мумкин. “Оғзи қийшиқ бўлса ҳам, бойнинг ўғли гапирсин” қабилида иш тутиш, афсуски, маълум маънода “урф-одатимиз”га айланиб улгурган.

Мавзуга турли авлод вакиллари нуқтаи назаридан қарасак, урф-одатлар ўта яшовчанлиги, каттаю кичик уларнинг риоясида бўлишини кўрамайди. Лекин ёшлар урф-одатларга амал қилишда ҳамиша изчил эмас, амал қилганда ҳам, янгиликлар қўшишни ёқтиради.

Маълумки, жамиятда авлодлар алмашинуви сезилмасдан кечади. Катта авлод вакиллари тарихий хотира кўприги сифатида урф-одатларни қаттиқ ҳимоя қилади, ёш авлодни азалий меъёрларни бузмасликка чақиради, бузганларни жазолайди. Бу жараён урф-одатларнинг ижобий томонларини тарғиб қилиш орқали кечади. Бироқ катта авлодга ижобий туюлган меъёрлар янгича ижтимоий шароитда ёш авлод томонидан рад этилиши ҳам мумкин. Айни шу ҳол тараққиётнинг абадий ҳамроҳи бўлмиш оталар ва болалар муаммосини келтириб чиқаради. Ёшлар кўпинча катталар олдида

урф-одатларни бажарса-да, ўз даврасида янгиликларни қўллаб, янгиланган шу меъёрларни секин-аста жорий эта боради. Ёшларга тажриба етмаса-да, улар ўз билганича яшашга уринади, қадимий урф-одатларга тўлиқ риоя этишни хоҳламайди, хур фикрга интилади. Ҳамма вақт бўлмаса-да, бу ҳолга муайян урф-одатнинг салбий томони – замон талабидан ортда қолгани, тараққиёт кушандасига айлангани сабаб бўлади. Лекин, барибир, урф-одатлар – жамоатнинг тўплаган тажрибасини шахсга ўтказувчи, шахсни ижтимоийлаштирувчи умумҳаёт қоидалари сифатида муҳим аҳамиятга эга.

Урф-одатларнинг жамиятдаги бошқарув ролини ҳам эътироф этмоқ даркор. Бунда дин билан боғлиқ анъаналар ва жамоатчилик фикри тушунчасини таъкидлаш лозим. Кўпчилик ҳолларда шахс шу иккисига бутунлай тобелikka тушади, ўз шахсий тушунча ва ҳулосаларига амал қилолмайди. Бу, айниқса, шаҳарлашувдан узоқ қишлоқ шароитида ўта кучли кечади.

Ҳар қандай эркин фикр, мустақилликка интилиш жамият томонидан қораланиб, “бидъат”, “ғайрификр” дея талқин қилинади. Маълум ҳолларда “бидъатчи”ларга нисбатан жазо ҳам қўлланади. Бу, биринчидан, эркин фикрни бўғиш, ундан ҳам ёмони, одамни жамиятдан четлаштириш, қувишга айланиб кетиши мумкин. Ҳолбуки, инсон жамоасиз, унинг муносабати, таъсири ва фикрисиз ёлғиз яшаёлмайди. Чунки у – ижтимоий жонзот. Бунда шахснинг жамиятга фаол кириб келиш ҳамда фаол ижтимоий ҳаётдан четлашиш даврлари муҳим. Биринчисида у жамият томонидан рад этилса, жонига қасд қилишгача бориб етади. Фаол ижтимоий фаолиятдан четлашаётган босқичдаги шахс эса бунга янада оғир қабул қилади, ижтимоий ҳаётдан кетишни хоҳламайди, ички ҳаяжон, кучли кечинмалар гирдобига тушади. Бинобарин, шахс жамоадан мажбуран четлатилганда, ишдан, айниқса,

Мамлакатимиздаги фикрий янгиланишда “Тафаккур” журналининг хизмати ғоят катта. Мен бугун қирчил-лама йигит ёшига кирган сеvimли журналимиз ижодий жамоаси, кўп сонли муаллифлари ва муштарийлари, шундай журнали бор ўзбек халқини чин юракдан табриклайман.

Умринг узоқ бўлсин, “Тафаккур”!

Наим КАРИМОВ,
академик

юқори лавозимдан олинганда ғайрификр гуруҳларига қўшилиб, жамият ва унинг бошқарув тизимини танқид қилувчига, ҳатто мухолифга айланиб қолиши ҳам мумкин. Улар учун кўпчилик аҳмоқ ҳамда “ақлдан озган” бўлиб кўринади. Шахс ички мотив, майллар кураши таъсирида, ҳатто жамият билан, жамоат фикри билан низога боради. Бу кўпинча унинг узоқ йиллик урф-одатларга қарши чиқиши шаклида кечади. У анъанавий, “қотиб қолган” қатъий меъёрга шахсий манфаати, ўзининг янги ижтимоий ҳолатидан туриб муносабат қилади.

Урф-одат асрлар давомида изчил тарзда умумжамят томонидан, умумманфаатдан келиб чиқиб ўрнатилган, уни ўзгартиришга фақат умумнинг ўзигина мутасадди ва ҳақли ҳисобланади. Биргина ёки бир неча шахс хоҳиш-истаги бу хил ўзгартиришга асос бўлолмайди.

Жамиятдаги урф-одатларнинг руҳий таъсир механизми шу даражада мустаҳкамки, онг-тафаккур каби номоддий борлиқ жуда кам ҳолатлардагина ушбу меъёр чегарасидан ташқарига чиқиши мумкин. Урф-одат таъсирида шахс ўзини доимо жамият назари ҳамда ҳимоясида ҳис этади.

“Moziyga tikilib mug‘anniy yig‘lar...”

Америкалик тадқиқотчи, дипломат ва сайёҳ Южин Скайлернинг 1876 йили Лондонда нашр этилган “Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари” асари, ниҳоят, ўзбек ўқувчиси қўлига етиб борди. Китобга сўзбоши битган олима Дилором Алимова асар ўлканинг Русия истилоси давридаги кечмиши ҳақида ҳикоя қилувчи қимматли манба экани ва Арминий Вамберининг машҳур “Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи” рисоласидан қолишмаслигини таъкидлаган. Аммо бу китоб шу вақтга қадар на рус, на ўзбек тилига таржима қилинган. Ростки, шундай инobatли манбанинг архивларда бир асрдан зиёд чанг босиб ётгани ҳайратланарли...

Южин Скайлер Туркистонга 1873 йили – Русия империяси Ўрта Осиё хонликларини бирин-кетин забт этаётган даврда келади. Ўлка тарихи, табиати ва қадриятларидан анча-мунча бохабар сайёҳ ўнлаб шаҳару

кентларни гоҳ пиёда, гоҳ маркабда кезади. Ажнабий дипломат дунёдан узилган, жаҳолат маърифатни доғда қолдирган, зулм адолат пайини кесган ўлкани гоҳ ҳаяжон, гоҳ ҳайрат ила кузатади.

Туркистон Южин Скайлер тамсил этган давлат – Америка учун сирли-тилсимли бир олам эди. Шу боис океанортдан келган сайёҳ ўлка халқлари ҳаётини ипидан игнасиғача ўрганишга уринган. У бир ўринда ўлкашунос, бир лавҳада тарихчи, яна бир саҳифада журналист бўлиб гавдаланади. Зукко муштарийнинг ёдида бўлса керак, “Ўткан кунлар” романининг “Ота-она орзу-си” бобида бундай мунозара кечади:

“Отабек ҳам қизишди:

– Хотин бўлмаса, нима, ахир?!

– Қошлик, кўзлик бир анди!

– Анди деганингиз нима ўзи?

Юсуфбек ҳожи ўғлини босиш ўрнига жавоб бер, дегандек қилиб илжайган ҳолда

хотинига қаради. Ўзбек ойим "анди" маъносини билдириб, андиларнинг сихрини рад қилиш учун бир оз тутилиқиб қийналди:

– Анди... анди... ўзи хитойми, нима бало... ўзи қалмоқдан тарқаган бўладир... Тушинмаган бўлсанг, лўлиларнинг бир тойифаси..."

Амриқолик зукко сайёҳ битикларида Ўзбек ойим мушкулини осон қилиб, "анди"лар ҳақида ҳам мухтасар маълумот беради: "Яна бу ерда бошқа бир кичикроқ, ғалати халқ ҳам борлигини эслатиб ўтишим шарт. Улар "анди" деб аталиб, Чимкент ва Авлиёота орасидаги иккинчи почта бекати – Машҳад ва унга қўшни яна учта қишлоқ аҳолиси саналади. Улар туркий лаҳжада сўзлашиб, аёлларининг очиқ юришига рухсат беришган, бир-бирлари билангина ўзаро никоҳдан ўтишиб, ўзларини "анди" деб аташларини хоҳламайдилар, шунга кўра, насл-насабидан ор қилади деб тахмин қилиш мумкин".

Ўрлашсанг ётиб олиб ўрлашадиган, беллашсанг белингдан қўл олмайдиган бир хорижлик олимга тилию дини бошқа халқлар ҳаётини синчиклаб ўрганиш нима учун зарур бўлган? Етти пуштини билмай яшайпти-ку одамлар! Фикран Тошкентдан нари чиқмаган, қаричи Тахтиқорачадан бери ошмаган калондимоғлар камми юртимизда?! Южин Скайлер ҳаяжон ила ҳикоя қилган туркий уруғлар моҳиятига ақли етмайдиган зиёлиларимиз қанча!

Бул амриқоликнинг отасига раҳмат. Олим бўлсанг, шундай бўлсанг-да! У қадимги рим, араб, хитой манбалари; рус, мўғул, темурийлар давлатига доир тарихий битикларни, жумладан, Бобур Мирзонинг "Бобурнома"си, Абулғози Баҳодирхоннинг "Шажарайи турк" ва "Шажарайи тарокима" асарларини муталаа қилади, ислом дини ҳамда пайғамбарлар ҳаётини пухта ўрганади. Ақли мусулмоннинг муқаддас китоби Қуръони каримни ҳам ўқиб чиқади.

Лалмикор халқ билан суҳбатда бўлган сайёҳ қурғоқчилик ўлка халқи бошига катта бало келтиришини, 1770 йил Бухородаги қаҳатчилик, 1810-1811 йиллардаги очарчилик даврида одамлар ҳатто фарзанди ва яқинларини сотганини қайд этади.

Дипломат адолатсиз, қўрқоқ ва кайф-сафога берилган беклар билан ҳам танишадди. Ўлка тождорлари олдида ҳисобдор бўлмагани боис кўрган-билганларини бўяб-бежамай ҳикоя қилади. Муаллиф Туркистон ҳаёти зоҳирини кўрса-да, ботинига етиб бормаган, ахлоқий муносабатларни чуқур идрок этмаган ўринлар ҳам учрайди. Қолаверса, ажнабий сайёҳ мусулмон ҳаётини ғарбча андозалар билан ўлчайди.

Тождорлар билан юзма-юз

Скайлер Худоёрхон билан илк учрашуви ҳақида ёзар экан, "бухороча яшил чодирда оқ саллалари уч эркак" ичида қай бири хон эканини дафъатан фаҳмламаганини қайд этади. Иккинчи кўришув Балиқчи беклигида рўй беради: меҳмон мезбонга – "тўладан келган, эллик беш ёшлар чамаси, қизғиш ранг соқолли" Худоёрхонга ўнг қўлини кўксига қўйиб, таъзим қилади. Хон ҳам саломлашиш учун амриқолик дипломатга қўл беради. Ўртада суҳбат бўлмаган чоғи, муаллиф ортиқча тафсилотга тўхталмаган. Аммо у солиқ юкини кўтаролмай қадди дол бўлган ва хонга қарши кўзғалган Қўқон халқи ҳаётини атрофлича тасвирлайди. Сайёҳнинг шохидлик беришича, хонлиқда олиқ-солиқ турлари шу қадар кўп бўлганки, ҳатто ҳовуз бўйида яшовчилар зулук солиғи тўлаган. Бундан ташқари, масжидга тайинланган имом хонлиқка ўн танга, сўфи эса беш танга бериши лозим бўлган...

Скайлер Худоёрхон шахсиятига чизги берар экан, "Фақат солиқлар эмас, балки бошқа муносабатларда ҳам хон мустабид ҳоким саналади... Ёшлигида хийлагина ахлоқсиз бўлиб, 1853 йилда бош вазири

"Тафаккур" журналини ўқийдиган ва ўқимайдиганларни тафаккур қилдиган ва бу неъматдан бенаиб тоифа билан қислаш мумкиндек. Инчунин, тафаккур – тасаввур-таҳлил этмоқ, хулоса-ҳисса чиқармоқ имконини бериш асосида маърифат манзили сари бошлайдиган ҳодиса экан, бу жараёни бугун "Тафаккур" журналисиз тасаввур этиб бўлмайди.

Шуҳрат РИЗО,
адабиётшунос олим

Мусулмонкулни қатл этгач, қотилга ҳам айланди. Томирида қипчоқ қони оқаётганига қарамай, 20 минг қипчоқни қатлиом қилди ва мамлакат аҳли нафратига учради", деб ёзади.

Исҳоқхон Ибротнинг "Фарғона тарихи" асарида ҳам Қўқон хонининг "Русиядан хотиржам бўлуб, вақтини ўйин-кулки билан ўтқаруб, куш солмоқ ва кўкбўри чопмоқ йўлларинда бўлуб, уламо ва фузало насихатларига амал қилмай юргани..." баён этилган.

Хўш, ўйин-кулгига берилган тождорнинг ўрдуси – армияси қай аҳволда бўлган? "Қўқоннинг 12 минг кишили қўшини бўлиб, анча суст, қатъий интизом ўрнатилмаган. Бир хил кийинган ва қуролланган иккита одамни зўрға учратдим. Баъзиларида калтак, сўйил ёки пилтамилтиқ бўлса, баъзиларида учи айлана жез, бўғимларига тақиб олган маҳаллий сўйилдан бўлак ҳеч вақо йўқ", деб ёзади сайёҳ.

Зарафшон округи раҳбари, генерал Александр Абрамовнинг махсус хати билан юрган амриқолик меҳмон Бухоро амири Музаффар билан Косонда – чодирда учрашади: "Расмий амалдорлар ташқарида қолиб, ёлғиз мен ва таржимоним ичкарига кирдик.

...Киришим билан у кулимсираб, қўл узатиб кўришди-да, "Генерал омонми?" деб сўради. "Ҳа, дуруст", деб жавоб бердим. Сўнгга у таржимоним билан қўл бериб кўришгач, чодирнинг ўнг томонига – юзма-юз ўтиришга ишора қилди. Қоидага кўра, у биринчи бўлиб гапириши керак, шу боис сукут сақлаб уни кузата бошладим. У узун бўйли, бакуват, юзи бўзарган, кичкина, қора ва ташвишли кўзлари ҳар томонга пирилларди. Қовоқлари салқиган ва носоглом, қўллари бутун суҳбат давомида қалтирарди. Соқоли қоп-қора, қуюқ. У кулранг ипак тўн кийиб, оқ салла ўраган эди".

Скайлер амирга Китоб, Шаҳрисабз ва Қаршига сафар қилгани, беклар меҳмоннавозлик кўрсатгани ҳақида сўзлайди. Амир сайёҳга "Ўзингизни мамлакатингиздагидек ҳис этинг, истаган ерингизга сафар қилинг. Бухоро, Қоракўл, Чоржўйга боринг. Меҳмонимиз бўлинг ва вақтни чоғ ўтказинг. Тўқсабо барча юмушларингизни ўз зиммасига олади", дея илтифот кўрсатади. Амирни обдон кузатган Скайлер Музаффардаги қаҳр ва инжиқлик отаси амир Насруллодан ўтгани, аммо у марҳум қиблагҳо каби қаттиққўл ва кучли феъл-атвор соҳиби бўла олмаганини қайд этади. Дипломат ҳукмдор ҳадяси – тўртта тўн ва безатилган отни олиб Самарқандга жўнайди. Ўша ерда амирда яхши таассурот қолдирмаганидан хабар топади. "Амир мендан кўп ҳам қоникмагани сабабини танишув чоғи қўлини қаттиқ сиққаним билан изоҳлабди", деб ёзади у.

Уч ҳукмдор ҳарамини безаган Хонпошша

Скайлер саёҳатидан ўттиз йил бурун Муҳаммад Ҳакимхон тўра "Мунтахаб ат-таворих" номли тарихий асар иншо этиб, Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги ҳаётининг сир-асроридан воқиф қилган эди. Ушбу асар ҳам Скайлернинг "Туркистон"и каби қор ёғиб, излар ҳали босилмай туриб қоғоз-

га туширилган. Ҳикоямиз амир ва хонлар замони ҳақида экан, бир қайгули қиссага ҳам кулоқ тутсак.

Қўқон ҳукмдори амир Умархон даврида Нодира, Увайсий, Дилшод Барно каби шоирлар ижод қилгани маълум. Салтанатнинг саодатли замонини Ибрат домла "Ул асрда шоирлик ривожда бўлуб, шуъролар кўпайган эканлар. Булардан Хотиф, Машраб (*Бобораҳим Машраб эмас – О.Т.*) ва Адойи, Намангандан Мавлоно Фазлий ва шоиралардан ҳам неча адад фозила хотунлардан бор эканлар, буларни ашъорлари "Мажмуат уш-шуъаро"ларида мастурдир" деб таърифлаган эди. Ўзбек ва тожик тилида ижод қилган Дилшод Барно "Муҳожирлар тарихи" асарида шохидлик берганидек, бир қўлида қалам, бир қўлида қилич тутган Амир Умархон – Амирий Ўратепани қамал қилиб, шаҳар ғимоячиларидан 400 нафарини дорга тортади. 13 мингдан зиёд кишини асир қилиб Қўқонга қайтади. Улар орасида Дилшод Барно ҳам бўлган...

Мусулмондан кофир, кофирдан мусулмон чиқариш Оллоҳнинг ихтиёрида. Аммо Амирий ва Нодирабегимнинг фарзанди, шеър устоди ичида улғайган Муҳаммад Алихоннинг (Мадалихон) тубанликлари илдизи чуқур эканини тахмин қилиш мумкин. Аксар шарқ ҳукмдорлари феъл-хўйидан йироқ тушмаган Мадалихон 1822 йил январь ойида марҳум отаси Умархон ўрнига тахтга чиққач, бўзахўрлик ва каптарбозликка мукасидан кетади. Ҳашаматли каптархоналар қурдиради. Ҳатто у каптарларнинг оёғига тилло ва кумуш ҳалқалар осиб, чиний товоқ ва кошиндан уя ясатади. Каптарнинг ғул-ғули кўнглига урганда, доиразанлик билан машғул бўлади. Унинг тилла ва гавҳар тошлар билан безатилган тўққизта доираси тилларда дoston эди. Шунча кўнгилхушликлар камлик қилади, шекилли, хоннинг ишқи қиморга тушади ва қайсики музофотда донг таратган қиморбоз бўлса, уни чақиртириб, тунни тонга улаб ошиқ ташлайди.

"Мунтахаб ат-таворих"да ёзилишича, Умархоннинг Баҳодирхожа исмли дастурхончиси бўлиб, унинг хотини Мадалихонни эмизган онаси эди. Шу сабабли у Баҳодирхожани "ота" деб чақирарди. Мадалихон ана ўша кўкрагидан сут эмган онаси, ҳусну жамолда тенгсиз аёлга шахват қўлини чўзади ва яширинча ниятини ҳосил қилиб юради. "Одамлар билмасдан мени кўнгилочар ишларни қилмасликка ундаб, бу номуносиб қилиқ, дейдилар. Аслида мен ўзим бир неча бор синаб кўрдим – қачон рўза, намоз сингари савоб ишларни қилсам, қайтанга, ишим ўнгидан келмай, чаппасига кетади. Қанча гуноҳ ишга қўл урсам, шунча кўпроқ ишим ривож топади", дейди уялмай.

Ҳакимхон тўранинг баён этишича, Мадалихон отаси Амир Умархоннинг беваси, ўғай онасига уйланиб, ўғил кўрган ва унга жуда катта тўй ҳам берган. Қайд этмоқ жоизки, фақиҳлар кишининг илгари отаси никоҳида бўлган хотинидан фарзанд туғилса, уни "мақто", яъни "дин душмани" деб атаган.

Мадалихоннинг иниси Маҳмудхон амир Насруллога нома битиб, уни диндан чиққан акасига танбеҳ беришга ундайди. Мактубни олган амир Насрулло Қўқон хонига "Эшитишимизча, сиз ўз отангизнинг бевасини ҳалол билиб, никоҳингизга олибсиз. Қайси далилга кўра бу ишга қўл урдингиз?" дея нома юборади. Мадалихон амирга ҳақоратомуз жавоб йўллайди ва Бухорога қўшин тортади.

Хўш, ўша талотўпларда Умархоннинг беваси, шоира Нодирабегим қандай йўл тутган? Увайсийнинг нақл қилишича, Мадалихон ҳарбий юришларда онаси маслаҳати ва розилигини олар экан. Саркаш ўғил онаси маслаҳатларини қабул қилганми, йўқми – бизга қоронғи. Аммо:

Ғамда ўлдум, ғуссада куйдум,
иложим топмадим,
Эмди ҳасратлар билан кечсун мени
ёзу қишим, –

каби сатрларидан тахмин қилиш мумкинки, салтанат ишига бош қўшган шоира сарой-

даги ғайримашруъ ишлар, чиркин ва ахлоқсиз муҳит қаршисида ночор бўлган.

Таниқли олим Ҳайдарбек Бобобековнинг ёзишича, разолатга ботган хон ҳаёти "Ансоб ас-салотин ва таворих ал-ҳавоқин" номли кўлёзмада ҳам баён этилган: "Ҳар кимнинг соҳибжамол қизи бўлса, хонга маъқул қилиб, фоҳишалар соябонлик аробага тушиб бориб, ул қизни хоннинг хизматига олдируб келур эрдилар. Вазирлар ва уламолар ва умаролар хижолатда эрдилар, аҳдини риоя айламас эрди. Ҳар кимни қизини соҳибжамол деб эшитса, ҳар вилоятда бўлса ҳам, хоҳ эшон, хоҳ уламо, хоҳ бой — риоя қилмай олдируб келар эрди. Манзур бўлса сақлар эрди, манзур бўлмаса жойига юборур эрди".

Мадалихон ва амир Насрулло муносабати манбаларда турлича талқин этилган. Мирзо Олим Махдум ҳожи "Тарихи Туркистон" асарида Мадалихон ҳақида салбий гап айтмаган. Хоннинг қатл этилгани, Бухоро амирини қўқонликлар хушламагани, Иброҳим хаёл деган бир нашаванд ("тарёки") Фарғонага волий қилиб қўйилганига урғу беради. Ибрат домла "Фарғона тарихи" китобида ўн беш ёшли хонни "манбаи адлу адолат", "ғозий", "соҳибқирон" дея мадҳ этади. "Муҳаммад Алихон атосини манкуҳасини олди, балки ҳаромни ҳалол деди, кофир бўлди..." дея ҳукм ўқиган муаррих бошқа бир ўринда "Муҳаммад Алихон аносини олди деган сўз афвоҳи носда жорий бўлса ҳам, бу сўз рост бўлмай, бухорийлар қатлларини айбини сатри учун қилган қабиҳаларини тавжйиҳа чиқарилмиш сўзлари экан. Асл муддао бўлак экан. Чунончи, Умархон оламан деган Подшоҳон ойимни ҳуснини эшитуб, ғойибона мафтунни жамоли бўлуб, муни анга сабаб қилиб келган экан", дея хулоса ясайди.

Алҳосил, амир Насрулло Қўқонни қонга ботириб, олиму фузало, уста-ҳунармандларга қўшиб Умархон ва Мадалихон ҳарамининг нақши, гўзалликда малика

Билқийсга менгзалган Хонпошшани (Подшоҳон) олиб Бухоро қайтади.

"Мунтахаб"да баён этилишича, Хонпошша икки йилу тўрт ой давомида Умархон ниқоҳида туради. Мадалихонга ўн тўққиз йил ҳамтўшак бўлади. Амир Насруллога икки ой танмахрамлик қилгач, қутилмаганда ҳукмдор ғазабига дучор бўлиб, "мақто" фарзандлари билан бирга қатл этилади.

Хонпошша қиссаси ўтмишдаги ижтимоий-ахлоқий таназзулимизга бир далилдир. Эҳтимол, шу боис ҳам бу маҳзун қисса Абдулла Қодирийни ҳаяжонга солгандир? Улуғ адибимиз "Меҳробдан чаён" романининг иккинчи бобини бежиз "Амир Умархоннинг қанизи" деб номламаган. Адибнинг шу номда роман ёзиш нияти бўлган...

Южин Скайлер "Мунтахаб"ни ўқимагани аниқ. Аммо у ҳам амир Насруллони қонхўр деб атар экан, Китоб бегини оиласи билан ўлимга буюрганини далил сифатида келтиради. Саёҳатномада Стоддарт, Конолли каби инглиз жосуслари номини ҳам учратасиз.

Инглиз полковниги ва дипломати Чарльз Стоддарт Бухорода жосусликда айбланиб, қамоққа олинади. Ҳамкасбини қутқаришга келган британиялик разведкачи Артур Конолли ҳам 1841 йилда асир олинади. Амир Насрулло фармонига кўра ҳар икки айғоқчи 1842 йилда қатл этилади. Манбаларда номи зикр этилган яна бир британиялик миссионер Жозеф Вульф 1843 йилда Стоддарт ва Коноллини излаб Бухорога келади ва уларнинг қатл этилганини билгач, Англияга қайтиб кетади. Мирзо Олим Махдум ҳожи "Тарихи Туркистон" асарида инглизларнинг Бухоро ва Қўқонда меҳмон бўлишига хайрихоҳлик билдирган. "Мундин буён инглиз ҳукумати биринчи дафъатан бошлаб, Моварауннаҳр ҳукумати илан муносабати дўстона турмоқга ният ва мубошарат этган эди. Шул асноларда инглизлар афғонликлар ила муҳораба қилишиб, Афғонистонга кирган эди. Элчи бўлуб келгон Сутуд Доратнинг маслак ва муддаоси инглиз-

лар тарафидин бирор турлик ёмон ният ва ё зарар келтурмаслигига амирни ишонтуруб, бошқа давлатнинг, яъни Русиянинг бу мамлакатларга қасд ва тажовузидин сақламоқ ва мудофаа этмакни хоҳлагандин иборат эди" деб ёзади муаррих. Дарвоқе, муаррих инглизларни ўлимга ҳукм этгани учун амир Насруллони айбдор санайди. Адабиётшунос Шариф Юсупов ҳам бир мақоласида Мирзо Олим Махдум ҳожи нуқтаи назарини ёқлаган (*"Машъум хато ёки гап канизакда эдими?" "ЎЗАС", 2005 йил 10 июнь*). Тарихчи Қахрамон Ражабов эса "Насруллоҳхон" рисоласида (*Тошкент, 2011 йил*) ватанпарвар амирнинг қарори тўғри бўлганига бир қатор далиллар келтирган.

Не тонги, юртимизга "улуғ халоскор" сифатида келган ғайримиллат, ғайридинлар жон дўст эмас, мол дўст эканини ўтмиш ва бугун исбот этиб турибди...

"Тўртовлон тугал бўлса..."

Туркистон чор истилочилари қўлига ўтганининг бир қанча сабаблари бор. XIX аср бошидан рус давлати уруш домига тортилган эди. Мағлубият, ғалаба, омад ва омадсизлик Русия армияси, унинг саноати ва иқтисоди, ҳарбий ва давлат тузилмасини имтиҳондан ўтказиб турган. Таъбир жоиз бўлса, уруш омили империяни ривожланишга, янги-янги ҳудудларни эгаллашга ундаган.

Шимолдаги тождорларининг иштаҳасини қитиқлаган Ўрта Осиё эса сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан хийла заиф, ночор эди. Бу аянчли манзарани Фитрат домладан ўтказиб тасвирлаш мушкул: "Салтанат, бойлиқ ва маданият ичгулари бизнинг миямизни бузди, бизни маст этди, қўлимиздаги салтанат қиличи билан маданият дафтарини бир ёнга қўйиб, сафоат чолғуларин олдиқ. Урдик, чолдик, ичдик, йиқилдик, ёндик ва шунлар учун бир-биримиз билан урушдик..." (*Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар. Тошкент, "Маънавият", 2003. 201-202 бетлар*).

Инқирозга юз тутган давримизнинг бошланғич нуқтаси бор, албатта. Льюсен Керен "Амир Темур салтанати" китобида мусулмон оламидаги икки буюк ҳукмдор – Амир Темур ва Йилдирим Боязид тўқнашувидан сўнг туркий дунёнинг инқироzi бошланганини асослаб берган. Соҳибқирондан сўнг нимта-нимта бўлган салтанат дунё тараққиётидан асрма-аср, йилма-йил йироқлашиб борган. Биродаркушлик қирғинларини санаб адо қилолмайсиз. Сирасини айтганда, ўзбек томошабини лабини тишлаб кўраётган корейс, чин ёки япон сериаллари Мовароуннаҳр ўтмиши қаршисида хижолатдир...

Исмоил Гаспринский "Таржумон"нинг 1906 йил 11 август сониди Бухоро ва Хива ҳукмдорларига бундай хитоб қилади: "Эй давлатлулар! Кечмиш замон ғафлати ила Мовароуннаҳр майдони сиёсатда мағлуб ўлуб, истиқлолини ғойиб этди. Бу замонда ғафлат эдилурса, майдони иқтисод ва маишатда миллат мағлуб тушуб, сабаб ўланлари дунё турдиқча масъул тутажадир..."

Атроф-жавонибда "тўражонимиз тўлон ойдурурки, ситорадир умаролари" деган байту алёр ўқилиб турганда, "қўланкаси майдон" бўлмиш зоти шарифлар аллақайдаги бир газетчи муаллимнинг арзини тинглармиди?! Исмоилбей тушини сувга айтсин!..

Илмий-тарихий манбаларни ўқиб, мутаассир бўласиз. Ёв яроғини ўқталиб остонада турибди. Юрт эгалари "Бирлашайлик!" деганларга қулоқ солмайди, ҳамма ўз кўмо-чига кул тортиш билан овора. Таассуфки, иттифоқликда яшаш, ғанимга нисбатан яқдиллик, оғизбирчилик халқимиз орасида асрлар мобайнида тансиқ бўлган. Кўҳна дунё бу вақт ичида неча бор тўзиб, неча бор тўлди. Эл-элатлар, халқлар, ҳудудлар, тиллар бирлашди. Юзкўрмас бўлиб кетган соҳиб салтанатлар минг йиллик гина-курдатларни унутиб апоқ-чапоқ бўлиб кетди. Саҳролар уммонга, уммонлар саҳрога эврилди. Не-не улуғ тоғлар емирилди, осмонўпар чўққилар чўқди. Аммо, афсуски,

биз бир мушт бўлиш орзусида фақат куйиб-ёндик. Темурийлар салтанати парчалангач, бир байроқнинг сояси торлик қилиб, улкан давлат уч бўлакка бўлингани ҳали-ҳануз қалбларни ўртайди. Бу элни якқалам бўлишга даъват этганларнинг сўзи ҳавога, яроғи йўқликка учгани-чи! Халқимизнинг "Тўртовлон тугал бўлса – тўлмагани тўлдирар, олтовлон ола бўлса – оғзидагин олтирар" деган мақоли ўз-ўзига айтилган таъна эмасми?!

Шавкат Раҳмон сатрлари ёдга тушади:

Бургулар чириган...

занглаган тиглар...

итлар томоқ ичар олтин тождан,

мозийга тикилиб муганний йиғлар,

шеър ёзиб ўлтирар лашкарбошилар.

Воҳ, XIX аср!

Сен ким учун олтин аср, лекин биз учун ботин асрсан!

Эҳ, XIX аср!

Икки бошли бургутни забардаст қилдинг, аммо уч оға-ини қўлини паст қилдинг...

Бедарвоза шаҳар

Скайлер саёҳатномасида Тошкентнинг XIX асрдаги ижтимоий-маданий ҳолатига доир қимматли маълумотлар берилган. Шаҳарнинг хом ғишдан тикланган лойсувоқ уйлари томи баҳорда ёввойи лола, ковул ва бошқа анвойи гуллар билан қопланиб, гўзал тус олишидан ҳайратланган сайёҳ шаҳарда "мол гўшти тақчил ва сифатсиз, қўй гўшти эса мўл-кўл, арзон ва мазали", деб ёзади. Муаллиф шаҳар аҳли дастурхонига асосан қўй гўшти тортилиши, от гўшти тарихий китобларда татарларнинг махсус ёгулиги сифатида қайд этилгани, маҳаллий аҳоли от гўшти емаслигини баён қилади. Тошкент халқи кўк чой ичиши, ошдан сўнг сув ичиши зарур деб билиши, қора чой худди ёғоч кана каби руслар келгунча маълум бўлмаганини таъкидлайди. Тақлид емак-ичмақда бўладими, кийиниш ё юриш-туришда бўла-

дими – иллат. Амриқолик сайёҳ Тошкент таассуротларини ўртоқлашар экан, Қуръонда тақиқланган маст қилувчи ичимликлар мусулмон аҳоли орасида кенг тарқалганидан ҳайратини яширмайди.

Скайлердан 16 йил кейин, 1889 йилда Тошкентга келган шоир Фурқат "Аҳволот" асарида кўҳна шаҳарда Исо масиҳнинг тававаллуд кунини – Янги йил байрами нишонланганига гувоҳ бўлгани, баъзи мусулмонлар ҳам бунга тақлид қила бошлаганини қайд этаркан, "Русия халқи билан бир ерда турмоқ Ҳақ таоло иродаси билан бўлди. Анинг учун аларнинг расмларини яхши билмоқ бизларга зарур, чунки аромизда савдо ва бошқа тааллуқ робиталар кўбдир. Ўз нафимиз учун Русия халқи умрига мулоҳаза қилсақ лозимдур", деб хулоса ясайди.

Тошкентни кезган Южин Скайлер шоир Фурқатдан фарқли ўлароқ чор маъмурлари бу ерга турли мақсадда – бирови қарз тўловидан қочиб, бирови мўмай даромадни кўзлаб, яна бошқаси пенсияга чиқиш учун қисқа муддат – зарур бўлган иш стажи илинжида, хуллас, бирон ғараз билан келганини таъкидлайди. "Тошкентдаги рус жамияти ўлка ҳақида маълумотларга эга бўлиш тугул, ҳатто унга умуман қизиқмаслиги мени ҳайратда қолдирди. Айни чоқда, менинг шунчалик узоқдан, улар наздида кўнгилсизликлар макони бўлган бу мамлакатга қизиққанам, уни кўришга келганимни кўпчилик тушунолмади", деб ёзади сайёҳ.

Чексиз эркинлик ғояси мусулмон жамиятига ҳар доим ҳам наф келтирмаслигини китобни ўқиш асносида англаш мумкин. Ўрта Осиё халқлари турмуш тарзига ёт бўлган (босқинчилар учун кони фойда) чексиз эркинлик ғояси миллий ва диний қадриятлар илдизига болта урган. Ана шу нозик жараёни кузатган хорижлик тарихчи илгари Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида "раис" деб аталувчи масъуллар аҳолининг масжидга қатнашини назорат қилгани, аммо кейинги вақтларда Ўрта Осиё халқлари ди-

ний ҳаётига аста-секин ўрмалаб кираётган либерализм парокандаликни келтириб чиқараётганини айтиб ўтади: "Руслар Тошкентни босиб олгач, раис идораси бекор қилинганидан бери динга амал қилишда анча сусткашлик кузатилмоқда. Қозиларнинг айтишича, бурунги намозхонларнинг ярмиси ҳам кунлик ибодатга чиқмай қўйган..."

Эвоҳ! Шариат асосига қурилган ҳаёт шунчаки ҳужажурсин учунмиди? Халқнинг бошида раис турса "Оллоҳ!" дейди-ю, назорат бекор бўлса куфрга кетадими? Бундай риёкорлик истило билан бирга келдими ё унинг уруғи аввалроқ униб чиққанмиди?..

Скайлер Тошкентда ҳам руслар, ҳам маҳаллий аҳоли орасида катта таъсирга эга икки савдогарга алоҳида таъриф беради. "Улардан бири Шарофий деган татар бўлиб, рус аскарлигидан қочиб, бу ерда қарийб қирқ йилдан бери истиқомат қилади. Ундан кўпчилик, ҳатто хон ва унинг саройига яқин одамлар ҳам қарздор".

Иккинчи йирик савдогар ҳақида эса қуйидагиларни ўқиймиз: "Бошқа бири Саидазим – ўткир ва фитначи одам бўлиб, асли тошкентлик, Оренбург ва Троицкда савдо-сотиқ мақсадида бўлганида рус тилини ўрганиб олган. Тошкент эгалланганида у Троицкда эди. Қайтганида сарт ва татарларнинг таржимонлари руслар орасида шаҳар аҳли ва улар ўртасидаги воситачи сифатида обрўси баландлигини билиб, у дарҳол ўзини рус расмийлари орасига урди. Ўшандан бери ҳар ёқлама ҳурмат-эҳтиром, хушомад ва ҳатто совға-саломлар воситасида улар билан қулай имкониятлар берувчи битимлар тузган. Аслида сартларнинг уни кўрарга кўзи йўқ ва агар руслар Тошкентни ташлаб кетгудек бўлса, халқнинг энг биринчи қиладиган иши уни ўлдириш бўлади, бу ҳақда аҳолидан бир неча бор эшитдим".

Скайлер Саидазимбой руслар Хивани забт этгани шарафига тўй-томоша уюштириб, ўз динини таҳқирлаганини ҳикоя қилади. Айрим мутахассислар "Фарғона тари-

хи"даги мавҳум бир лавҳани асос қилиб, Саидазимбойни дин ва миллат йўлида Худодёрхон ва чор маъмурлари ўртасида воситачилик қилган ватанпарварга чиқариб қўймоқда. Ҳолбуки...

Қарангки, саидазимларнинг уруғи тошга ёйилган экан. Улар XX асрни чирмовуқдай эгаллади: 20-30, 50-йилларда ва 80-йилларда ҳам уларнинг касби юртфурушлик бўлди. Бугун ҳам бундай каслар аҳён-аҳёнда кўриниб қолади...

Бултур "Хуррият" газетаси таклифига кўра, Тошкент истилоси ҳақида мақола ёзмоқчи бўлиб ҳар қаричига шаҳидлар қони томган Камолон мавзесини зиёрат қилдим. Рамазоннинг ўн саккизинчи куни, ҳаво одатдагидан кўра салқинроқ. Кайковус ариғи устига қурилган кўприкдан ўтиб, Қозиробод кўчаси бўйлаб юрдим. Кунботардаги қабристондан ўтилгач, йўл Камолон кўчаси билан кесишади. Кўчанинг чап томони бўйлаб узунасига қабристон, унинг ёнида эса бош кентимизнинг табаррук қадамжоларидан Хўжа Аламбардор мақбараси ҳамда масжиди бор.

Шу маҳаллада яшовчи шарқшунос Абдукарим Шаҳидовнинг ҳикоя қилишича, бундан анча йиллар аввал ҳовли таъмирланганида, ертўладан қиличлар чиқибди. "Эски уйлар шаҳар ҳимоячиларининг яширин қурол-яроғ омбори бўлган-да", дейди домла.

Профессор Ҳамид Зиёев "Ўзбекистон мустақиллиги учун курашлар тарихи" асарида ёзишича, Тошкент мудофааси меҳнаткаш омманинг умумий ҳаракатига айланиб кетади. Шаҳар деворларида аскарлар ва кўнгиллилар жойлашади. Халқ она юртни ҳимоя қилишни муқаддас бурч деб билиб, мудофаачиларга ёрдам кўрсатади.

Истилочилардан бири ўз эсдаликларида бундай ёзади: "Ҳимоячилар қаттиқ қаршилиқ кўрсатишди. Ҳар бир қадам ер қақшатқич жанг эвазига қўлга киритилди. Сартлар томлар, дарахтлар устига чиқиб олган, кўчаларга баррикада – ғов қурган

эди. Бир кўчадаги тўсиқни ўт-олов ва қурол билан амаллаб енгиб ўтсак, кейинги муюлишда яна худди шундай қаршиликка дуч келардик. Халқ оиласи ва Ислом дини ҳимояси учун мислсиз шижоат билан жанг қилар, аскарларимизга қарши нафақат қурол, камон, ойболта, ҳатто ғазаб билан тугилган муштини ҳам ишга солар эди".

Генерал Черняев кўмондонлигидаги истилочилар 1865 йилнинг 15 июнига ўтар кечаси Тошкентни забт этади. Қатлиом уюштириб, шаҳарнинг асосий қисмига ўт қўяди.

Скайлер ўша кунларни бундай тасвирлайди: "Тошкент қўлга олингандан кейинги кун эрталаб шаҳардан келган вакиллар генерал Черняевни кутиб олди. У (Черняев) дарҳол ўз таржимонини юборди, аммо барчани ҳайратга солиб, шаҳар вакилларининг етакчиси унга соф рус тилида илм-фан, фалсафа ва тараққиётнинг фойдали жиҳатлари ҳақида сўзлай кетди".

Нотиқнинг исми – Олим ҳожи Юнусов. У пензалик татарлардан бўлиб, Тошкентга чор истилосидан бурун келган. Скайлернинг ёзишича, у Туркистонда америка пахтасини етиштирган, совун заводи, уйлар қурган. Пахтани чигитдан тозалайдиган, ип йигирадиган дастгоҳлар келтирган.

Тошкент истилосидан бир йил ўтиб – 1866 йили жангда ҳалок бўлган рус зобиту аскарлари кўмилган ер – "Камолон" қабристонини яқинида православларнинг кичик бир ибодатхонаси қурилади. Чор маъмуруларидан ёдгорлик "часовня" бугун ҳам турибди, аммо юрт ҳимоячиларининг на номи, на нишони бор...

* * *

"Туркистон" асари биз учун дард-изтироб китоби, ҳақиқат излаб минг бир кўйга улоққан халқнинг аламли солномаси! Муаллиф уни, эҳтимол, АҚШ Давлат департаменти буюртмасига кўра битгандир. Аммо, назаримизда, америқолик тарихчи бизга

"мана, ота-боболарингиз кечмиши! Ўқинг, сабоқ чиқаринг" деётгандек...

Эсларсиз, истиқлол арафаси ва мустақилликнинг дастлабки даврида миллий тарих энг кўп муҳокама этилган мавзу бўлди. Истиқлол мафкурасини яратиш талаби қўйилгач, бу мавзу атрофга учқун сачратиб кўкка ўрлаган гулхандек ҳамма ёқни ёритиб юборди. Ўша даврда "Ватан тарихини қандай ўрганмоқ керак?" деган савол долзарб бўлиб, улуғ ва шарафли ўтмишимиз борлигини мустабидларга кўрсатиб қўйиш ўзгача бир ғурур бағишлар эди. Кутилмаган хазина топган одам каби биз ҳам инон-ихтиёримизни ўтмишга бериб қўйдик. Пировардида, таҳқир ва камситишлардан безган халқ матбуот ва минбарларда жаранглаётган "биз буюк ва бой тарихга эгамиз" деган чақириқларга маҳлиё бўлиб, гўё мозий ҳасасига таяниб қолди. Фикр-ёдимизни тарих банд этди: топганимиз тилло, кўринган авлиё бўлиб қолди. Таназзулимизнинг ягона айбдори эса қизил империя эди гўё...

Бу сиёсий-мафкуравий жараён барча собиқ шўро республикаларида кечди. Халқ ва давлатчилик тарихи кимўзарга қадимийлаштирилди. Бугун, ҳарқалай, бу довул тингандек. Чунки бу нафақат бефойда, ҳатто зарарли тамойил эканини кўпчилик олимлар англаб етди. Насаб ва ҳасаб миллатнинг ривожига заррача наф бермас, халқона айтганда, қорин тўйғизмас экан.

Бир мулоҳаза қилиб кўрайлик: ўзгалар ўз манфаати йўлида бўлса ҳам, Ватанимиз тарихини ипидан игнасиғача ўрганади-ю, биз нега шундай қилмаймиз? Нега холис бўла олмаймиз? Ахир, биров тилимиздан тортиб, ўзингни мақта, ўтмишга ҳамду сано ўқи, қусурларингни беркит, деб зуғум қилмаяпти-ку!

Ўзбеклар нуфусига кўра катта халқлардан. Кўпсонли халқлар эса табиатан бир-бирига ўхшайди – ўтмишдаги зафар ва мағлубиятларни, аламли ва шуқуҳли дамларни

холис ва ҳаққоний эътироф этади. Сираси, тарихни сохталаштириш, бўяб-безаш катта халқларга ярашмайди.

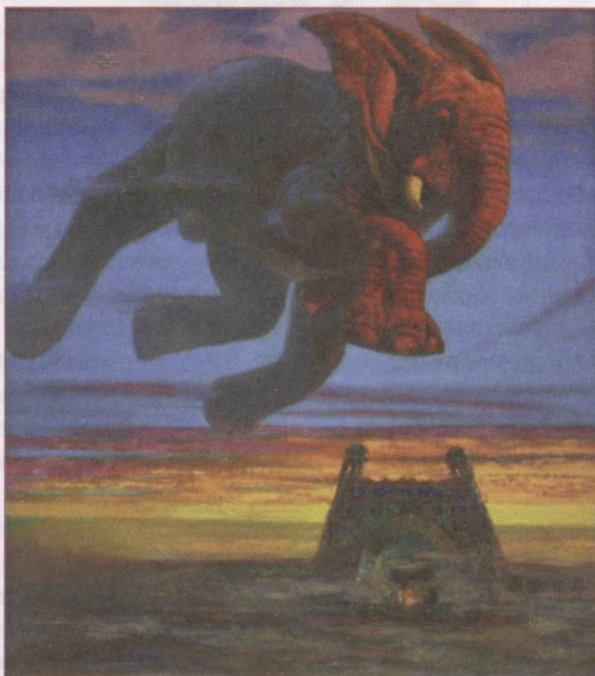
Босиқлик, вазминлик билан мулоҳаза юритмоқ вақти келди. Аммо бугун ҳам "Ўзимиз-чи, ўзимиздан ўтган жойи йўқми? Йўқотишларимиз илдизи балки феъли-хўйимиздадир" десангиз, кўпчиликка малол келади. Сиркамиз сув кўтармайди-да! "Дунёда тенги йўқ!", "минтақада ягона!", "жаҳонда санокли..." деган таъриф у ташбеҳлардан кўзимиз шафақланиб, дунё ранг-баранг ва хилма-хиллигини, унинг бепоёнлигини тавом унутиб қўямиз, сепига маҳлиё келинчак ҳолига тушамиз...

Ҳар қандай расмий ва ҳуқуқий ҳужжатни сохталаштириш қонунан ман этилган. Аммо олис-яқин кечмишни ўрганиб шунга амин бўлдики, дунёда тарихни сохталаштиришдан осон юмуш йўқ экан. Қалбаки тарих ясовчиларга эса бирон бир қонунда жавобгарлик тайин этилмаган. Шунинг учун ҳам ровийлар тап тортмай ўтрик сўйлай-

ди. Ўтмиш ҳамиша давр пешволарининг хоҳиш-истакларига ҳамоҳанг битилгани ҳам бор гап.

Тарихни танқидий ўрганиш келажак авлодни ёлғондан, бўҳтондан, кибру ҳаводан сақлайди. Нафсиламрини айтганда, тарих кўтар-кўтарга, ҳамду сано ва сохталаштиришга муҳтож эмас. Биз эса уни тор манфаатларимиз, иззат-нафсимизга мослаш пайида бўламиз. Лекин, не тонги, тарих бу учун албатта ўчини олар экан. Миллий табиатимиздаги фазилату хусусиятлар бугун қанчалар барқарор бўлса, иллату қусурларимиз, тубан истакларимиз ҳам ўша мозий сарчашмасидан сув ичиб турибди. Ўзини тафтиш қилмай, нукул тарихи билан мақтанаётган халқлар бугун билиб-билмай ўтмишида яшаётир, десак хато қилмаган бўламиз.

Бизнингча, тарих аччиқ бодомга ўхшайди. Мағзию ёғи бадхўр, лекин кўп дардга даво. Ҳамма гап "аччиқ бодом"га эҳтиёж-мандликда!

Муҳаммад ФОЗИЛИЙ. "Қўқон шамол"

Ғани ЗИКРИЛЛАЕВ

Haqiqat qiyosda kô'rinishi

Қуръони карим маъноларининг урду тилида 300дан, форс ва турк тилларида 100дан зиёд таржимаси бор. Бинобарин, Мусҳафи шариф маъноларини олмончага ўгириш 1616 йилдан бошланган бўлиб, турли талқиндаги таржима китоблари биргина XX асрда ўнлаб маротаба нашр этилган; рус тилида бир неча насрий таржима билан бир қаторда шеърий талқин тажрибаси ҳам бор. Юртимизда эса мустақиллик йилларида Қуръони карим маънолари уч муаллиф (шайх Алоуддин Мансур, шайх Абдулазиз Мансур, шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф) томонидан таржима қилинди.

Бундай масъулиятли вазифани уддалаш учун таржимон ҳам араб тили, ҳам таржима қилинаётган тилни пухта билиши лозим. Манбаларда араб тили қоидалари ҳам Қуръон оятлари асосида ишлангани

қайд этилади. Таржимон мазкур қоидаларни араб тили бўйича асрлар давомида яратилган илмий-маърифий адабиётлардан ўрганиши мумкин, аммо ўзбек адабий тилининг меъёр-қоидаларини илмий адабиёт, дарслик ва қўлланмалардан ўрганиш етарли эмас. Негаки, ҳозирги адабий тилимиз тарихий ўзбек тили, сўзлашув нутқи ҳамда шевалар асосида XX асрда шаклланган. Демак, унинг меъёрлари мустабид тузум даврида белгиланиб-қоидалаштирилган.

Руҳий-ижтимоий ҳодиса бўлгани сабабидан тилнинг аҳволи (қўлланиши, вазифаси, ўқитилиши, тадқиқ қилиниши; ривож, инқироzi ва ҳ.к.) давлатнинг тил сиёсати ҳамда халқ руҳиятига боғлиқ. Юртимиз бир асрдан кўпроқ муддат аввал чор ҳукмати, сўнгра қизил империя мустамлакаси остида тобелик даврини бошдан кечирди.

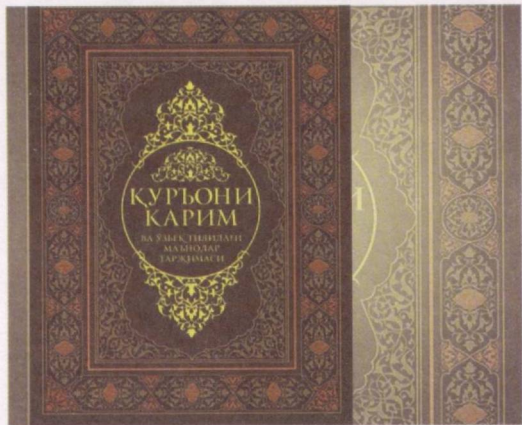
Шўро даврида бир миллат ва унинг тилига ҳар жиҳатдан имтиёз берилиб, бошқа халқлар ва уларнинг тили қоғоздагина тенглик мақомига эга бўлди. Оқибатда ҳатто тилшунослар ҳам миллий руҳни бой берди. Дейлик, она тили дарслигида (1987) фалон тилни “колхозчилар ҳам севиб ўрганмоқда” дейишдан истиҳола этилмади; отнинг туб шакли фалон тилдагидек фақат бирликни билдиради деган қоида киритилди; тилимизда ҳурмат категориясининг мавжудлиги, грамматик маънонинг даражалаб ифодаланиши, тусланиш отга ҳам хослиги, аниқлик майли шаклларининг бевосита кузатганлик билан бирга бевосита кузатмаганлик маъносини ифодалай олиши, сўз ва қўшимча маънодошлиги кабилар эътибордан четда қолди; гапнинг тузилиши, луғавий маъно билан грамматик маънонинг ўзаро муносабати рус тилидагидан кескин фарқ қилишига эътибор берилмади... Афсуски, мазкур қоидаларнинг муайян қисми ҳозирга қадар ислоҳ этилмаган.

Она тили қурилишига мос келмайдиган қоидалар ислоҳ этилмас, адабий тил белгиларидан бўлган умуммажбурийлик тамойилига тўла амал қилинмас экан, Қуръони карим таржимасида ҳам қусур-хатолар камаймайди. Хусусан, араб тили қурилишидаги сўз ва гапга хос “олий даражадаги соддалик ва юксак фикрий уйғунлик”ни (Вилхелм Хумбольт) таржимада акс эттириб бўлмайди. Сирасини айтганда, бу борада мустаҳкам назарий асосга эга янгича ёндашув зарур. Ана шундай назарий асос маънавиятимиз сарчашмаси, айна чоқда араб тилининг мўъжизаси бўлган Қуръони карим оятларида Оллоҳ таолонинг илми азалийси билан муҳрланган.

Каломуллоҳнинг ўзбекча таржималарида йўл қўйилган хато ва қусурларнинг бир қисми ўзбек тилшунослигида шу вақтга қадар **сўз ва қўшимча маъносининг белгиланганлик даражасига** эътибор берилма-

гани билан изоҳланади. Масалан, мустабид тузум даврида дарслик ва қўлланмаларга русча андаза асосида, отнинг -лар олмаган шакли фақат бирликни билдиради, деган қоида киритилган эди. Қуръони карим таржималарида ҳам ҳозирга қадар ислоҳ этилмаган ана шу қоида асос бўлганидан -лар кўп бора қўлланган. Ҳолбуки, тилимиз хусусияти инобатга олинса, уни тежаш мумкин. Негаки, туб (-лар олмаган) от бирлик, кўplik, умумийлик маъноларига бета-раф. Шуни таъкидлаш жоизки, бу хусусият арабча отларга ҳам хос. Профессор Харлампий Баранов бундай отларни (*фулқун, сидрун, намлун* каби) луғатда *ялпи ёки яхлит кўplik* (собири. мн.) деб белгилайди. Бу изоҳда қисман бўлса-да араб тилининг рус тилидан фарқи акс этган. Шу ўринда отнинг бу хусусияти ўзбекча таржималарда нега ўз ифодасини топмаган экан, деган ҳақли савол туғилади.

Сўз ва қўшимча маънодошлигини эътироф этиш ўзбекча таржималарда йўл қўйилган яна бир хатони бартараф этиш имконини беради. Чунончи, муайян маъно қўшимча билан ифодаланганда, таъкид назарда тутилмаса, шу маънони ифодалайдиган сўз тежалади. Бу хусусият иккала тилга ҳам хос бўлиб *шахс, сон, эғалик, шарт* каби маъноларни ифодалашда намоён бўлади. Маънодошликнинг ушбу турини инобатга олган академик Азим Ҳожиёв *агар* юкламаси шарт маъносини таъкидлайди, кучайтиради деб ёзади. Ҳолбуки, бу сўз амалдаги дарслик ва қўлланмаларда ҳозирга қадар рус тилидагидек *шарт боғловчиси* деб юритилади. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф таржимасида шарт маъносини ифодалаш учун -са қўшимчаси 178 марта ишлатилган бўлса, *агар* + -са 586 марта учрайди (*Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Қуръони карим ва ўзбек тилидаги маънолари таржимаси. Тошкент, “Hilol” нашриёт-матбааси, 2018*).

Иш-ҳаракатдан билвосита хабардор бўлишнинг ифодаланишида араб тили билан ўзбек тили ўртасида фарқ мавжуд. Ана шуни инобатга олмаслик оят мазмунини таржимада аниқ ифода этишга монелик қилади. Масалан, “Юсуф” сурасидаги 70-оятнинг охири гапи устоз Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф томонидан бундай таржима қилинган: *Сўнгра жарчи: “Эй, карвондагилар, сизлар ўғридирсизлар”, деб жар солди.* Ушбу оятдаги биринчи гапдан сўзловчи (жарчи) фикрни эшитиб хабар бераётгани англашилади. Демак, гап мазмунини ўзлаштира хабардан иборат. Ана шу инобатга олинса, от кесим таркибига экан тўлиқсиз феъли киритилади: *Сўнгра жарчи карвонда ўғри бор экан деб жар солди.* Ҳозирги ўзбек адабий тилида билвоситаликни ифодаловчи ўндан ортиқ шакл бор: экан, эмиш тўлиқсиз феъллари (от кесим таркибида), -(и)бди, -ган, -ган экан (эмиш), -син, -син экан, -(а)ётган экан (эмиш). Бу воситалар ёрдамида билвоситалик: ўзлаштира хабар, ўзлаштира сўроқ, ўзлаштира буйруқ, кейин билганлик (бирор далил асосида), хулоса (бирор далил асосида); билвосита сўроқ, билвосита буйруқ тарзида намоён бўлади. Бу маъноларни ифодалаш учун араб тилида махсус морфологик воситанинг мавжуд эмаслиги таржимондан

она тилининг синтактик имкониятини чуқур билишни тақозо этади. Афсуски, мазкур маънолар ўзбекча таржималарда изчил инобатга олинмаган.

Энг катта синтактик бирлик бўлган **матн** ўзбек тилшунослигида назарий жиҳатдан ўрганилмаган. Бу эса таржима сифати-га салбий таъсир этади. Шу боис матн ҳажми, мазмуний ва тузилиш жиҳатдан яхлитлиги алоҳида олиб қаралиши мақсадга мувофиқдир.

Қуръони карим оятларининг мазмун-маъносини тўғри тушунишда **тафсир** ёки **шарҳ**нинг аҳамияти катта. Устоз Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг тафсири уч минг саҳифага яқин, Муҳаммад ибн Аҳмаднинг олмонча шарҳи эса минг саҳифа атрофида. Валерия Порохованинг шеърый таржимасида изоҳнинг бир қисми оят таржимаси ичида, асосий қисми (1026 та) китоб охирида илова қилиб берилган. Устоз Абдулазиз Мансур эса оят матни, таржимаси, изоҳ ва тафсирни бир саҳифага жойлаштирган (*Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Қайта ишланган 2-нашри. Тошкент, “Шарқ”, 2007*). Бу усул муталаа асносида қулайлик туғдиради.

Устоз Алоуддин Мансур таржимасида “Муҳаммад” сурасининг 4-оятдаги **фазарбар** *риқа:би* буйруқ гапи бўйинларига **урингиз-ўлдиригиз!** деб ўгирилган (*Алоуддин Мансур. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Тошкент, “Чўлпон”, 1992*). Кўринадики, таржимада феълнинг ҳам луғавий, ҳам кўчма маъноси берилган. Ҳолбуки, фақат кўчма маънонинг ўзи билан кифояланса бўлади: *уларни аямай қиринг.* “Бақара” сурасининг 217-оятда таржимада *каби:рун* сифатининг фақат луғавий маъноси берилган: **улуғ** *гуноҳ*. Ҳолбуки, сифатланмиш сифатнинг кўчма маънода қўлланишини тақозо этади. Бинобарин, таржима ўзгаради: **огир** *гуноҳ*.

"Дунёни гўзаллик қутқаради" деган гапни "Телба" романида бир касалманд йигитча айтганидан кўз юмиб, Достоевскийнинг нақли дея кўтариб юрдик. Жумланинг ўзи чиройли бўлгани учунми, шоирлигимга бориб, мен ҳам бу фикрга маҳлиё бўлганман. Йиллар ўтиб англадимки, дунёни фақат ва фақат тафаккур қутқариши мумкин. Адолату зулм, эзгулигу жаҳолат, яхшию ёмон, меҳру разолат моҳиятини англагувчи ҳам, гўзалликни қутқаргувчи ҳам тафаккурдир!

"Тафаккур" журнали Ватанимиз тарихининг энг мураккаб даври мобайнида, илк нашридан то шу бугунгача халқ тафаккурининг ҳимоячиси, англагувчиси бўлди. Жамиятда мурасасозлик урчиганда, ёлғонга муккадан кетилганда, маддоҳлик балоси барча манфаат эшикларини очувчи ягона калитга айланганда, журнал миллий мустақилликни соғлом фикр билан ҳимоя қилмоққа қодир муаллифларни бирлаштира олди.

Хуршид ДАВРОН,
Ўзбекистон халқ шоири

Айрим оят таржимасида ўзбек тилининг луғавий имкониятидан ўринли фойдаланилган деб бўлмайди. "Оли Имрон" сурасининг 14-оятидаги вал хайлил мусаввамати бирикмасининг таржимаси шундай: (қиммат) баҳоли отлар. Ҳолбуки, ўзбек тилида матнга мос тушунчани ифодалаш учун бир неча сўз бор: тулпор, аргумоқ.

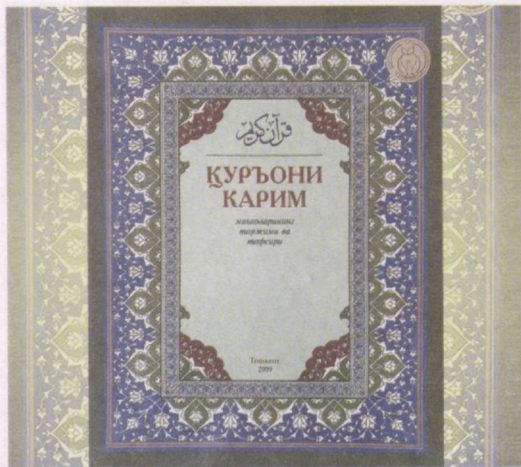
Баъзи оятлар таржимасида феъл бошқарувидаги фарқ инobatга олинмаган: Ўзинг бизни бу кофир қавм **устига ғолиб қил** ("Бақара сураси", 250-оят). Буни босмахо-на ходимларининг хатоси деб бўлмайди. Негаки, бундай хато "Оли Имрон" сурасининг 75-ояти (59-бет), "Фатҳ" сурасининг 28-оятида (514-бет) ҳам учрайди.

Ўзбек тилининг синтактик тузилишига хос тежамкорликка риоя қилинса, оятдаги содда гапни таржимада қўшма гапга айлантиришга эҳтиёж қолмайди: Ҳеч қандай илоҳ йўқ, фақат Унинг Ўзи бордир! ("Тавба" сураси, 129-бет, 207-бет); Оллоҳ – ҳеч қандай илоҳ йўқ, магар – Унинг Ўзигина бордир ("Намл" сураси, 26-оят, 379-бет).

Бизнингча, оятлар ўзбек тилига сўзма-сўз таржима қилинганда ҳам фикр ихчам ва равон ифодаланмайди: Ораларингиздаги ўз хотинларини зиҳор қиладиган кимсаларнинг (зиҳор қилинган хотинлари) уларнинг оналари эмасдирлар ("Мужодала" сураси, 2-оят, 542-бет). Ўзбек тилига хос луғавий, морфологик ва синтактик тежамкорлик инobatга олинса, гап ниҳоятда ихчамлашади: Зиҳор қилинган хотин эрига она бўлиб қолмайди.

Оятдаги фикр ихчам ва пурмаъно бўлганидан сўзма-сўз таржима ҳамда қавсда берилган изоҳ ҳам гап мазмунини тушунарли ва равон ифодалаш имконини бермайди: (Биз уни) бирон эгрилик эгаси бўлмаган арабий Қуръон ҳолида (нозил қилдик) ("Зумар" сураси, 28-оят, 461-бет). Ушбу гапнинг ихчам таржимаси мана бундай бўлади: Қуръонни соф араб тилида туширдим.

Уюшиқ аниқловчи таркибидаги сўзларнинг иккала маъноси матнга киритилганда ҳам бирикма таржимада кенгайиб кетади: Таврот юкланган – берилган, сўнгра уни

кўтара олмаган (яъни унинг кўрсатмаларига амал қилмаган) кимсалар (*“Жумъа”* сураси, 5-оят, 553-бет). Бундай ҳолда таржимада сўзнинг фақат кўчма (матний) маъноси берилгани маъқул: *Таврот берилгач, унга амал қилмаганлар*. “Аъроф” сурасининг 176-оятида ҳам шундай йўл тутилган: *у ерга (яъни мол-дунёга) берилди*. Таржимада сўзнинг фақат кўчма маъносига асосланилса, гап ихчамлашади: **мол-дунёга берилди**.

Бундай қусур мақоллар таржимасида ҳам кўзга ташланади. Жумладан, “Юсуф” сурасининг 26-ояти (238-бет) таржимасида маъноси мос келадиган иборадан фойдаланилган: *унинг ўзи мени йўлдан урмоқчи бўлди*. Шу суранинг 28-оятида эса ибора сўзма-сўз таржима қилинган: *дарҳақиқат, сизларнинг бу макрингиз жуда зўр*. Ҳолбуки, бу гап таржимасида ҳам иборадан фойдаланса бўлади: *аёл макри қирқ туяга юк*.

Таржимада иборалар билан боғлиқ хатолар ҳам учрайди. “Бақара” сурасининг 267-оятидаги *илла: ‘ан туғмизу: фи:ҳи* гапида феъл кўчма маънода келган. Шу сабабли у айнан таржима қилинса хатога йўл қўйилади: **кўз юмиб туриб оладиган**. Иборанинг турғун бирикма экани инобатга олинса, таржима ўзгаради: *Хайр-садақа*

учун кўзингиз қиймай сифатсиз нарсаларни танламанг.

Бундан ташқари, ушбу таржимада айрим оят матнига қўшилган сўзни мазмунан мос деб бўлмайди: *куллу нафсин за:иқа-тул мавти – ҳар бир жон ўлимни (шарбати) тотғувчидир* (*“Анкабут”* сураси, 57-оят, 403-бет). Бошқа таржимада қўлланган сифатни мазмунан сифатланмишга мос деса бўлади: *Ҳар бир жон ўлимни (аччиғи) тотғувчидир*. Олмонча ва русча таржималарда мазкур сифатга изоҳ қўшилмаган.

Ушбу мулоҳазаларимиз устоз Алоуддин Мансур таржимасини янада мукаммал кўриш орзусидаги таклифлар ўлароқ қабул қилинишини истар эдик. Зотан, ушбу таржиманинг ижобий жиҳатлари кам эмас.

Ҳақиқат қиёсда аниқланади деган гап бор. Шунга кўра, биз ҳам Қуръони карим оятлари мазмун-маъносини таҳлил этишда хорижий таржималарга мурожаат қилдик.

Муҳаммад ибн Аҳмад таржимасидаги “Фурқон” сураси 53-оят тафсири (364-бет) Қуръони каримнинг илоҳий мўъжиза эканига рад этиб бўлмас далилдир. Таржимон оят мазмунини тасдиқлаб, Форс қўлтиғида шўр сув билан ёнма-ён чучук сувли жой борлигини илмий далил ўлароқ келтиради (*Abu-r-Riḍā’ Muhammad ibn Ahmad ibn Rassoul [MA]. Tafsir Al-Qur’an Al-Karim. 30. verbesserte Auflage, 2008*).

Кўп маъноли сўзларга таржимонлар турлича ёндашган. Жумладан, “Тавба” сурасининг 112-оятида *ас ‘са: ‘иху:на (саёҳатчилар)* сўзи бор. Мазкур сўз Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф ва Алоуддин Мансур томонидан *рўза тутувчи, рўзадорлар* деб ўгирилган, чунки бир ҳадисда мусулмон умматининг саёҳати рўза экани айtilган. Бошқа бир тафсирга кўра эса, саёҳатчилар деганда илм излаб юрган талабалар ё дунёни ибрат кўзи билан мушоҳада этиб юрувчи сайёҳлар назарда тutilади, шу

боис бу сўз Абдулазиз Мансур томонидан *саёҳатчилар* деб таржима қилинган.

Бошқа ўринларда ҳам кўп маъноли сўзларни ўгиришда турлича ёндашув кузатилади. Масалан, “Духон” сурасининг 45-оятидаги *кал муҳли сўзи ёғдек* (Алоуддин Мансур ва Абдулазиз Мансур) ва *маъдан-дек* (Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф) тарзида берилган.

Қуръони карим тиловатининг муҳим шартларидан бири оятлар маъносини тадаббур қилмоқ, мушоҳада этмоқдир. Негаки, Оллоҳ таоло *тушунинглар деб уни араб тилида туширдим* (“Юсуф” сураси, 2-оят) дейди. Шу билан бирга “Марям” сурасининг 97-оятида *тақводорларга хушхабар бериб итоатсиз-саркашларни огоҳлантир деб уни сенинг тилингда осон қилиб қўйдим* дея таъкидлайди. Шунга ўхшаш оят ўндан ортиқ. Бундан Қуръони каримни бошқа тилларга таржима қилиш зарурлиги англашилади. Аммо бадий ёки илмий асар таржимасидан кескин фарқ қилганидан, у ҳар қандай тилга ўгирилганда араб тилига хос хусусиятлар, назмий услуб, мафтунок оҳанг ва руҳий таъсир ўз кучини қисман бўлса-да, йўқотади. Қуръони карим айрим тилга қайта-қайта таржима қилинишининг сабабларидан бири шу.

Устоз Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф қайд этганидек, исломда илм деганда, модомики, фақат диний эмас, барча илмлар кўзда тутилиб, мусулмонлар учун дунёвийсини-да мукаммал эгаллаш фарз экан, Қуръони карим таржимасидек ўта мураккаб ишга диний илм аҳли билан бир қаторда дунёвий фан олимларини (энг авва-

ло, тилшунослар) ҳам жалб қилиш мақсадга мувофиқдир. Ана шунда таржималарда “баъзи ҳолатларда ўзбек тили қоидаларига риоя қилмасликка мажбур бўлдик” дея узр-хоҳлик қилишга ҳолат қолмайди.

Тил руҳий-ижтимоий ҳодиса сифатида идрок этилса, ҳар қандай таржимада қиёсий-типологияк усул, узвли ва матний таҳлилга асосланиб, ҳозирги ўзбек адабий тилининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда русча қолип ва андазалардан воз кечиш имкони туғилади. Айни чоқда, ўзбек тили қурилиши ҳам араб тилидаги каби тежамкорликка асосланганидан Қуръон лисонидаги юксак фикрий уйғунликни таржимада мувофиқ ифода этиш имкони ортади. Устоз Абдулазиз Мансур таъкидлаганидек, аввалги хато ва камчиликларни такрорламаган ҳолда тобора сифатли таржима ва тафсирларни таълиф этиш янги аср уламоларининг шарафли ва масъулиятли вазифасидандир.

Насрулло ЭРГАШ

AVLOD va E'TIQOD

1

Одам бу ёруғ дунёда албатта нимагадир ишониб яшайди. Ана шу ишонч унинг ҳаётига маъно-мазмун бағишлайди. Агар инонч-эътимод бўлмаса, инсон умри бемаънилиikka юз тутади.

Технологик тараққиёт инсонга аксар эҳтиёжларни тез ва соз қондириш имконини берди. Не тонги, бизнинг асрда одам бола-си нафсини чеклашдан эмас, уни қондиришдан кўпроқ лаззат олаётир. Бу эса уни Яратувчидан мислсиз даражада узоқлаштириб юбормоқда. Аммо ҳаёт давом этаверади. Хўш, ким ё нима туфайли? Ёдингизда бўлса, француз адиби Александр Дюма аббат Фариа тилидан “Бу дунёда ёвузлик устидан ғалаба қозониб бўлмайди, аммо у билан курашмоқнинг ўзи – ҳаётдир”, дейди. Ана шу эзгулик курашчилари, йиқилса ҳам курашга тўймайдиган, эътиқодига содиқ, толмас қаҳрамонлар туфайли она заминимиз ўз ўқи атрофида барқарор айланиб турибди.

2

Собиқ Иттифоқ даҳрийлар давлати ўлароқ чорак кам бир аср ҳукмронлик қилгач, таназулга юз тутади. Қизил империянинг қулашига фақат худосизлик мафкурасигина сабаб бўлмаган. Зеро, шўро давлати самовий динлардан ташқари, инсоннинг эрки, муқаддас деб билган тутумлари, шахсий эътиқодига ҳам қарши боради. Биргина санъатни олайлик: сиёсий ҳокимият томонидан ижоднинг бош тамойили бўлмиш эркинлик сурбетларча тортиб олиниб, “Санъат – омма учун” қабiliдаги сохта шиор саёзлик ва жўнликка даст берган. “Олтин қафас”га киришни истамаган аҳли ижод эса бирин-кетин маҳв этилади. Жорж Оруэлл, Александр Солженицин каби адиблар шафқатсиз фош этган шўроча мислсиз қабоҳату разолат дунё афкор оммасини ҳали-ҳануз ларзага солмоқда...

Санъаткор аҳлига, жаҳолат унинг вата-нида содир бўладими, хориждами – аҳамия-

ти йўқ; у ҳеч қачон ёвузликка бефарқ бўлмайди. Кундалигида “Мен, албатта, Ленин портретини яратаман. У қўлидаги чақалоққа даҳшат ила боқиб турган бўлади. Чақалоқ эса – мен бўламан”, деб ёзган Сальвадор Дали гўдак дея ўзини, яъни санъатни рамзлантиради. Чақалоқ асли келажак тимсоли, бироқ Ленин қўлидаги чақалоқ истиқболи – Морис Метерлинк “Сўқирлар”и қўлидаги гўдакники сингари – номаълум. Мусаввирнинг шу руҳдаги яна бир картинаси бор: унда роялга яқинлашолмай турган пианиночи тасвирланган; клавишлар ортидан Ленин даҳшатли нигоҳ ила санъаткорни таъқиб этаётир...

Ҳар қандай даврда ҳам эътиқодида собит тура билган шахс ўз номини абадиятга муҳрлайди. Масалан, Толстой ҳамда Достоевский умрининг сўнгига қадар тинмай ёзган. Мутахассислар “кумуш аср” атаган даврни, менга қолса, “рус шеърятининг олтин асри” деган бўлур эдим. Чунки Владимир Маяковский, Сергей Есенин, Марина Цветаевалар нафақат жаҳонда уруш ва ёвузликка қарши курашади, айти чоқда, эътиқод йўлида ўзини қурбон қилади. Улар ўт олдирган шеърят маёғини эса маслакдошлари Иосиф Бродский, Борис Пастернак, Николай Заболоцкий, Роберт Рождественский, Белла Ахмадулина, Андрей Вознесенский ҳамда Евгений Евтушенко мангу ёқиб кетдилар.

3

“Санъаткор ҳаёти шуниси билан фожиалики, у сиздан бутун борлигингизни тортиб олади”, деганда Франц Кафка эътиқодни назарда тутган. Винсент ван Гогнинг “Мен Парвардигорсиз яшамоғим мумкин, аммо рангтасвирсиз яшаёлмайман” деган гапи бор. Мусаввир сўзларини зоҳиран тушуниб, уни даҳрийликда айблашга шошилмайлик. Рассом истеъдод унга Парвардигор томонидан инъом этилганини ҳеч қачон инкор

қилмаган. “Бу норасо дунёга боқиб, Яратганга баҳо бериб бўлмайди” деган сўзлари эса унинг имонига шаҳодат беради.

Ван Гог ҳаёт деганда айнан санъатни англаган. У умрининг сўнгги саксон кунда саксонта картина яратади. Рассомдан укаси Теодорга саккиз юзта картина мерос қолган. Тео кейинчалик уларни сотиб, ўз даврининг бадавлат одамига айланади. Мусаввирнинг ўзи эса бутун умри мобайнида бор-йўғи битта картинасини сотишга эришган, холос. У ниҳоятда қашшоқ яшар, ҳатто уйланишга ҳам қурби етмаган экан. “Суюгоёқ” севгилиснинг туғилган кунда унга совға қилмоққа ҳеч вақоси бўлмаган телба рассом қулоқларидан бирини шартта кесиб, қизга юборади. Хўш, уни бундай яшамоққа нима мажбур этган? Нега чизган расмлари чанг босиб ётса-да, ижоддан кўнгли совиб кетмаган?..

Ёки яна бир буюк мусаввир Поль Гогенни олайлик. Ўттиз етти ёшда қўлига илк бор мўйқалам олишга, ҳали тараққиёт қадами етмаган Таити оролига бориб, рангтасвир билан шуғулланиш учун маиший турмуш ботқоғига ботган оиласини ташлаб кетишга уни нима мажбур қилади? Санъатга эътиқод эмасми? Қай бир ижодкор инсоният нигоҳидан ниҳон мўъжизавий диёр табиати ва одамларини чорчўпга тортилган мато орқали абадиятга муҳрламоғи керак эди – шу вазифа Гогеннинг чекига тушган ва у буни савқи табиий ила англаган. У ҳатто ўша оролларда ўлиб кетишдан ҳам қўрқмайди. Сомерсет Моэм “Ой ва чақа” романида асар бош қаҳрамони Чарльз Стрикленд тимсолида Гоген тақдирдан ҳикоя қилган: шифокор Чарльзни давосиз дардга чалингани-

*Бу дунёда ўзинг топган
йўлинг бирлан тафаккур қил,
Агарчи топмаган бўлсанг,
дилинг бирлан тафаккур қил.*

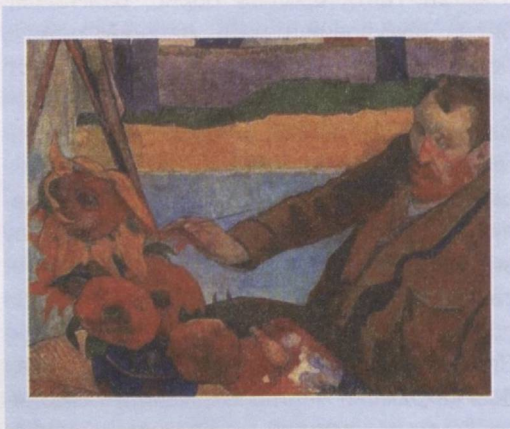
Сирожиддин САЙИД,
Ўзбекистон халқ шоири

дан огоҳлантиради. У эса доктордан қанча умри қолганини сўрайди, холос. Чунки буюк мусаввир ўзига юкланган илоҳий вазифани охиригача ҳалол бажаришни истайди ва ўлимни қўлида мўйқалам билан мағрур қиёфада кутиб олади.

Тарихда бундай мисоллар бисёр. Алишер Навоийнинг уйланмагани боиси ҳам эътиқод туфайли деб биламан. Бир ёқда салтанат ва халқ дарди, иккинчи ёқда ижод оҳанрабои! Мутафаккир шоир бири дея иккинчисидан воз кечмаган.

4

Эътиқоднинг туб моҳияти инсонийликда акс этади. Ўзлигини излаган ҳар бир киши – инсониятга хизмат қилишни асосий маслак

Поль ГОГЕН. "Винсент ван Гог"

деб билмоғи лозим. Шу эзгу ният зухур топмаса, эътиқодни комил ва шомил санаб бўлмайди.

Фаранг адиби Альбер Камю санъат ва ҳаётни икки бўлақдан иборат бирбутун деб билган. У ҳаёт деганда инсон умрини, санъат деганда эса уни акс эттирмоқни тушунган. Адибнинг дўсти ва ҳаммаслағи Жан-Поль Сартр эса инсон ҳаёти мазмунини кўпроқ санъатдан излаган. Уларнинг қарашлари айнан мана шу нуқтада фарқланади.

Баъзан Камю эътиқоди савол остига олинади, менга эса бу хил ёндашув – беғуноҳ инсонни Мерсо каби отувга ҳукм этмоқ билан баробар туюлади. Альбер Камю, шубҳасиз, улкан эътиқод эгаси. Бунга унинг қаламидан тўкилган адабиётдан ортиқ исбот топиш амримаҳол. Адиб – айнан инсонга бўлган ўлмас эътиқоди тараннум этилган ижоди учун Нобель мукофотини ҳалоллаб олган камсонли ёзувчилардан бири. У, таъбир жоиз бўлса, ўз қаҳрамонлари ва ғояларига "парчаланиб" кетган. Уларни бирлаштирсак, кўз ўнгимизда фидойи ва жасоратли мутафаккир ижодкор қиёфаси гавдаланади.

Эътиқод виждондан ўсиб чиқиб, ҳаётини маслакка айланса-да, унга нисбатан фаол. Эътиқодли инсон нораво воқелик қаршида шунчаки виждони ўртаниб турмайди, балки эътиқодига тўғри келмаган неки бор – тузатишга киришади, унга қарши исён қилади. Камю ва унинг қаҳрамонлари – ана шундай одамлар. У бежиз "Европа виждони" деб аталмаган, ахир.

"Вабо" романи асосий ғояси ҳам эътиқодга дахлдор. Асар бош қаҳрамони доктор Риенинг прототиби – ёзувчининг ўзи, вабо эса уруш рамзидир. Адибнинг "Олмон дўстимга мактублар" ва сўнгги эссеси – "Биринчи одам" ҳам фашизм ва французлар Жазоирда юритган ғайриинсоний сиёсатга қарши руҳда ёзилган. (Шу боис мен Камю-

нинг автомобиль ҳалокати туфайли тасодифан вафот этганига ишонмайман.) Камю урушни башариятга нисбатан энг ёвуз жиноят деб ҳисоблайди ва “Айни вазиятда инсон қандай йўл тутмоғи керак?” деган саволга жавоб излайди. Вабо, яъни уруш бошланиши билан кўпчилик ватанини тарк этади. Фақат баъзи инсонларгина ўз хоҳиши билан ватанда қолиб вабога, яъни фашизмга қарши курашни давом эттиради.

Романда ёзувчилик “касал”и билан оғриган қахрамон ҳам бор. У шифокор бўлма-са-да, хасталарни даволашда доктор Риега ёрдам беради. Оддий бир ташкилотнинг камсукум хизматчиси кундузлари шаҳарда қаровсиз қолган ўликларни ташиб-қўмиб, кечалари ёзувчилик билан шуғулланади. Мана, сизга ҳақиқий эътиқод намунаси!

5

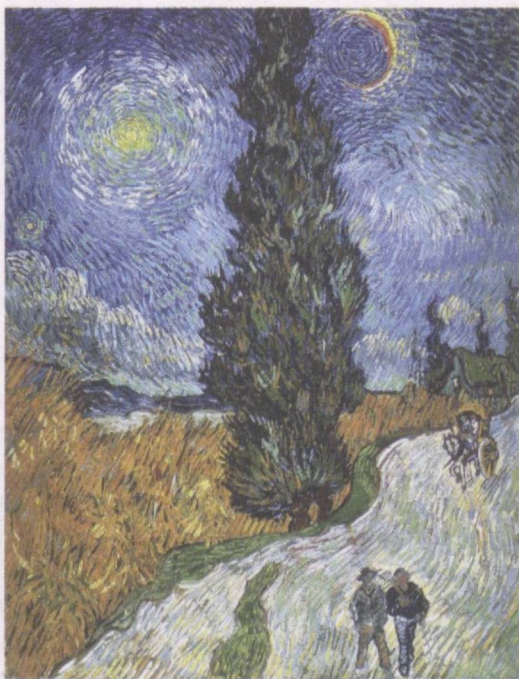
Катта авлод тенгдошларимга ҳавас қилади, мен эса танқидий назар билан боқаман. Чунки улар орасида ўзим ҳам борман. Биз айнан эътиқод масаласида оқсаётган, тобора майдалашиб бораётгандекмиз. Назаримда, салафлар эътиқодда анча собит бўлган, ўз олдига улкан вазифа қўя олган ва мақсад йўлида чекинмаган.

Яқинда бир устозим ёшлигида рўй берган воқеани сўзлаб берди. У киши уйланаётганда бўлажак келинга жиддий тарзда “сизга олдиндан айтиб қўяй, мен биринчи ўринда Ватанимни яхши кўраман ва ҳамиша шундай бўлиб қоламан” деган экан. Одамзод ўзидан тобора узоқлашиб бораётган бизнинг кунларда бу сўзлар жуда баландпарвоз, ҳатто кулгили туюлиши мумкин, аммо улар ўша чоқда астойдил айтилганига шубҳам йўқ. Менинг авлодим ҳам, афсуски, илдизларидан узоқлашаётган ўша одамзоднинг бир бўлаги.

Тенгдошларимнинг интернет тармоқларига қўйган ижод намуналарини ўқиб, ўйлаб

қоламан: биз олқишга ҳар доимгидан ҳам кўпроқ ўч бўлиб қолмадикми? Албатта, интернетнинг афзал томонлари кўп: тезкор, фикр алмашиш осон... Бу – яхши. Лекин мени ўйлантираётгани – савия. Шеър, ҳикоя, сурат бўладими ва ёки бир оғиз сўзми – ҳатто фақат ўзи учун ёзганда ҳам – ижодкор барчасига бирдек жиддий ёндашмоғи лозим.

Тасаввур қилинг: ҳали маромига етмаган, шоша-пиша ёзилиб, таҳрир этмай тармоққа жойланган қоралама ёки машққа омма томонидан “Бундай асар дунёда йўқ, офарин!” қабилида санохонлик бошлаб юборилади. Ҳаш-паш дегунча анча-мунча “аъло баҳо” йиғиб олган содда қаламкаш “мен яхши ёзгипман”, деган хато хулосага келиб, энди фақат олқиш ҳамда қарсак учун қалам тебратади. Орадан йиллар ўтади. Болафақир эски “қўшиқ”ни хиргойи қилишдан чарчамайди. Кун келиб бу якраңглик дидсиз

Винсент ВАН ГОГ. “Арлнинг ойдin йўли”

омманинг ҳам жонига тегади; аста-секин қарсак ва олқиш тинади. Бир пайтлар пуфлаб шиширилган “даҳо” энди ҳеч кимга керак бўлмай қолади...

Фақат истеъдод билан узоққа бориб бўлмаслиги – кундек равшан; ижодкор тинмай ўқиб-изланиш, муттасил меҳнат билан камолга етади. Аммо бу ҳам ҳали ҳаммаси эмас. Унинг ёнида яна бир таянч – эътиқод турмоғи керак. Шу уч устундан бири омонат бўлса, истеъдод биноси қулайди.

6

Бугун яна бир ҳол – бутун бир авлодни назар-писанд қилмаслик, уни эътибордан атай четда қолдириб, ёлғизлатиб қўйиш кузатилмоқда. Бу – янада зарарлироқ. Оқибатда қишлоғидан не-не орзулар билан келган истеъдод тош шаҳардан ўзига тиргак тополмай, чор-ночор ортига қайтиб кетмоқда. Қишлоғида эса уни кетмони ва қўраси ёки, нари борса, ўқитувчилик касби кутяпти. У шунинг билан адабий орзуларини тарк этади. Чунки муҳит йўқ жойда истеъдоднинг тириклайин тупроққа кўмилиши – аччиқ ҳақиқат.

Мен баъзан катта авлод вакилларида “бизнинг давримизда фалончи ижодкор бир ёш шоирга уй олиб беришга кўмаклашган эди” қабилидаги гапларни эшитиб, қулоқларимга ишонмай қоламан. Наҳотки, дейман ўзимга-ўзим. Ахир, ҳозир вазият бутунлай бошқача-ку. Айрим “устоз”лар бошпанали бўлишга ёрдам бериш у ёқда турсин, “бу бола амалкурсимни тортиб олмасин” деган хавотирда ёшларнинг тезроқ тагига сув қуйиш пайида бўлса. Хўш, бунинг эътиқодга қанчалик алоқаси бор? Гап шундаки, эътиқодли инсон бошқаларга ҳам одил муносабат кўрсатади. Каттами-кичикми, қўлидан келганича ёрдам беради. Ҳамқавми кўмакка муҳтож бўлиб турганда бемалол даврини суриб юравермайди.

Ҳозир яна бир иллат – хушомад айниқса томир отган. Бу чин ижодкорга ҳақорат!

Чунки у бунинг учун туғилмаган! Шу боис “Саройнинг сўнги шоири” новелласини ёзган Николай Гумилёв хато қилган кўринади. Чунки улар ҳамон тирик...

Негадир, ҳар икки ҳодиса бизга азалий “мерос”дек туюлади. Чунки бир пайтлар Усмон Носирни ажал комидан қайтариб олиш имкони бўлатуриб, қалам аҳли шоирга ёрдам қўлини чўзмаган экан. Бу воқеа аёл боши билан Иосиф Бродскийни қамоқ ва сургундан олиб қолган Анна Ахматова жасоратини ёдга солади...

7

Замонавий шеъриятимизнинг салмоқли қисмини ватан мавзусидаги шеърлар ташкил этади. Уларни ўқирканман, “Ватанни тинч қўйинг, ундан сиз тама қилмаган нима қолди ўзи?” дегим келади. “*Юртим, сени фақат бойликларинг-чун / Севган фарзанд бўлса, кечирма, асло!*” дейман пичирлаб. Севган одам тама қилиши мумкинми, ахир? Жалолитдин Мангуберди онаси, аёли ва ўғилларини Амударёга чўктираётганда бу ҳақда ўйлаганмикан? Навоий ёки Бобурнинг ҳаёлига келганмикан бу? Мадаминбек бўғзига пичоқ тиралганда, Чўлпон, Қодирий ва Фитрат отилаётганда, Усмон Носир ақлдан озганда нималарни ўйлаган экан? Рауф Парфи-чи?!

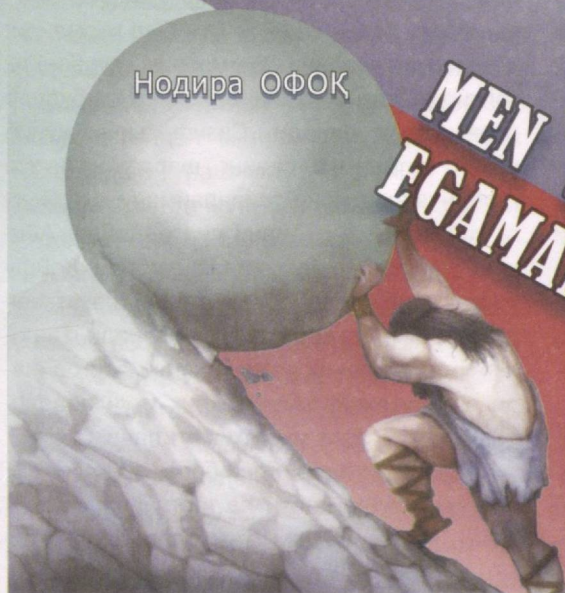
8

Алқисса, мен инсонда Худога бўлган ишончдан бошқа яна бир эътиқод бўлмоғи зарур, деб ҳисоблайман. Унинг негизида санъат ёки оддий касб-кор; Ватан, оила ё севимли инсон туриши мумкин. Не бўлса-да, ўша эътиқод тирикликка маъно бағишлайди. “Мен дунёга нима учун келдим?” деган саволнинг жавоби ҳам ўша. Тамасиз фидойиликка чорлаб, Ер юзидаги ҳаётни мунаввар айлагувчи жасорат...

Илоҳим, эътиқодимизга ҳамиша содиқ бўлайлик!

Нодира ОФОҚ

MEN SIZIF TOSHIGA EGAMAN BOSHIM

Бу ёруғ дунёда яшамоқдан мақсад-муд-дао нима? Истисносиз ўлим билан якун топар экан, ҳаёт нимага керак ўзи? Шу хил саволлар мутафаккирларни азал-азалдан қизиқтирган. Бу соф фалсафий масаладек кўринади, лекин Ердаги ҳаётнинг давом этишидан тортиб жамият ривожия оддий кундалик турмушгача бўлган барча жабҳаларга таъсир кўрсатади. Дейлик, ҳаётни ўткинчи, унинг қаршисида ўзини ожиз-чорасиз деб билган одам бирон ишга астойдил қўл урадими? Тўрт кунлик дунё деб, сидирғасига айшу ишратга берилиб кетмайдими? Тап тортмай зўравонликка қўл урмайдими? “Барибир ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди”, деган кимса ноҳақлиги адолатсизликка, зулму ҳақоратга кўниб кетавермайдими?

Ҳа, ҳаётнинг асл маъносини англамаслик тушкунлик, лоқайдликка олиб келади. Умрида фалсафанинг кўчасидан ўтмаган кимса ҳам куни келиб “э, шу дунё нимага керак менга?” деб юбориши мумкин. Кези келганда, бу кайфият ўзини имтиёзларнинг

бадалсиз эгаси – хос табақа санайдиган, тасаввурга сиғмас мол-мулк, шон-шуҳрат соҳибларини ҳам четлаб ўтмайди. Негаки, ҳеч биримиз ҳаёт синовлари, ғам-кулфат ва йўқотишлардан эмин эмасмиз. Зоҳирда турмуши тўқисдек кўринган зотларга ҳам тириклик гоҳо оғир юкка айланиб, яшаш ниҳоятда зерикарли машғулот бўлиб қолиши бор гап.

Фаранг файласуф адиби Альбер Камю (1913-1960) тафаккур истеъмолига олиб кирган абсурд таълимоти ҳам юқоридаги саволларга жавоб излайди. Абсурд умр маъноси, бақо ва фано, бахт ва инсон ихтиёри сингари барча замону маконларга дахлдор фалсафий масалаларга бағишлангандек кўринади. Айни чоқда, бу таълимотнинг XX аср биринчи ярмида пайдо бўлгани ҳам тасодиф эмас. Бу – дунёнинг мутлоқ ҳокими бўлмоқ ҳаракати авж олган, уруш ва зўравонлик сиёсати мазлумларни ҳам, золимларни ҳам маҳв этаётган бир давр эди.

Абсурд “бало”си миллий зиёлиларимиз эътиборига ўтган асрнинг сўнги чорагида тушди. У чоғ бизда коммунизм идеали чирклиги фош бўлиб, ҳаммасини янгилаш эҳтиёжи туғилган эди. Қарангки, ушбу қараш ҳали-ҳануз зехну идрокимизни жодулаб турибди. Негаки, абсурд дегани турмушнинг овози етиб боролмайдиган юксаклардаги мавҳум тахайюлот эмас. У аслида жаҳондаги кескин ижтимоий воқеалар турткисидан туғилган. Унинг теграсидаги мунозара ва ҳулосалар кундалик турмуш билан қаттиқ боғланган.

Абсурд – кўламдор, аини чокда мунозарали мавзу; шунга кўра, биз Сизиф тимсолига оид кузатувлар ила чекландик. Бир жиҳати, расмона баҳсларга сабаб бўлган “Донишманд Сизиф” романи, адабиётшунос олим Йўлдош Солижоновнинг журналимизда эълон қилинган мақоласи ҳам фикримизни қозғошга туширмоққа ундади.

Гуноҳқорми ёхуд қаҳрамон?

Қадим юнон афсонасининг вариантлари турлича бўлса-да, умумий қолип битта: Сизиф оғир гуноҳга йўл қўядию маъбудлар қаҳрига учрайди. Қай йўсинда жазолангани маълум. У қандай гуноҳга йўл қўйди – турличалик мана шу нуқтада.

Талқинларнинг энг машҳур ва қадимийси буюк Ҳомернинг “Одиссея”сида учрайди: маккорлигу зехни ўткирликда тенги йўқ Сизиф дунё-дунё молу давлат йиғади. Вақти-соати етиб қарийди. Тўплаганларини ташлаб кетгани ҳам, бировга бергани ҳам кўзи қиймай, ажалга қандай чап беришни режалайди. Сираси, у “ўлим маъбуди” Танатни кишанбанд қилади. Оқибатда Ер юзиди ўлим содир бўлмай, дабдабали мотам маросимлари таққа-тақ тўхтайти, ерости салтанати маъбудларига қурбонлик келтирилмайди – “бош худо” Зевс ерликлар ҳаётига жорий этган қоидаларга путур етади. Шунда

Сизиф куч билан марҳумлар ўлкасига олиб кетилади. Лекин ўшанда ҳам бўш келмайди: хотинига жасадини кўммаслик, қурбонлик келтирмасликни тайинлайди. Маъбудлар ғазаб отига минади. Сизиф “мени қўйиб юбор, хотинимга сенинг шарафинга зўр қурбонлик қилишни тайинлайману ҳузурингга қайтаман” дея Аидни яна алдайди. Аёнки, у марҳумлар ўлкасига қайтмайди. Кайфу сафо қилиб, у дунёдан қайтишни фақат мен уддаладим дея мақтаниб юраверади. Пировардида, осийнинг жони иккинчи бор олинад ва макр-ҳийла, шаккоклик учун абадул-абад оғир жазога мустаҳиқ этилади.

Сизиф негадир бора-бора айёр, очкўз, осий кимсадан танти ва юртпарвар қаҳрамонга, олижаноб шахс тимсолига айланган...

Абсурд ва исён

Олиймақом Нобель мукофоти совриндори, “Оврупо виждони” дея улуғланган Альбер Камю абсурд назарияси билан дунёни ларзага солди. Адибни ўқиб-ўқиб, шундай хулосага келдим: абсурд – ўлимга маҳкумлик, одамнинг абадий ҳаётдан маҳрум экани (аслида ундай эмас, бу ҳақда кейинроқ сўз юритилади). Шу ҳол гўё инсон умрини маънисиз қилиб қўяди. Бояги гап: муқаррар ўлим билан якун топар экан, ҳаёт нимага керак ўзи? Ахир, вайрон бўлишини билатуриб иморат қурмайди-ку одам. Бу дунёда қилинган яхшилигу ёмонлик-чи – ўлим билан ҳаммасининг устига қизил чизиқ тортиладими? Камю файласуф ва гуманист сифатида ҳам, “яшайман” деб дунёга келган одам сифатида ҳам бунга асло рози бўлмайди. У тақдирга маҳкумликдан маъно ахтаради ва Сизиф тимсолига мурожаат қилади.

Инсон умри “жарлик – чўққи – жарлик...” айланасидаги каби натижа ва мазмундан маҳрум жараён. Устига-устак, ҳаёт гўё одамнинг ўзиники-ю, лекин бир нимани ўзгартириш ваҳҳида унда инон-ихтиёр йўқ!

Шу диққинафаслик аро фақатгина абсурдни, яъни ўлимга маҳкумлики тан олган бандаи ожизгина эркиндир – одам боласи борлиқдаги ҳолатини ўзи учун шу тахлит тайин этгандан кейин “ҳаёт маънисизлиги”га қарши курашиши, уни енгиши мумкин бўлади. Ажалга муте эканман, деб ҳаракатсизликини касб қилиб олмайди. Турмуш юкини енгиллатиш, маънисиз жараёнга маъно бағишлаш мумкинлигидан огоҳ бўлади – камюча абсурднинг лўнда тавсифи шу.

Файласуф адиб яшаган замонда ўзини оқсуяк санаган озчилик томонидан омманинг ҳаёти – қашшоқликка, меҳнати – натижасизликка, орзулари – ҳалокатга, умри – зулм ва уруш қучоғига улоқтирилган эди. Одам одам саналмасди. Камю зулм, ҳақсизлик ва нотенглик аламларини ўз бошидан кечиради. Фикрчанлик ва куюнчаклик билан бу ҳолдан қандай қутулиш мумкин, деб ўйлайди. Ечим тополмагач, дунё илму донишини муккасидан кетиб ўрганади. Йўл ахтариб коммунистик партияга киради, марксча ғояларнинг мафтуни бўлади; ўша олийшон шиорларнинг-да амалга мутлақо терслигини кўради... Улардан ҳам кетади. Яна ўзича ечим ахтаради.

“Сизиф ҳақида афсона”га оид илк тезис 1936 йилда ёзилиб, асар 1942 йилда тўлиқ нашр этилади. Ўша 30-йиллар адиб учун оғир келади: хасталиги сабаб Эколь Нормаль олий мактабига қабул қилинмайди, турмушидан ажралади, моддий аҳволи танглашиб, ўпкасидаги сил зўрайиб кетади. Яқинларининг шохидлик беришича, мазкур эссе ғояси ва худкушлик мавзуси айна шу шахсий турмуш муаммолари заминидан пайдо бўлган. Лекин уни ўшанда ҳам умидворлик, некбинлик тарк этмаган. На турмушда маза-матра, на эртанги кунга умид қолган кунлар тафаккур даҳосини яшаш маъноси ҳақида ўйлашга мажбур этган. Қоронғилик – нур борлигининг далили-ку!

Камю бу ҳақиқатни, эҳтимол, ўша кунларда кашф этган ва кўргилик ичидан шодлик ахтарган. Буларнинг бари одамдан қанча ирода, қанча юксак руҳий куч талаб қилади! Сўқир турмушнинг арзир-арзимас сабаблари боис ўзи ё ўзганинг жонига зомин бўлаётганларни кўриб турибмиз-ку! Эссе, балки Камюнинг ўз-ўзига таскини бўлгандир...

Сўнгроқ, 1948 йилда эса: *“Шак-шубҳасиз, бизнинг авлод чекига шунчалар кўп кўргилик тушдики, улар кўзидаги “қирмизи ойнак”лар ечилиб кетди. Улар қамоқхона нималиги, тонг маҳалидаги қатлларни, гуноҳнинг йўқлиги эътиборга олинмаслиги ва ёлғоннинг музаффарлигини билишди. Лекин бу – умидсизлик эмас! Бу – бор ҳақиқат. Ҳақиқий умидсизлик – сўқирлик демак. У нафрат, зўравонлик ва қотиллик билан муроса қилади. Бу хил умидсизлик билан мен ҳеч қачон келишолмайман”*, деб ёзади адиб.

Алҳол, мутафаккир ёзувчи реал воқелик билан қатъий исботланиб турган, “одам ҳаёти ҳеч нимага арзимайдиган маънисизликдир” қабилидаги тушкун хулосага дуч келди. Бу хулоса адибни ҳамиша руҳлантириб турган “инсон – олий мавжудотдир” деган ҳақиқатга зид эди. Зидми, демак, бу ерда бошқа гап бор... Камю ўша “бошқа гап”ни излади, топди; уни Сизиф мисолида ҳаммага тушунарли тилда айтмоқчи бўлди.

Бизнингча, тафаккури занг босмаган ҳар бир инсон вақти келиб абсурдни англаб етади. Гап – уни қандай енгишда. Камюга кўра, одам ўшанда танлов қаршисида қо-

"Тафаккур" журнали – маърифат ва журналистик маданиятнинг хира тортмаи келаётган ноёб кўзгуси. Бугун шу кўзгуга, жуда бўлмаганда, гоҳ-гоҳ назар солиб, ўзлигини англашга уринмаган замондошларимни мен зиёли деб атамоққа истиҳола қиламан.

Абдулла ШЕР,
шоир ва файласуф

лади: ё абсурдга бўйсуниб яшамоқ, ё унга қарши исён. Албатта, фикрловчи одам ўзи мантиқсиз санаган ҳодисага бўйсуниб яшаёлмайди. У ҳолда, иккинчи йўл – исён қолади. Хўш, исён нима? Ахир, ўлимга маҳкумлиқдек қудратли ҳақиқатни ўзгартириб бўлмаса... Унда исён дегани – худкушлиқми? Йўқ, Камюга кўра, ўз жонига қасд қилмоқ ечим эмас; бу – абсурд олдидаги чорасизликдир.

Фалсафанинг асосий масаласи – "Ҳаёт яшашга арзийдими?" деган саволга жавоб топишдир; *"олам уч ўлчовлими, бошқами; ақл-идрок тўққиз ё ўн икки табақалими"* қабилдаги мулоҳазаларнинг бари иккинчи даражали, дейди адиб. Унинг учун ҳатто энг улуғвор ғоялар ҳам ҳаётингизни тикишга арзимайди. *"Галилей илмий ҳақиқатни муҳим деб билди, лекин ҳаётига хавф тугдириши билан ўз ғоясидан осонгина воз кечиб қўяқолди, – деб ёзади адиб. – Бу хил ҳақиқат ўтда ёниш бадали бўлолмайди. Ер Қуёш атрофида айланадими ёки аксинчामी – нима фарқи бор? Бир сўз билан айтганда, бу арзимас масала".* Ҳа, муқаррар ўлим туфайли маънисиз туюладиган инсон ҳаёти Камю учун шу қадар улуғ қадрият эди. Шунинг учун ҳам у абсурдни худкушлиқ билан енгишга қатъий қарши бўлди.

Абсурд гўё ўлимнинг муқаррарлигидан туғилар, буткул йўқ бўлиб кетиш тайин экан, унда яшаш – маълум муддат мавжудлик – маънисизликми? Ўлим билан тугайдиган ҳаёт аслида йўқлик ёки ўлимнинг айнияти эмасми? Бу каби саволларнинг барчасига "йўқ" деган жавоб – абсурдга қарши исён саналади. Камюдаги исён – умрни унинг маъносизлигига қарши ўлароқ маъно билан тўлдириш, чорани чорасизлик ичидан топмоқ, демак. Халқона айтганда, сопини ўзидан чиқармоқдир.

Мантиқан таҳлил этилса, уруш, касаллик ё муҳтожлик бўлмаганда ҳам одам барибир бир кун оламни тарк этади. Барибир кетар эканман, ҳаётнинг нима кераги бор, қабилдаги тушқунлик исёни, кураш туйғусини сўндиради. Боз устига, ўзини "элита" санаганларнинг ҳукмронлиги дастидан яшаш кўпчилик учун машаққатга айланади. Бутун жамиятни-ку қўятурайлик, оддий кундалик турмушнинг бир қадар яхшиланишига-да ишонч йўқолиши, чорасизлик одамни ҳаётдан бездиради. Рухий қувватни сездирмай емира боради. Кишини оғир хаста каби ҳафсаласиз қилиб қўяди.

Тушунишимча, мутафаккир шундай қарашда бўлган: жамиятдаги тенгсизлик ва зулмнинг охири йўқ; табақаланиш, юқори-қуйи ўртасидаги зиддият йўқолмайди. Одамга бахтни жамият бермайди. "Фозил шаҳар" ёхуд "утопия ороли" ҳамиша шириндан-ширин хомхаёл бўлиб қолаверади. Бунга тарих шоҳид. Хулоса: бу ечимсизликка қарши исён – бахтсизлик ичидан бахт топа олишдир.

Бахтнинг камюча формуласи

Фаранг мутафаккири диққатини тортган воқелик – ижтимоий фаолият намояндаларининг турли-туман идораю маҳкамаларда одамларга сариқ чақалик фойда-

си бўлмаган юмушлар билан бандлиги. Унингча, шу юмушбозлик – абсурд, уни англаш эса фожиадир. У бош-кеи йўқ шу бенаф машғулликни мажозан мақсаддан маҳрум этилган “Сизиф меҳнати”га муқобил кўяди.

Альбер Камюнинг кўпчиликни мафтун айлаган кашфиёти – тош думалаб пастга тушган муддатда Сизиф ҳаёлидан кечган ўйлар. Қаҳрамоннинг маҳкум бўлса-да, ўзини озод ҳис этиши. Тафаккур қилиши, абадий жазо ичидан мазмун топиши! Сизифнинг Камю кашф этган исёни, ирода кучи, эркинлиги мана шу.

Адибга кўра, ҳаётда инсонга бахт-саодат учун берилган муддат – тошнинг чўққидан пастга тушиш вақтига тенг. Атиги шу, холос. Одам боласи ўзига аталган ана шу бахт лаҳзалари мавжудлигини фаҳму идрок этса, умри мазмун касб этади.

Айнан Сизиф ўша фурсат – *фикр юритиш лаҳзаси* эканини билиб қолади. Адоқсиз машаққат ичидан ҳаёт барқ урган дақиқаларни *топа олади*. Жазо зулумоти шу муддат ҳаёли билан ёришиб туради. Ҳа, Сизифнинг бахти – ўша яширин имконни топа олгани, санокли лаҳзаларнинг соҳиби-га айланганида. Йўқ, бу лаҳзалар унга *берилган* эмас. Уни Сизифнинг ўзи – поёнсиз кўргилик ҳалқаларини узиб, ўзиники қилиб олган.

Камю Сизифни бизга олий инсон тимсоли ўлароқ ўрнат қилиб кўрсатади: қисмат рўбарў қилган ҳар қандай воқеликка сўқирларча итоат – одамиятдан эмас. Инсон яшашдан завқланмоғи, ўз қарори ва хатти-ҳаракатларида озод бўлмоғи керак. Ғофиллик – бахтсизликдир; инсоннинг бахти – тафаккур қилишида. Бахтнинг камюча формуласи шу. Адиб, таъбир жоиз бўлса, ҳақиқатнинг афсона сатрлари орасида учиб юрган кўринмас қушини тутиб олади ва уни қафтига кўндириб бизга шоён кўрсатади.

Сизиф нега жазоланди? У қисматга кўнмади. Ўлим муқаррарлиги туфайли юзага келгучи абсурдга қарши исён қилди. Лекин яна маънисизликка маҳкум этилди. У бу “янги абсурд”дан ҳам маъно топди, унга бўйсунмади – мана, Сизиф хазинасидан Камю топган дурри ятим!

Тўғри тушунган бўлсак: абсурдга қарши исён – худкушлик билан ўлимни доғда қолдириш эмас. Билъакс, ўткинчи бўлса-да, ҳаётни ҳар қандай ҳолатда ҳам завқли, фойдали жараёнга айлантиришдир.

Сизифга шарқона қараш

Исломий ҳақиқатга кўра, инсон ҳаёти – муқаррар равишда абадий; фано – шу мангуликнинг бир қисмидир; икки дунё чегарасини ўз хоҳиши билан белгилашга банданинг ҳаққи йўқ. Берилган умрни муносиб яшаб ўтиш керак. Фано – бақога тайёргарликдир, холос.

“Тирик қолмоқ ё ўлмоқ” – мазкур масаланинг ечими эътиқодимизга кўра ҳам, Камюга кўра ҳам бизнинг ихтиёримизда эмас. Бу биринчи ҳолда – шаккоклик, иккинчисида – иродасизликдир. “Дунё машаққати ичидан қандай қилиб бахт топса бўлади?” – мана абсурд таълимотидаги асосий масала. Шу нуқтада Камю фалсафасининг Уйғониш даври томошанависига қараганда ниҳоятда баландлиги олий гуманизм билан изоҳланади.

Аммо... Сизифни иродали, ўжар, мақсад сари собит интилувчи қаҳрамон санайдиганлар унутмасинларки, унинг гуноҳи – ўлимни тан олмагани, қазо-қадардан бош тортгани, фоний ҳаётда абадий яшамоқчи бўлганида. Илоҳий ақидага кўра, бу – кибр, шаккокликдир. Демак, Сизиф – аввал-бошдаёқ салбий тимсол бўлган. У бу дунёда бандаликни тан олмагани учун у дунёда жазоланган. Тош – бу жазо, бошқа нарсаси эмас. Буни унутсак, “Сизиф ҳодисаси”нинг

туб моҳиятидан узоқлашамиз. Жазо ноҳақ берилган, маъбудлар исёнкор қаҳрамондан ўч олган, деб талқин қилиш зўракиликдан бошқа нарса эмас.

Гап шундаки, Сизифнинг замонлар ўтиши билан гуноҳордан қаҳрамонга айланиши сабаби фано ва бақонинг чалкаштириб юборилганида – ўртадаги узилган ҳалқа ана шу. Ижод аҳли жозибали афсонани ўз мақсадига мослаб чимдим-чимдим ўзгартириб кетаверганга ўхшайди.

Овруполик адиб тақдирни – ўлимга маҳкумликини тан олгани, қолаверса, инсон ҳаётида тафаккурнинг ўрни масаласида руҳимизга жуда яқин. Аммо у одамзод ҳаёти бу дунё билан тугайди деб ишонган. Унингча, афсонадаги жами воқеалар фанода содир бўлади, тош билан боғлиқ жазо ҳам бу дунёдаги ҳодиса ўлароқ талқин қилинади. Сираси, мафтункор абсурд фалсафаси чегараси фано тугаган жойгача – бақонга бегона.

Агар Камю талқинидаги Сизифда руҳиятимизга зид нимадир ҳис этаётган бўлсак, уни ўрнак ўлароқ қабул қилмоқни ғайришуурий истамаётган бўлсак, гап – шу чегарада, Сизифнинг у дунёдаги ҳаёти одам боласининг бу дунёдаги ҳаёти ўлароқ талқин этилганида. Шаккоклик учун берилган ҳақли жазодан заминий маъно ахтарилганида, илоҳий ҳукм тафтиш қилинганда...

Бизнинг вазифамиз – берилган умрни имкон деб билиб, уни яхши амаллар билан муносиб яшаб ўтишдир. Шунда яхши-ёмон қилмишларимиз масъулиятини тақдир зиммасига юклашдан тийиламиз. Хатоларимизни “пешонага ёзилган” дея хаспўшламай, мудом жавобгарликни ҳис этамиз.

Қанчалик ғалат туюлмасин, “ақллар ҳукмдори” деб улуғланган адибдан фарқли ўлароқ, биз Сизиф тоши қаршисида бош эгамиз. Сизифга берилган жазо ҳақли ва

абადий – илоҳий ҳукмга бошқа маъно-моҳият юклаб бўлмайди.

Ҳа, турли таълимотлару фалсафалар ўз йўлига. Аммо тўғри йўл ўлароқ юборилган қонун-қоидалар билан яшаб, умумжаҳон тинчлигига эришмоқ ҳам, ўзимизникими, ўзганикими – ҳаётнинг қадрига етмоқ ҳам мумкин. Ана шунда балки бир-биримизга меҳру шафқат кўзлари билан қарармидик? Яхшиликка калит, ёмонликка қулф бўлармидик? Тунда жигаргўшамизнинг устини кўрпа билан ёпиб қўйишни дин йўлидаги жиҳоддан улуғроқ амал деб билармидик?

Ислом Шарқининг Сизифдан жозибадор, ҳаёт нафаси уфуриб турган тимсоллари нақадар кўп, десак, умидвормизки, маҳдудлик дея тушунилмас...

Лирик чекиниш

Фольклоршунослар ғалати бир қонуниятни иллаганлар: дунёнинг турли нуқталарида яшайдиган халқлар оғзаки ижодининг қадимий намуналарида муштарак мотивлар, ўхшаш қаҳрамон ва уйқаш кечмишлар тез-тез учраб туради. Муштарий “Халқлар қадим-қадимдан ўзаро қизгин робитада-ку! Элчилар, савдогару қароқчилар – дунё кезиб, матал, афсона ва чўпчакларни эллараро дoston қилиб юраверган. Бунинг нимаси ғалати?” деб эътироз билдириши мумкин. Гап шундаки, олимларнинг аниқлашича, бу ғаройиб ҳодисот – йўллари тарихда ақалли бир марта ҳам кесишмаган, бир-бирининг борида беҳабар элатларни ҳам четлаб ўтмаган экан. Тадқиқотчилар текшира-текшира, шундай фаразни илгари сурган: бу ўхшашлик ё шунчаки тасодиф, ё ўша халқларнинг тарихий ривожини бир-бирига монанд бўлган.

Мен ҳам ўзимча турли тасаввурга бериламан. Лекин улардан сўз очмакка журъат етмайди. Негаки, улар ўта мунозарали, ўта баҳссталаб...

Менга дунёнинг барча қадим халқ асо-тирлари илоҳий китоблардан ибтидо олган-дек туюлади. Фақат... оғиздан-оғизга ўтиб ўзгариб кетган. Дарвоқе, Сизиф афсонаси-даги бу дунё ҳаётининг ўткинчилиги, ўлим-нинг муқаррарлиги, гуноҳ учун жазоланиш ва жазонинг абадийлиги... каби мотивлар-нинг бари илоҳий китобларда битиб қўйил-маганми? Танталнинг маъбудларни зиёфат қилмоқ учун ўз ўғлини сўйиши таниш қисса-ни эслатмаяптими? Дунё тўфони ҳақидаги юнон афсонаси-чи?

Майли, қадим илоҳий китоблар аслия-тини тиклаш имконияти энди йўқ. Лекин аниқ исботлаш мумкин бўлган мисоллар бор-ку. Нима сабаб бўлганини билмадик, лекин одам боласи ўз ҳаёлида Исо алай-ҳиссаломни Худонинг ўғлига айлантириб, Айюб алайҳиссаломнинг вужудини жирканч қуртларга талатмадими? Ўша қийшиқ кўз-гу Юсуф алайҳиссаломни Зулайхо билан "қўша қарит"мадими? Сизиф воқеаси ҳам "таҳрирчилар" қўлига тушмаган деб ким айта олади? Википедия энциклопедиясида ёзилишича, даврлар ўтиши билан "Сизиф образи одамларда ҳамдардлик, ачиниш туйғуларини уйғотадиган бўлди.... Унинг гу-ноҳлари унутилди, юнон аристократияси та-омилида эса Сизифни ўзининг афсонавий аждодларидан билиш шон-шараф санала-диган бўлиб қолди. Оғир жазо энди гуноҳга яраша ажр эмас, худоларнинг ўч ва қасос-корлиги рамзига айланди". Ким билсин, нафси аммора ҳукмига тобе ўша зодагон-лар оғир гуноҳларини эл кўзида оқлаш учун шаккок Сизифдан қаҳрамон ясаб олишган-

дир? Агар бу фараз тўғри бўлса, сеvimли ёзувчимиз ҳам тимсолни тўғри танламаган бўлиб чиқади. Начора...

Буюк гуманист

Альбер Камю коммунизм, фашизм каби ғайриинсоний таълимотларнинг моҳиятини ўз вақтида англади. Уруш ва синфий зулм-ни қаттиқ қоралади. Одам боласини олий мавжудот санагани учун ҳам, бахт талаби-даги курашда ирода ва тафаккурни ҳал қи-лувчи ўринга қўйди. Тенгсизлик ҳукм сурган дунёда оғир қисматга мубтало бўлганларни кўр-кўрона бош эгмасликка, курашга чорла-ди. Ёзувчининг "Инсон ўлимга маҳкум, ҳеч ким бундан истисно эмас. Умрни ҳаётсе-варлик, тафаккур қилмоқ каби маъно билан тўлдириш лозим. Худкушлик – ожизликдир" сингари қалбга умид ва қаноат бағишлов-чи фикрлари талайгина. Камю гуманизми Ер куррасида зулм ва зуғумлар ҳамон авж олиб турган бизнинг асрда янада қадрли-дир. Фикрлайдиган зиёлини бу мутафак-кирга мубтало қилган жозиб куч – жами-ят бойликлари яратувчиси бўлган, аммо меҳнати маҳсулидан маҳрум этилган од-дий одамларга меҳру муҳаббат, ҳамдард-ликдир. Камю "Сизифни бахтли санамоқ жоиз" дейиш ила оғир жисмоний меҳнат, муҳтожлик ва зулмга маҳкум этилганлар ҳам тафаккур ила саодат топадилар, де-моқчи. Бахтга лиммо-лим истиқболга умид уйғотмаса-да, ҳарқалай, ҳаётнинг ҳар лаҳ-засида ёруғлик бор, демоқчи. Лев Толстой таъбири билан айтганда: "Ҳаёт бор жойда бахт-саодат ҳам бор".

Parvozdagi musavvir

Мистика – ақлу тафаккур, рационал идрокдан кенг; аслида биз борлиқ деб атайдиган ҳаёт, галактика ва метagalactикалар... барчаси мистика қўйнида. Аммо буни ҳар ким ҳам англамайди. Мистик одам алфозга эмас – медитацияга, ҳарфларга эмас – мавҳумотга, фикрларга эмас – сир тўла онг остига ишонади. Алфоз – бамисли оддий товуш, унга йўқлик қаърига тез сингиб кетиш хос; ҳарфлар – беқарор, улар тинмай тусланиши, эврилиши мумкин; фикрлар – зиддиятли, улар гоҳо ўз-ўзини инкор этиб, эътиқоддан чалғитиб, одамзодни фожиага етаклайди.

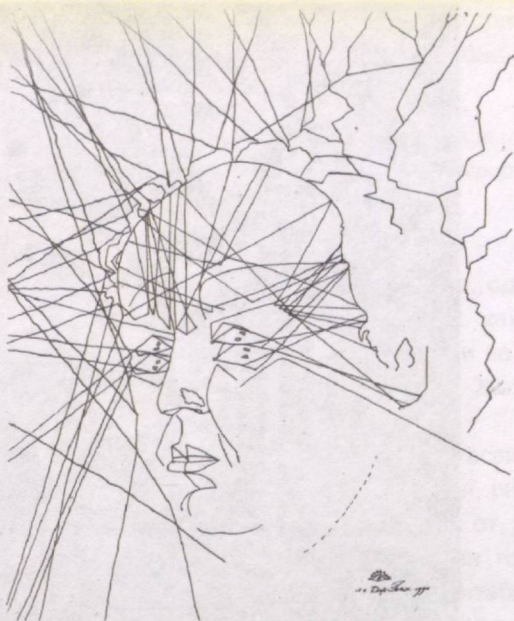
Мана, Баҳодир Жалолнинг “Нақшбандийга бағишлов” асари. Мистик – бошқа бир мистикни англашга, унинг тахайюлини жонлантirmoққа аҳд қилган. Асар марказида оч қўнғир ранглар фонида қош ва кўзни, юлдузлар, ярим ой, пианино клавишлари, ноталар, қуш қанотлари, калит, тароқ, доира ва столларни эслатувчи аралаш-қуралаш тасвирлар берилган. Икки томондаги

тунни эслатувчи тўқ ложувард фон мистик кайфият уйғотади. Лекин Нақшбанд қани? Буюк сўфий гўё мусаввирни ҳаёлот оламига судраб кетган ва тасаввурларини мистикага айлантирган.

Баҳодир Жалолни мудом самовий кенглик, серсир фазо, ақлу даркни мафтун этувчи коинот қизиқтирган. Санъат оламига реалист, портретчи (“Ақром Юсупов”, “Халқ устаси Ҳамро Раҳимов”, “Ўрол Тансиқбоев портрети” “Шуҳрат Абдурашид портрети” ва бошқалар) сифатида кириб келган мусаввир реализм услубидан ўзишга (кечишга эмас) эҳтиёж сезади. Ранглар-ла мулоқот, ҳаёлот билан суҳбат, чексиз самони англаш, ўзликни идрок этиш, коинотдан сир-маъно излаш унинг ижод ва ҳаёт фалсафасига айланади. Аслида, ранглар ва ҳаёлот билан суҳбат барча мусаввирларга хос, аммо Баҳодир Жалолда у гоҳ нафис туйғулар, гоҳ андуҳваш фикрлар уйғотувчи, фақат унинг ўзигагина хос мистик борлиқдир. Бу борлиқ томошабин тахайюлини

чулғайди. Ижод сирларидан беҳабар томошабин уни тушунмай, ё салбий муносабат билдиради, ёки унга мутеларча эргашади. Аслида мистицизмнинг кучи, сири – томошабинни реалликдан, бирхилликдан ўзишга ундашида, ижодни эса ўзгача воқеликка айлантиришида. Буни шоиримиз нозик илғаган: *“Замин тилсим, осмон тилсим... шеър бешафқат”* (Усмон Азим). Инчунин, ижод бешафқат бўлгани учун ҳам ижодкор мухлисга тилёғламалик қилувчи санохонга айланмайди...

Баҳодир Жалолнинг ижод кредоси – учиш. Шунинг учун коинот, фазо, галактикалар – асарларидаги бош мавзу, ҳаёллари доим коинот қўйнида... Мусаввир қахрамонларининг мудом самога талпиниши ҳам шундан. *“Рақснинг туғилиши”* (Тошкент, “Баҳор” концерт зали), *“Ўзбек театрининг ривожланиш тарихи”* (Қўқон драма театри фойеси), *“Илмдан – юксаклик сари”* (Хўжанддаги ўрта мактаб фойеси), *“Умар Хай-*

ём тушлари” (Тошкент, “Туркистон” саройи) каби асарларда тасвирланган одамларнинг ё нигоҳи, ё қўллари чексиз фазога йўнал-

“Ўбтидо”

“Олтин аср”

ган. “Рақснинг туғилиши” эса “Венеранинг туғилиши” (Сандро Ботичелли) каби санъат мўъжизасини ёдга солади. Италиялик буюк мусаввир марказга эндигина туғилган гўзаллик маъбудасини кўйган бўлса, Баҳодир Жалол раққосаларларни учишга даъват этаётган Мукаррама Турғунбоевани акс эттирган. Венеранинг иболи кўриниши ниҳоятда мафтункор, уни кийинтиришга шошаётган гўзалларнинг ҳарир кўйлак ичра тўлғонаётган вужуди, оёқ, сийна ва билаклари ўта жозибали. Ўта сирли. Замондошимиз қаламга олган раққосалар ҳаракатидаги; бармоқ учлари, бўйин ва қоматларидаги нафислик ҳам хаёлни ўғирлайди. Ҳар икки асарда Ернинг тортиш кучини енгиб, фазо кўйнида эркин парвоз қилишга шай

нозик хилқатлар тасвирланган. Тўғрироғи, улар учаётир...

“Ўзбек театрининг ривожланиш тарихи” асарига тикилиб, ижодга аслида учиш хос эканига иқдор бўласиз: хаёл учади, образлар учади, ранглар, куйлар, қофиялар учади... Инсон – замин фарзанди, аммо у бутун борлиқ сир-асрорини, мистик маҳобатни англашни истайди. Мусаввир гўёки реал ҳаётини мавзуни танлагандек, тарихий шахсларни гавдалантиргандек. Лекин бу қаҳрамонларнинг нигоҳида учишга интизорлик барқ уради. Марказдаги уч раққоса куй сеҳрига берилган. Кўкка чўзилган қўллари, бўйин ва қоматнинг жилвали ҳаракатларида учиш шашти бор. Ёки “Машаққатлар оша юлдузлар сари” учлигини (триптих) олайлик.

Тўгарак стол атрофига коинот маъбудаси Урания, унинг ўнг томонида Мирзо Улуғбек ва Ғарбнинг беш фалакшуноси йиғилган. Ҳар ким ўз хаёллари ила банд. Улар гўё айланаётган Ер устида ўтирибди. Йигирма метр квадрат ҳажмдаги асарда учиб юрган сон-саноксиз сайёралар, доиралар ва шарсимон шакллар, ҳатто фалакни ўз домига тортиб кетгудек бўронлар тўлқинини кўриб, инсон ақлию даркига тасанно айта-миз. Бу чексиз, маҳобатли коинотни англаб бўлармикан? Сонсиз-саноксиз юлдузлар, ҳали инсон тафаккури етиб бормаган, ҳатто мистик тасаввурдан ҳам кенг само бизга қандай инъом тайёрлаётган экан? Илоҳий сирга тўла фазони ақлимиз билишга қодирмикан? Галактика, метagalактика, метаметagalактикаларнинг тинимсиз ҳаракати инсон ўй-хаёллари ва тасаввурига кўчиб, одамзодни, айниқса, ижод аҳлини учишга,

учиб яратиш ва уча-уча ўзлигини топишга ундамайдими? Саволларимга жавобни яна Усмон Азимдан оламан:

*Кўкка боқдим, ўт туташди жоним аро..
Қат-қат булут қатларида не сир-асрор!
Ҳайрат ичра ўлдиргуси мени само,
Она замин, уча қолай, қўйиб юбор!*

“Қўйиб юбор!” ҳайқириғи ранглар, одамлар сиймоси, уларнинг меҳри ва қаҳри, ҳаёти ва ғайриҳаёти, эзгу тилаклари ва табоҳона иллатлари бўлиб Баҳодир Жалол асарларига кўчади.

“Ҳаёт шундан бошланади” рангтасвиридаги афсонавий образлар, жумладан, рицарона совутларга бурканган, от бўлиб от, аёл бўлиб аёл бўлмаган, бош чаноғидан тепага нур таратаётган, олдидаги ғайритабиий темирқанот йигитга тикилаётган мавжудот зиддиятли фикр уйғотади. Лекин уларнинг

–“Рақснинг туғилиши”

“Меъмор”

ҳар бири бор важоҳати билан учиш ғоясини тарғиб этади. Орқа фондаги зангори осмон, афсонавий йигитнинг баҳайбат темир қанотлари, ҳаракатларидаги шашт, ҳатто темир совутларнинг ялтираши ҳам шуни ифодалайди. Асар марказидаги от (қиз) ва рицарь (йигит) плакат услубида асарнинг икки чеккасида қайта тасвирланади. Бу асарга янада сирлилиқ бахш этади. Мусаввир нима демоқчи, деган савол кечади ўйингиздан ва аниқ жавоб тополмай нари кетасиз. Лекин ўйингиз тубидан жой олган фикр – борлиқни яратиш ниятида ерга ташланган илқ, афсонавий мавжудотлар образи ҳаёлингиздан кетмайди. Сиз мусаввирнинг мистик тасвирлари таъсиридасиз, энди ундан чиқолмасиз. Аслида бу таъсирга мойиллик сизда азалдан бор. Ҳаёлот олами, фантазияга ўчлик, айниқса, мистик борлиқ қўйнида яшаш

бизни шундай олам тасвирига ихтиёрсиз ошно этади. Мана, мистицизмнинг кучи!

Таҳлилшунослар одатда “асосий асари”, “бош ғояси” каби ибораларни кўп ишлатади. Аслида ижодкорнинг ҳар бир асари изтиробли изланиш ва яратиш завқи маҳсули бўлиб, унинг рамзий маънодаги яққаю ягона бош асари – яратишга йўғрилган бетакрор ҳаёти ҳисобланса-да, у барибир қайсидир асарини ижодининг энг юқори чўққиси деб баҳолайди. Баҳодир Жалол ижодининг энг юксак чўққиларидан бири эса шубҳасиз Остона шаҳри кираверишидаги “Маданият мажмуаси” лойиҳаси саналади.

“Маданият мажмуаси” – юз йигирма гектар майдондаги архитектура, ҳайкалтарошлиқ, тасвирий санъат асарларини ўзида мужассам этган; бекатлар, сўлим ландшафт, истироҳат жойлари, кинотеатр,

меҳмонхона, сув ҳавзаларидан иборат. Никелланган ёпқичларга эга маданият саройи ва меҳмонларни ҳовучида сув тутганича қаршилайдиган қозоқ аёли ҳайкали учиш ғоясига ҳамоҳанг. Дарвоқе, ижодкор сув тўла бассейнлардан парвозга шайланаётган лочинларни оппоқ тасвирда берадики, бу қозоқ халқи эъзозлаб келаётган анъанавий тасаввурларга мос. Мусаввир қозоқ биродарларимизга ўзи эътиқод қўйиб, бор вужуди билан англашга интилиб келаётган мистик оламнинг гўзал ва бетакрор, юксак ижодий тасаввур ҳосиласи бўлган ноёб бадий ифодасини таклиф этган.

Мистик тасаввурга реаллик ҳамда рационалликдан ўзиш хос. У реаллик ва рационаллик ғаними эмас, баъзи олимлар уни антипод сифатида қарашга мойил, мистик ижодкор – услубни ранг-баранглаштириш, реаллик ва нореалликни, рационал ва иррационални синтезлаштириш, шу асосда изланишлар доирасини кенгайтириш та-

рафдори. Тўғри, умрбўйи маълум бир услубда ижод қилиб, катта ютуқларга эришган мусаввирлар кўп. Бу ўринда Павел Федотов, Василий Перов, Иван Крамской, Илья Репин, Теофиль Стейнлен, Морис Утрилло, Альбер Марке, Иван Айвазовский, Александр Шиллов, Раҳим Аҳмедов, Абдулҳақ Абдуллаев, Ўрол Тансиқбоев, Чингиз Аҳмаров каби мўйқалам соҳибларини эслаш жоиз. Баҳодир Жалол улардан фарқли тарзда анъанавий услубларни замонавий авангард, сюрреализм, кубизм, инкрустация, натурализм, конструктивизм ва абстракционизм билан уйғунлаштириб мутлақ янги бадий борлиқ кашф қилди. Натижада мистик асар юзага келди. Мусаввир ўтган йили Ўзбекистон Санъат галереясида ана шундай асарларидан бирини намойиш этди.

Кўргазма залига киравериш доира шаклидаги мрамор нақш билан безатилган. Муаллиф қизил, қора, сариқ, оқ, ложувард

“Абадият элчилари”

ранглардаги улкан ҳарфлар, тўғарак нақш ўртасида жойлашган оқ хонтахта атрофидаги қора тўртбурчак ётқизғичлар ва бир юз ўн учта митти ҳайкалча, чеккаларни тўлдириб турган тўртбурчак ва учбурчак кутилар, улар устидаги қора ва сиёҳранг бюстлар воситасида ҳайратомуз таассурот уйғотувчи композиция яратди. Уни бирор “изм”га нисбат бериш мушкул. Мистицизм ижодкорни, бир томондан, мавжуд маконда тасвирий санъатнинг ўзига хос намунасини яратишга ундаса, иккинчи томондан, унинг бой ҳаёлотини қўзғайди. Аммо ушбу ноодатий бадиий борлиқ бедид чапламаларнинг математик йиғиндиси, бетартиб уюми эмас. У эстетик идрок талаблари доирасида экани учун яхлит тасвирий санъат асари сифатида қабул қилинади. Муайян детални конструктивизм ва натурализм нуқтаи назаридан таҳлил қилиш мумкин, лекин асардаги яхлит ғоя мистицизм орқалигина изоҳланади.

Мистицизм реаллик ва ҳаёт кун тартибига қўяётган муаммолардан қочишни аңлатмайди. Унинг ғайриҳаётий тасвирлар

“Портрет”

яратгани ҳам реалликдан, ҳаётдан қочиш эмас. Тўғри, мистик оламда ғайриҳаётийликка мойиллик мавжуд. Айниқса, Ғарб мусаввирларининг мистик тасаввурларни мутлоқлаштиришга интилиши таъсирида “мистицизм – аксилҳаётий услуб” деган қараш кенг тарқалган. Диққат билан қараган киши эса мистик тасаввурлар бадиий-эстетик ижодни мафтункор, серсир, жозибали қилиши, услубий изланишларга ўзига хослик ва бетакрорлик бахш этишига иқрор бўлади. “Хаёлоти билан мавжуд воқеликдан ўзган ижодкордан илҳом олса арзийди. Хаёлотнинг мистицизмга ўчлиги эмас, ижодкорнинг яратишга ўчлиги асарларига мистик кайфият беради” (Уильям Блейк).

Баҳодир Жалолнинг тинчлик мавзусидаги картиналари давр муаммолари ва фожиаларидан нақл қилади. “Ҳайвонлар ичида энг ваҳшийси – одам” деб номланган олти-та картинадан ташкил топган туркум асарида плакат ҳамда публицистика жанрларига яқинлик яққол сезилади. Мусаввир Леонардо да Винчининг юқоридаги сўзларини келтириб, инсоният бошига ёғилаётган кулфатлар уруш билан боғлиқлигини ифодалайди. Уларни томоша қилар экансиз, беихтиёр қалбингизда “Наҳотки, одам шунчалик ваҳший; ахир, цивилизация, ахлоқ, жамият, илм-фан, тараққиёт... одамнинг кашфиётлари эмасми? “Ўлдирма, бировнинг молига, хотинига, топган ризқ-рўзига кўз олайтирма, фақат яқинларингни эмас, бегоналарни ҳам севиб яша” мазмунидаги даъват-чи; одам шунчалар ваҳший бўлса, ундан нима қолади ўзи?” каби оғриқли саволлар пайдо бўлади. Мазкур картиналарда тушкунлик руҳи устун бўлса-да, улар томошабинда урушга нафрат уйғотади.

“Жалолнинг тинчлик кўриқчилари” деб аталган икки қисмли асар (диптрих) ҳам уруш мавзусига бағишланган. Уларнинг би-

“Европанинг ўғирланиши”

рида зангори нур таратаётган Ер шарини ушлаган рицарь ниқобидаги аёл тасвирланган. У она заминни асрашга даъват этаётгандек. Аёл ортидаги хоч Сальвадор Дали мистериясини эсга солади. Иккинчи ранг-тасвирда эса ўзга сайёралар ва галактикалар билан алоқа ўрнатувчи локаторларга эга, рицарона ниқобдаги эркак ифодаланган. Иккала образ ҳам жонлидан кўра темир одамларни эслатади. Муаллиф нега уларни “тинчлик кўриқчилари” деб атамоқда? Бу саволга ҳар бир томошабин ўзи жавоб излайди.

“Урушга қаршимиз” триптихи ҳақида кўп ёзилган. Пикассо қахрамонларидаги ва-жоҳат ўзбек мусаввири асарига ҳам кўчган. Триптих марказида тасвирланган қизча қоматидаги нафислик, нигоҳидаги бегуборлик ва кўл ҳаракатларидаги тиниқлик, айниқса, осмонга кўтарилаётган уч кабутар жозибали

ли тасвирланган. Нафис ранглар уйғунлигига қараб тўймайсиз. Қолган қисмларда ҳам турли алфозда урушга қарши чиқаётганлар акс эттирилган.

Баҳодир Жалолнинг ҳар бир асаридан тафаккурни бойитувчи фикр, нигоҳни қувонтирувчи жозиба, руҳни ўртовчи ҳақиқатни топасиз. Унинг хаёлий олами фикрга эрк, нигоҳга қувват ва онга дадиллик беради. Мусаввир мўйқаламининг кучи – бизни ўзининг мистик олами томон олға бошлаб кетишида. Дунё сирларини англашга интилиб яшаш – ҳикмат, аммо уни сирга кўмиб яшаш ундан-да пурмаъно ҳикматдир.

Санъат – бешафқат. Унинг “пичоғи” санъаткор қалбига умрбод санчилиб туради. Агар санъаткор пичоқни томошабин қалбига ҳам санча олса, Усмон Азим машхур шеърида башорат қилганидек, бутун дунё сирга кўмилади...

Мурод ҲОШИМОВ

Қақнус: attoʻlona, navoiyona...

Салаф ва халаф: Фаридуддин Аттор ҳам (“Мантиқ ут-тайр”), Алишер Навоий ҳам (“Лисон ут-тайр”) Қақнус тимсолига мурожаат қилган. “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да “Қақнус – афсонавий куш номи” дея қисқа изоҳ берилган. “Навоий асарлари луғати”да эса батафсилроқ маълумотга эга бўламиз: “Қақнус – форсча-тожикча. Мавҳум бир куш. Афсонага кўра, тумшуғида жуда кўп тешиклар бўлиб, бу тешиклардан чиққан овозлардан гўё музика ўйлаб чиқарилган эмиш”. Бироқ бу сўз форсча-тожикча эмас. Чунки форсийда “қ” товуши йўқ ва агар бу тилда шу товуш иштирок этган сўз учраса, аниқки, у бошқа тилдан олинган бўлади. Бошқа бир инobatли луғатда бу сўз “юнонча” деб кўрсатилган (*Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷ. 2. Москва, Советская энциклопедия, 1969. Саҳ. 684*).

Фаридуддин Аттор достонининг 17-мақоласида ўқиймиз: “Қақнус – Ҳиндистонда учрайдиган бир куш. Узун тумшуғи бор. Унда найдагидек тешиклар кўп. Ҳар тешиқдан

алоҳида садо чиқади. Минг йилча яшайди. Қачон ўлиши унга олдиндан аён бўлади. Умри поёнига етаётганини сезгач, бир жойга хас-хашак, чўп-ўтин йиғади. Кейин ўзи йиққан шу хирмон устига чиқиб, жонидан айрилаётгани қасдига шундай дард-фиғон чекадики, буни эшитган барча паррандаю дарранда атрофига йиғилади. Бу ноладан таъсирланиб, кўплари бу дунёдан воз кечиб юборади, бир қанчаси шу ердаёқ жон таслим қилади, айримлари беҳуш бўлиб йиқилади. Сўнг қақнус қанотларини силкитишга тушади. Шунда бирдан ўт чиқиб кетади. Бу олов хирмонга туташиб, катта гулханга айланади. Бу оташда қақнуснинг ўзи ҳам ёниб кетади. Хирмон чўғ, чўғ эса кул бўлиб қолади. Кул совиганидан кейин эса кутилмаганда унинг ичидан бир жўжа чиқиб келади. Қақнуснинг жуфти йўқ эди, насли йўқ эди, танҳо яшаб ўтган эди. Куйиб, кул бўлганидан кейин ўрнига қақнусбача пайдо бўлди. Худҳуд ушбу ҳикоятни сўзлар экан, насиҳатга ўтади: “Ажалдан ҳеч ким қочиб қутула олмайди. Бундан қутулишга

ҳеч бир ҳийлаю тадбир қор қилмайди. Бу дунёда ҳеч ким ўлимдан мосуво эмас. Шунинг учун ҳаётда нон излаш керак. Бирок нон излаш заҳмати жуда оғир" (*Шайх Фаридуддин Аттор. Мантиқ ут-тайр* (Қуш тили). Форсидан Жамол Камол таржимаси. Тошкент, "Фан", 2006. Бундан кейин шу нашрдан олинган матнлар саҳифаси қавсда бериб борилади).

Ушбу ҳикоят орқали муаллиф камида уч ғояни ифодалайди. Биринчиси: ўлим – ҳақ, ундан ҳеч ким қочиб қутула олмайди, шунинг учун ундан қўрқмаслик керак. Иккинчиси: ўлимдан кейин қайта тирилиш бор (бу ғоя кулдан қақнусбача чиқиши орқали ифодаланган). Учинчиси: тирикликда нон излаш керак. Бу ерда нон рамзий маънога эга. Яъни: тириклик чоғи ўлимга тайёргарлик кўриш, охират учун захира йиғиш лозим. Қақнус ҳам умрини бекор ўтказмади – хас-хашак, чўп-ўтин йиғди. Хирмон куйди. Унда ўзи ҳам ёнди. Кул пайдо бўлди. Кулдан янги қақнус чиқди. Ҳаёт тўхтаб қолмади.

Достонда қақнус қиссаси – бир саволга жавобни ҳаётий мисол билан исботлаш учун келтирилган беш ҳикоятнинг бири, холос. Қолган тўрт ҳикоятда ўлим билан боғлиқ мушоҳада давом эттирилади. "*Бир боланинг отаси тобути олдиға тушиб йиғлагани*" ҳикоятида дунёга келган ҳар инсон тириклигида ўз бошига ўзи тупроқ сочиши, чунки бу дунёдан киши, барибир, бўмбўш қўл билан кетажаги; "*Найчидан аҳвол сўрашгани*" ҳикоятида бир умр най пуфлаб ўтгани билан у ҳам еростиға кириши, бу дунёни ҳамма – кўкка ўқ отган мерган ҳам, жаҳонни қўлида тутган шоҳ ҳам тарк этиши, гўр аввалги манзил экани; "*Исонинг ариқдан сув ичгани*" ҳикоятида Исо алайҳиссаломнинг бир ариқдан тотли сув ичгани, кейин шу ариқдан бир киши кўзасини сувга тўлдириб, пайғамбар алайҳиссаломга тутгани, ичиб кўрса, кўзадаги сув тахир экани, ҳайрон қолиб турганида кўза тилга кириб: "Мен бир пайтлар одам эдим, кейин ўлим топдим, шунинг аччиғи ҳамон кетгани

йўқ, мenden кўза ясашди, суви тахир бўлди" дегани, шунга кўра Худхуд қушга "Сен ўзингни йўқотибсан, жонинг чиқмасидан бурун ўзингни изла, топ, ўлганингдан кейин уни топа олмайсан", деб насиҳат қилгани, "*Буқрот ҳакимнинг айтганлари*" ҳикоятида эса машҳур ҳаким ўлим тушагида ётганида ундан шогирди қаерда дафн этишларини сўрагани, аллома "Мен узун умримда ўзимни топмадим. Ўтганимдан кейин сен уни топа олармидинг? Шунинг учун мени қаерда дафн этишининг ҳеч аҳамияти йўқ" дегани ҳақида сўз юритилиб, хулоса қилинади: "Бу ҳаётнинг ўзи – ранж, ўлим – яна бир ранж. Шу икки ранж орасида сен ўзингга ганж изла. Ганж эса – симурғ, бошқа ҳамма нарса – ранж. Шундай экан, умрни зое кетказмай, симурғни излаш керак".

Навоий болалигидаёқ "Мантиқ ут-тайр"ни тўлиқ ёдлаб олган эди. Шунинг учун Аттор достонидаги қақнус тимсоли таъсирини "Лисон ут-тайр"дангина қидириш биртомонламалик бўлур эди. Бинобарин, "Фарҳод ва Ширин"да ҳам қақнус тимсолига дуч келамиз: достоннинг хамсанавис устозлар васфидаги 6-бобида шоир Деҳлавийни дастлаб "тўти" деб таърифлайди. Сўнг ружуъ санъати асосида (бу санъат шартига биноан, олдин бир фикр айтилиб, кейин инкор этилади ва пировардида ундан ҳам кучлироқ фикр келтирилади) ўз таърифидан икки марта "тониб", аввалига уни булбулга қиёслайди, сал ўтмай бу фикридан ҳам қайтади: "Дема булбул, де они қақнуси зор, / Топиб лаҳнидин онинг қақнус озор (*Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 8-т. Тошкент, "Фан", 1991. 28-бет*). Навоий салафини мадҳ этиб дейдики, "агар қақнус юз нола чекиб, жонини куйдирса, Деҳлавий минг нола ўқи билан дилларни тикади, аммо сен уларни ўқ эмас, ҳар бирини чақмоқдек чақнаган оҳ деб билки, улар бир сакраганда (яъни чақнаганда) Ер остидаги балиқдан то осмондаги Ойгача етади, бу чақмоқдан чиққан ўт фақат ўзининг эмас, ҳатто оламнинг хирмонини ҳам куйдириб юборади!"

"Сабъан сайёр" достонининг 14-бобида эса Дилором чалган мусиқа таъсирида худ-бехудона турфа-турфа овозлар чиқараётган шох Баҳром қақнусга ўхшатилади. Шоир ёзадики, қақнус – беҳад ҳушовоз куш ва унинг тумшугидаги 360 тешикдан 360 хил овоз ва оҳанг чиқади; аслида мусиқа оҳанглари қақнус овозидан олинган... Ошиқ шох ҳам қақнуснинг йўлини тутиб, ўз оҳанглари билан оламга ўт солгудек бўлар эди. Навоий Дилором ва Баҳромни дастлаб жўровоз куйлаётган товус ва қақнусга, сўнг яна ружуъ воситасида булбул ва қақнусга ўхшатади (Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 10-т. Тошкент, "Фан", 1992. 99-100-бетлар).

Навоийнинг ҳар икки достонидаги қақнусга оид тасвирларда "Мантиқ ут-тайр" таъсири сезилади.

Энди "Лисон ут-тайр"га қайтсак. Достонда Атторга жавоб қисми тугаб, лирик қаҳрамоннинг ўз дарди баёнига ўтиши учун бадий ҳалқа вазифасини ўтаган 174-боб бор. Ҳикоя қилинишича, Ҳиндистонда қақнус деган бир ажойиб куш бўлар эмиш. У бошқа кушларга ўхшамас, кушнинг ҳар пати бир бошқа рангда товланар экан. Тумшугида жуда кўп тешиклар бўлиб, уларнинг ҳар биридан бўлак бир наво янгар, агар у куйлагудек бўлса, эшитганлар ҳушдан кетар экан. Қақнуснинг жуфти ҳам, фарзанди ҳам бўлмас, бу дунёдан яккаю ёлғиз яшаб ўтар экан. У дарахт тепасида сайраб ўтирганида Фисоғурс (Фисоғурс – милoddан аввалги 571-497 йилларда яшаган машҳур юнон алломаси Пифагорнинг шарқона номи) ўтиб кетаётиб, тасодифан бу афсонавий кушни эшитиб қолибди ва қақнус навосидаги хилма-хил оҳангу садолардан мусиқа фанини яратган экан. Демак, "Фарҳанги забони тожикий"даги "қақнус" сўзининг юнонча эканига оид қайд ҳам бекорга эмас экан. Рус манбаларида "феникс" ёхуд "фойник" деб аталадиган бу куш ҳақида Ғарб адабиётида бир-бирига ўхшаган-ўхшамаган кўп-кўп ривоят мавжуд. Уларнинг аксариятида бу кушнинг ватани Шарқ билан, аниқроғи,

Арабистону Миср билан боғлаб кўрсатилади (Мифологический словарь. Москва, 1990. Стр. 556).

Ғарбона талқинларни кўя турайлик-да, юзни шарқона – навоиёна талқинлар сари бурайлик...

Қақнус ҳақида чала билимга эга бўлиш кўп хатоларга йўл очади. Бир мақолада Наврўз қақнусга ўхшатилади: "Наврўз... Афсонавий қақнус кушга ўхшатгинг келади уни. Мажусийлар куфр эълон қилиб, ўтга отдилар. Ёнмади" (Наврўзи олам бугун. Тошкент, 1989. 3-бет). Бу ерда қақнус ўтда ёнмайдиган куш янглиғ тасаввур қилиняпти. Тарихий ва адабий манбаларда самандар деган афсонавий жонзотнинг ўтда ёнмаслиги баён этилади. Самандар аслида куш эмас, калтакесакка ўхшаган бир ҳайвон. Қақнусни "ўтда ёнмайди" деб айтиш бу куш ҳақидаги энг муҳим жиҳатни бузиб талқин этишдан бошқа нарсас эмас. Ахир, қақнус айнан ана шу ўтда куйиб, кул бўлиши, ундан кейин кул ичидан унинг боласи чиқиб келиши билан машҳур-ку! Бу тимсол сўз санъатига, хусусан, тасаввуфий адабиётга худди шу жиҳати – ўтда ёниб, жисмини адо қилиши билан керак бўлган-ку!

Боя ҳикоя қилганимиздек, қақнус умри адосида неча йил заҳмат чекиб ҳўлу куруқ йиққан хирмони устида шу қадар ҳазин оҳанглари ила нола тортиб куйлар эканки, уни эшитган жамики кушлару ҳайвонлар унинг атрофига тўпланиб келар, баъзилари ҳатто куй таъсирида жон ҳам таслим қилармиш.

Навоий Шайх Фаридуддин Атторни аввалги қақнусга ўхшатади: у ҳам қақнус каби наво чекди, унинг мунгли навосидан қанча даррандаю парранда ўша хирмону унинг эгаси каби кул бўлди. Энди навбат кулдан чиққан қақнусбачага келди. Бу қақнусбача – Фоний, яъни Навоийнинг ўзи! У ҳам кулдан ўтда куймас жонзот – самандардек чиқиб, аввалги кушдек умр бўйи бисот жамлади, ҳаёти поёнида тумшугидан юз хил наво чиқариб, Яратганининг яширин сирларидан

куйлади, бу куйидан ўзига ҳам, хирмониға ҳам, ҳатто бошқаларга ҳам ўт қўйди.

Фонийнинг умр поёнида куйлаган, хирмони, ўзи ва бошқаларга ўт қўйган наво-си – “Лисон-ут-тайр” эди! Шоир ўзини Фаридуддин Атторнинг ўғли дея таърифлайди. Аммо дарҳол ўз таърифидан гўё “ҳимояланади” ҳам. Чунки, ахир, Аттордек авлиёға ўзни тенг қўйиш қандоқ бўлади? Атторни шоҳи олийсифат, ўзини эса кул ҳисоблаш маъқулроқ эмасмикан: “*Мен демонким, ул – атодур, мен – ўғул, Ул – шаҳи олийсифот, мен – банда, кул*”. Бу – камтарона бир таъриф. Зеро, шоир бундан кейинги байтларда устозни яна бевосита “отам” деб атайдди. “Чунки, дейди у, ҳеч ким барча оламга ўт солган Аттордан менчалик сўз топмади, мен куш тилидан шуълалар чиқариб, ҳам ўзим кул бўлишни билиб олдим ва ҳам эл кул бўлишни (мендан) ўрганди”.

Аттор ва Навоий, қақнус ва қақнусбача, бақо ва фано!.. Қанчалар вобаста тушунчалар булар.

Қақнус – тасаввуф ақидаларига табиатан нақадар уйғун келган гўзал бир тимсол. Чунки унда ўзни ўрташ, жисмни куйдириб, ундан воз кечиш, руҳнинг ўлмаслиги, бақога етиш, адабий тириклик мақсадлари жо бўлган.

Бу ерда бошқа – бундан-да муҳимроқ бир масала ҳам бор. Албатта, “Аттор – қақнус, мен – қақнусбача” дейиш билан муаллиф, бир томондан, “Мантиқ-ут-тайр” ва “Лисон-ут-тайр” муносабатини ифодалаш учун мувофиқ ташбеҳ топган. Бироқ Фоний қўллаган бу мажоз фақат “Лисон-ут-тайр”-гагина тегишлимикан? Бу ташбеҳ соф адабий муҳокамалар доирасидан чиқиб, соф тасаввуфий масалалар гирдобиди ҳам айланмаётими? Очирқоғи, Фоний “менда Аттор руҳи қайта жилваланди” қабилдаги фикрни устакорлик, суҳандонлик билан сиздирмаяптимикан? Шу аснода шоир ўзига нима учун “наво” сўзи билан боғлиқ таҳаллус танлагани сабаби ҳам очилгандай бўлмай-дими? Атторнинг руҳи умр бўйи Навоийни тарқ этмаган, ҳатто тарбиялагандирки, у ҳаётининг охирида ўша болалигида ёд-

лаган китобига ўз тилида “таржума расми била” жавоб айтди.

Хўш, икки ярим аср илгари ўтиб кетган авлиё – Фаридуддин Атторнинг руҳи қандай қилиб келиб Алишерга тарбия бериши мумкин? Биз учун бу тамоман ғайритабиий бир тасаввур эмасми?

Тасаввуф авлиёлар руҳи тириклигини – ўлмаслигини тан олади. Инсон руҳини камол топтиришнинг умумбашарият жамияти тарихидаги энг олий даражаси бўлган тасаввуф таълимоти қатъий қондасига кўра, солиқ, яъни сўфий бир пирнинг этагини тутиб, унга мурид тушиши шарт. Масалан, Навоийнинг ўзи расман мавлоно Абдураҳмон Жомийга мурид тушган. Аммо шундай ҳам бўладик, қай бир сўфийни илгари замонларда яшаб ўтган бошқа бир улуғ пирнинг руҳи келиб тарбиялайди. Бундай тарбият топганлар у в а й с и й деб аталади (қ.: *Олим С. Увайсий ҳам увайсиймиди? Ёки Баҳоуддиннинг пирлари ким? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1992, 13 ноябрь*).

Демак, қақнус тимсоли тасвирида Фоний устоз Аттордан узоқлашиб кетмаган. Бироқ қақнусни Аттор бошқа маъно-мазмун, мақсад-муддао билан, Фоний тамоман бошқа маъно-мазмун, мақсад-муддао билан қаламга олган. У “Лисон-ут-тайр”да катта бир тимсолга айланади, кенг талқин этилади. Шу тариқа мазкур тимсол икки дostonни ўзаро чамбарчас боғлабгина қолмай, салаф ва халафни ҳам бир-бирига вобаста айлалади.

Навоий ижоди фақат форсий ёки туркий эмас, балки ўзигача бўлган кулли Шарқ, лоқал, XV асргача бўлган мусулмон халқлари сўз санъатининг ўзига хос синтези, ана шу бой мероснинг барча фазилатлари ўзлаштирилиб, эски ўзбек (чиғатой) тили имкониятлари замирида ривожлантирилган, жаҳон адабиёти учун ҳам чўққи даражасидаги феномен тарзида баҳоланиши керак. “Лисон-ут-тайр”ни ич-ичига кириб таҳлил қила бошлаган ҳар қандай тадқиқотчи албатта шу хулосага келади.

Қиссадан боблар

Мелик меҳмонхона фойесида ўтирибди: эшикдан кўз узмайди, босиб-босиб чекади. Имомқули сал нарироқда оромкурсига ястанганча "Сирот ул-мустақим"ни варақлайди – гўё газета ўқиётир, ора-сира рўпарадаги экранга қараб қўяди – гўё "Имон" канали кетини узмай узаётган мавъизаларга ҳам қулоқ солаётир.

- Телевизорда фақат мавъиза бериладими? – деб сўради Мелик.
- Йўқ, нега энди? Янгиликлар, ибодатлар, дин тарихига оид кўрсатувлар ҳам берилади... Масжидлардан беш вақт намоз...
- Кўнгилочар томошалар, шеър ёки мусиқа дегандек?..
- Ашуро куни "шахсей-вахсей"* кўрсатилади, марсия ва навҳалар ўқилади.
- Рақс, мақомлар-чи?
- Астафидуллоҳ, оғо, булар шайтон амаллари-ку!

* Шахсей-вахсей – иши мазҳабиди имом Ҳасан ва имом Ҳусайн шахид бўлган қунга бағишланган диний маросим.

– Мақом ҳамми? – деган Меликнинг эътиборини эшикдан кирган аёл тортди. Бошдан-оёқ қора чодрага бурканган, фақат кўзлари очик. Мелик уни шундан таниди. Бир замонлар чақнаб турарди бу кўзлар, энди эса ҳорғин, ғамгин. Аммо унинг – Ойпарисининг кўзлари!

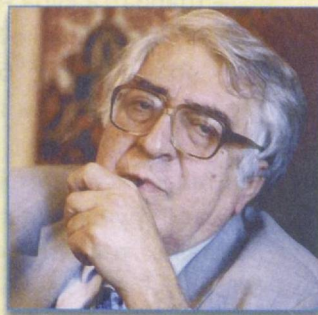
Мелик сакраб туриб, неча йиллардан буён ўлик-тиригини билолмай юрган хотини томон ошиқди. Аёл арвоҳни кўргандек ортга чекинди, орада масофа қолдириб тўхтади. Меликнинг бирдан шашти сўнди, бир-бир босиб унга яқинлашди. Қучоқ очиб кўришмоқчи эди, аёл яна ҳуркиб тисарилгач, қўл узатиб қўяқолди.

Қўли ҳавода муаллақ қолди.

Мелик билади: Имомқулининг қулоқлари динг, камига, уларнинг ҳар бир ҳаракатини кўздан қочирмай кузатаётир.

– Айбга буюрмайсиз, оғо, номахрамларга қўл бера олмайман, – деди аёл.

Бугунги туркий дунё адабиётининг йирик намояндаларидан бўлмиш машҳур озарбойжон ёзувчиси Анарнинг ўзбек тилига таржима этилмаган асари кам қолгандир. Қон-қардошлигу ўзаро муштарак маънавий-руҳоний узвлар ўз йўлига, адибнинг чўнг санъаткорлик маҳоратига тан бермай иложингиз йўқ. У гўё изланмайдиган (ҳарнечук, машаққатли ижод зўриқишлари матнда сезилмайдиган), лекин – топади! Топганлари – ҳамиша янги, оҳорли, самимиятга тўлиқ, шунинг учундир дилга яқин.

Анар муаллимнинг «Оқ қўчқор, қора қўчқор» деб аталган қиссаси Москвадаги «Дружба народов» журналича босилгач, доврўқ қозониб кўп тилларга таржима қилинди. Асар сўнгги беҳаловат ўн йилликлар миёнасида собиқ шўро салтанатида кечган талотўплар таъсирида ёзилган; унда ижтимоий-сиёсий танловнинг халқ ва миллат, қолаверса, биргина оила қисматида нақадар тақдируламал аҳамият касб этиши таъсирчан саҳналарда ёрқин ифода топади.

Номдор журналист Мелик Туркияга хизмат сафарига бориб, ватанига қайтолмай қолади. Туғилиб ўсган юртида шу қисқа муддат ичида давлат тўнтариши содир этилиб, мамлакат уч қисмга бўлиниб кетган – бир-бирига мутлақо тескари уч хил тузум ҳукм сураётир. Қизиғи шундаки, инқилоб таҳликасида хонадоннинг уч вакили уч ҳудудга тушиб қолади: она – диний мутаассиблик авж олган бир шароитга, ўғил – большевизм байроғи остидаги бедодликка, қиз эса – буржуа ахлоқи барқ урган, аммо демократия даъвоси билан яшаётган бир муҳитга...

Шартли-тахайюлий йўсинда ёзилган ушбу асарни дунёни торта-торт қилиб чарчамайдиган сиёсатдонларга Адабиётнинг аччиқ бир таънаси, огоҳликка даъват дейиш мумкин.

– Номаҳрам?! Ҳой Ойпари, бу менман – Мелик, сенинг эринг!
 – Менинг исмим Моҳруҳ, – деди аёл яна совуққина.
 – Эй, Моҳруҳ бўлса Моҳруҳдир, ҳарқалай, менинг хотинимсан сен.
 – Йўқ, – деди аёл. – Гап шундаки, биз шариятга кўра никоҳ ўқитмаганмиз.

Мелик нима дейишни билмай қолди.

– Хўп, яхши, – деди у ўзини босишга уриниб. – Хўш, болалар-чи? Уларнинг онаси эмасман ҳам дерсан?

– Бу менинг гуноҳим. Тавба-тазарру қилганим қилган, қодир Оллоҳ ўша гуноҳларимдан кечсин деб.

Имомқули тили қичиб гап қўшди:

– Оллоҳ раҳмдил, гуноҳларингиздан кечар, иншооллоҳ.

Мелик анграйиб қолди, сўнг:

– Қанақа гуноҳ? Нима деяпсизлар? Она бўлиш гуноҳми? – деди.

– Шариятга кўра никоҳ ўқитилмаган бўлса, табиийки, гуноҳдир. Зинодир, – деди Ойпари-Моҳруҳ. – Оллоҳ афв этсин мени.

– Яъни, никоҳ бўлмаса, манкуҳа саналмайди, – деди Имомқули Моҳруҳнинг гапини тасдиқлаб.

– Ҳай майли, кел, ўтир... ўтиринг, – деди Мелик булар билан беҳудага гап талашгиси келмай.

Хотин рўпарадаги курсидан жой олди.

Мелик тили танглайига ёпишиб қолгандек нимадан гап бошлашни билмасди. Аёл ҳам мум тишлаб ўтирибди. Ўртага оғир жимлик чўккан.

– Менга қара, Бейрак ва Бурла билан ҳам алоқанг йўқми? Туққан фарзандларинг билан? – деди ниҳоят Мелик.

– Улар менинг фарзандим эмас, – деди Ойпари-Моҳруҳ. – Кофирлар хизматида юрган муртад улар.

– Ё тавба! – деёлди холос Мелик.

Гаплашгани гап қолмади. Моҳруҳ (у энди чиндан ҳам Мелик учун неча йиллик жуфти ҳалоли эмас, умрида кўрмаган ёт-бегона бир аёл эди):

– Оғомизнинг бошқа сўроғи бўлмаса, менга изн берилса, – деди.

Ҳозир кетса, тамом, эҳтимол уни қайтиб кўрмас. Бу ўйдан Меликнинг юраги зирқираб кетди.

– Тўхта, шошма, кетарсан. Ҳеч бўлмаса, аҳволинг қандай... нималар қилияпсан? Шундан гапир... гапиринг...

– Шукр. Оллоҳимнинг соясида, ҳеч нимага муҳтожлигимиз йўқ.

– Қаерда ишляяпсан... э... ишляяпсиз?

– Оллоҳга шукр, мадрасада сабоқ бераман. Хаттотликдан.

– Сен... сиз рассом эдингиз-ку?..

– Ҳа, ёшликдаги бир хато-да у ҳам... Одам расмини чизиш – гуноҳ. Иншооллоҳ, Раҳмону Раҳим у гуноҳимизни-да кечар...

– Демак, мадрасада хаттотликдан дарс берасан? – деди бошқа гап тополмай Мелик.

– Шундай, оғо. Шогирдларга насх, настаълик, куфи хатларида Қуръонни кўчириб ёзишни ўргатаман.

– Қайси тилда дарс ўтасан?

– Табиийки, озарбойжонча ва форсчада, – деди Имомқули Ойпари оғиз жуфтлашга улгурмай. – Мактабда ҳам дарслар икки тилда ўтилади. Донишгоҳимиз ҳам бор.

– Нега университет... донишгоҳда дарс бера қолмайсан? – деди Мелик Ойпарига.

– У ерда форс тилида дарс берилади, – деди-ю, Моҳрух тилини тишлади.

Имомқули дарҳол унинг гапини тузатди:

– Толиблар она тилини ҳам билади. Инсон бақадри қувват қанча кўп тил билса, ўзига кони фойда. Шундай эмасми, оғо?

– Албатта, албатта.

Шунча можаро ичида Мелик сал бўлмаса унутаёзибди: бугун Наврўз-ку!

– Айёминг муборак бўлсин, – деди у.

– Қанақа айём? – деди Моҳрух таажжубланиб.

– Наврўз!

– Наврўз?

– Ҳазрат Али тахтга ўтирган кун, – деди Имомқули гапга аралашиб.

– Раҳмат, – деди Моҳрух лоқайд оҳангда.

Мелик деразадан кеча йўлда дуч келган зиёратчиларга кўзи тушиб:

– Булар Нардаран пирининг зиёратига кетяптими? – деб сўради.

– Ҳа, балки Бузовнага ёки Али оёғига кетишаётгандир, – деди Имомқули.

Моҳрух яна безовта қимирлаб қўйди: кетмоқчи. Мелик нима бўлса бўлар деган хаёл билан Имомқулига қараб:

– Оғойи Беҳбеҳани! – деди. – Бу аёл, сиз айтгандек, манкуҳам бўладими-йўқми, ҳарҳолда, менинг ўттиз беш йиллик қонуний хотиним. Ўша замон қонунларига кўра расман оила қурганмиз. Ижозат бўлса, беш дақиқагина холи гаплашиб олсак. Бир-биримизга айтадиган маҳрам гапларимиз бордир... Нима дейсиз, эътироз йўқми?

– Йўқ, оғо, бемалол, – деди Имомқули ва сал нарига бориб ўтирди, аммо булардан кўз узмади.

Мелик деразадан боши-кети кўринмаётган оломонга қараб:

– Зиёратга кетаётган бўлса, шунча ашқол-дашқол, қозон-товоқ ортоқлаб нима зарил буларга? – деди.

Моҳрух ортига ўгирилди:

Бир нашрни чорак аср мобайнида мухлислари, муштарийлари, шинавандалари кўлига бир маромда етказиб бериш жўн иш, жўн меҳнат эмас. 100 журнал – 100 китоб дегани! Лўндасини айтсам, ҳозирга қадар "Тафаккур"нинг ҳар бир янги сонини кўлимга тутуш шахсан мен учун маънавий байрам, шодиёнага, ўқиёлмай қолганларим эса армонга айланган. Унинг бирорта сонини (!) четга олиб қўйишга кўз қиймайди, зеро, журналнинг ҳар саҳифасида миллий тафаккуримиз мавқеи, миқёси, салоҳияти бўй кўрсатиб турибди. "Тафаккур"и бардам-бардавом яшаётган халқ асло кам бўлмас!

Хуршид ДЎСТМУХАММАД,
ёзувчи ва адабиётшунос олим

– Пир-мир зиёратига кетаётгани йўқ булар, Ёнартоққа бораётирлар.

– Ёнартоққа?

Аёл деразага боққан кўйи:

– Ҳм, уйларида на газ бор, на ўчоқ ёққани ўтин. Дарахт ҳам қолмади, кесиб битирдилар. Ёнартоққа бориб, очиқ ҳавода, табиат қўйнида овқат пиширади булар, – деди пичирлаб. Кейин Мелик томон ўгирилкан, овозини баландлатиб: – Шундай, оғо, булар зиёратга кетишаётир. Бизнинг одамлар ўта эътиқодли, – деди.

Мелик гап нимадалигини дарров фаҳмлади.

Моҳруҳ яна деразадан одамларга қараган бўлдию овозини пастлатиб:

– Бу ерда эшитганларингизга ишонманг, ҳатто менга ҳам, – деди ва Меликка ўгирилиб яна ролга кирди: – Шогирдларимнинг иштиёқи зўр – мадрасани тамомлагунча Қуръони каримни етти карра кўчириб ёзишади.

– Мен сени бу жаҳаннамдан қутқараман, – деди Мелик.

– Бунинг иложи йўқ, – деди Ойпари Меликка қараб. Сўнг яна баралла овозда гапирди: – Бу мутлақо имконсиздир! Биз шайтоннинг малайлари билан гаплашмаймиз. У хоҳ ўғлимиз бўлсин, хоҳ қизимиз!

Энди чиндан-да гаплашадиган гап қолмади. Моҳруҳми-Ойпари оёққа қалқди:

– Оғо, кўп миннатдорман, – деди ва қўлини оғзига пана қилиб овозини пастлатди: – Шу вақтгача сизни ўлгансиз деб юрардим, бундан кейин сиз ҳам мени ўлган деб ҳисобланг! – Ойпари Меликка тик қаради – унинг кўзлари тўла ёш эди.

Ойпари кетишга чоғланганини кўрган Имомқули улар томон келди. Табиийки, аёлнинг мижжаларидаги ёш унинг эътиборидан четда қолмади. У нигоҳини олиб қочди. Эҳтимол, ҳисобот ёзганида Ойпарининг кўзёш қилганини қайд этмас. Ахир, у ҳам бир вақтлар инсон бўлган-ку!

– Омон бўлинг, оғо, – деди аёл ва Имомалига юзланди: – Сиз ҳам саломат бўлинг, оғо. – У эшикка қараб юрди. Меликка унинг елкалари титраётгандек туюлди.

Эшикдан чиқиб, узоқлашиб, кўздан ғойиб бўлгунича Мелик унинг ортидан кузатиб қолди. Сўнг у ҳам жойидан кўзғалди.

– Оғойи Беҳбеҳани, сафаримиз қариди – бугун кетмоқчиман. Айтинг, ҳисоб-китоб қилсинлар.

– Э оғо, қаёққа шошасиз, яна бир-икки кун қолсангиз, меҳмондўстлигимизни кўрсангиз бўларди.

– Кўрадиганимни кўрдим, – деди Мелик. Бирдан гапини тескари тушуниш ҳам мумкинлиги хаёлига келиб: – Оллоҳга шукр, – деб қўйди.

– Бош устига, оғо, хизматингизга ҳозирмиз.

Мелик бўлмасига чиқди. Буюмларини йиғиб йўлхалтага жойлар экан, кассеталарини топа олмади. Ким олди экан? Имомқули деса, у ёнидан бир қадам жилмади. Магнитофон турибди. Кассетаси кимга керак экан? Бу ерга фақат хона хизматчиси киради. У нима қилади буларни? Ким билсин, хона хизматчиси ўғирлаб, холи бир ерда эшитиб кўрмоқчи бўлган бўлса-чи...

Мелик пастга тушди. Ҳисоб қоғозини олиб, меҳмонхона ҳақини долларда тўлади. Маъмур қайтимни туманда қайтарди.

– Буни нима қиламан? – деди Мелик.

– Керак бўлиб қолар, – деди Имомқули. – Тиланчига берарсиз.

– Бу ерда тиланчи борми? – деди Мелик истехзо билан.

– Йўқ, бизда йўқ, – деди Имомқули шоша-пиша. – Қизиллар тарафга ўтганда керак бўлади. Айтишларича, у ёқда ҳар қадамда гадоймиш...

– Сизнинг бу пулингиз у ёқда ўтармикан?

Имомқули лом-мим деёлмади. Тилидан тутилди-қолди. Энди вазиятдан қандай чиқар экан? Меликнинг унга раҳми келиб кетди. Ахир, унда нима айб, нега бор аламини бундан олмоқчи ўзи?

– Хўп, майли, соғ бўлинг, – деди Мелик.

Имомқули қўллари кўксида, мулозаматни қуюқ қилиб:

– Сизни чегарадан ўзим жўнатиб юбораман, – деди.

Мелик унга ўқрайиб қаради: шунча ҳурмат-эҳтиром кўрсатгани нима-ю, бундай бетакаллуфлиги нимаси? Кейин бирдан эсига тушди: “жўнатиб юбораман” дегани бу ерларда энди урф бўлган лаҳжада “чегарадан ўтказиб қўяман” деган маънони англатади, холос. Имомқули асло илтифотсизлик қилмади.

Меҳмонхонадан чиқиб, ер билан яксон этилган Ичкаришаҳар кўчалари бўйлаб пиёда юришди ва қалъа дарвозалари ёнига келишди. Ажаб бир манзара: қалъа йўқ, девор йўқ, вайроназорда яккаш дарвозалар қаққайиб турибди. Энди буларнинг нима кераги бор?

– Ҳамма жойда қалъа деворлари бузилганми? – деди Мелик.
 – Ҳа, оғо. Ўша тошлардан Бади Кубай билан кофирлар ўртасида янги девор тикланган.

– Қизқалъа-чи, омонми ишқилиб? – деб сўради берилажак жавобдан чўчиброқ Мелик.

– Қизқалъа кофирлар қўлида қолган. Гап-сўзларга қараганда, у ер ҳозир тахта омбори эмиш.

Янги чегара девори қалъа дарвозасидан салгина нарида экан. Мана бу энсиз эшик – чегарадан ўтиш жойи. Эшикнинг бу тарафида ҳилол тасвири туширилган яшил байроқ, у томонда ўроқ-болғали қизил байроқ ҳилпираб турибди.

– Оғо, Оллоҳим мадади ила йўлингиз очиқ бўлсин, – деди Имомқули.

Чегарадан ўтгач, Мелик ортга ўгирилди: Имомқули ҳали ҳам шу ерда, уни кузатиб турган экан. Мелик унинг кўзларида чуқур бир қайғу кўргандек бўлди.

Сарҳаддан ўтибоқ кўзи тушган бино Меликка таниш туюлди. Бўлма-сам-чи, бу Низомий музейи-ку! Аммо аввалги кўринишидан асар ҳам қолмабди, буткул бошқа иморат дейсиз. Сер солиб қараса, шарқона услубдаги қуббасимон эшик-ромлар тўртбурчак эшик-ромга алмаштирилган, бу ҳам камдек, темир панжара билан ўралган.

Мелик бинонинг олд томонига назар ташлади: бир вақтлар кўзни яшнатган ранг-баранг кошинли пешайвонлар оддий, ҳашамсиз тўртбурчак шаклга солинган. Ҳайкалларни кўриб, у кўзига ишонмади. Шоир-ёзувчилар ҳайкали ўрнида мутлақо бошқа ҳайкаллар. Хўп, мана бу учовлонни танимаган йўқ: Энгельс, Ленин, Сталин; қолган учтаси ким бўлди экан?!

Низомийнинг ҳайкали-чи, жойидамикан? Музей қаршисидаги боғда турган. Мелик ортига ўгирилди: йўқ! Бошқа бир баҳайбат ҳайкал турибди. Оппоқ мраммрдан, ойнагигина қора. Марат деганлари шу-да!

Маратнинг ҳайкали. Икки ёнида икки соқчи аскар тек қотган. Эски музей биноси тўғрисига кирилл ёзувида озарбойжончалаб “Марат майдо-ни” деб ёзилган. Музей биносининг ёнбошига қора тахтача-лавҳ қоқилган: “Марат Қорағўзов кўчаси”.

Эрхан айтган манзил шу кўчада эди. Эҳ, мана шу бино-ку! Ана, кўрга ҳасса – ўқлоғидек ҳарфлар билан ёзиб қўйибди: “Боку коммунаси бош комиссарлиги”. Бейрак шу ерда ишлайди.

Мелик бинога қараб бир-икки қадам босганини билади, қаршисида тўрт ёшлар чамали болани кўтарган ўн-ўн икки яшар қизча пайдо бўлди. Меликнинг ажнабий эканини билиб, бир он каловланиб турди-да, кейин қўли билан болакайнинг оғзини кўрсатди – бу ишорани тушунмайдиган

одам боласи йўқ: жияним оч дегани. Қизнинг уст-бошига қараб бўлмасди: кир-чир, увада. Мелик чўнтак кавлади, қўлига ҳали меҳмонхонада қайтимга берилган туман илинди. Шуни берган эди, қиз пулнинг у ёқ-бу ёғини ўгириб қаради, сўнг туф деб ерга отиб юборди. Жин урсин, деди ўзига ўзи Мелик, бу ерда туманни бошига урармиди? Хижолат тортиб яна киссасига қўл тикди. Бир доллар олиб қизга тутқазди. Тиланчи қизнинг кўзлари чақнаб кетди. Шу заҳотиёқ ердан чиқдимми, осмондан тушдимми, бир гала тиланчи бола Меликни ўраб олди. Имомкули тўғри айтган экан.

Аксари ўн-ўн икки яшар қизчалар. Барининг қўлида бола: афтидан укалари, бурни оққан, кир-чир. Ҳаммаси қўли билан гўдакларнинг оғзига ишора қилаётир: очмиз!

Мелик яна чўнтак титкилади, иккита беш, битта ўн долларлик чиқди, гадойлар пулни шартта қўлидан юлиб олишди. Қуруқ қолганлари пул олганларига ёпишди. Меликнинг майда пули қолмаган эди, аммо тўда уни қўйиб юборай демасди. Шу вақт аллақайда хуштак овози эшитилди. Ўзлари томон келаётган миршабга кўзи тушган тиланчилар зумда ғойиб бўлди. Фақат оқсоқ бир қизча қочишга улгурмади, миршабга тутилди. Миршаб қизчанинг ёқасига қўл солиб ўн долларликни олди, кетига бир тепиб ўзини ҳайдаб юборди.

Мелик комиссарлик биносининг устига Маратнинг бўй баробар расми туширилган залворли эшигини очиб ичкари кирди. Эшик тагида ҳам миршабларга йўлиқди. Мелик:

– Менга Бейрак Мемедли керак эди, – деди. – Шу ерда ишлайди.

Миршаб ёнбошдаги деразага ишора қилди:

– Тўда*.

Ойнасига кулранг кителли доҳийнинг портрети туширилган дераза ортида худди шунақа кулранг китель кийган, кўксига “қизил юлдуз” таққан, қорамтир кўзойнакли бир киши ўтирибди.

– Бейрак Мемедлини кўрмоқчи эдим, отасиман, – деди Мелик.

– Бу ерда *такой* одам ишламайди, – деди кулранг кителли.

– Йўғ-э, бўлиши мумкин эмас, – деди Мелик. – Мемедли Бейрак. Нақлиёт муҳандиси. Инженер-электрик.

Кулранг кителли телефон гўшагини кўтариб аллақайга қўнғироқ қилди, Мелик эшитмасин деб шивирлаб гаплашди, сўнг унга сўроқнома-қоғоз узатди.

– *Заполняйте*, – деди. – Озарбойжон ва рус тилларида.

Мелик қоғозни тўлдириб унга қайтарди.

– *Документ!*

Мелик ҳужжатларини узатди. Кулранг кителли уни сўровномада ёзилган маълумотлар билан обдон таққослаб текширгач, сўровномани Меликка қайтариб:

* Асарнинг лисоний услуби сақлаб қолинди. Бундан кейин учрайдиган русча сўзлар ётиқ ҳарфда берилади.

– *Неправильно*, – деди безлик билан.

– Нимаси нотўғри?

– Сана нотўғри ёзилган.

Мелик сўровнома тагига қўйилган санага кўз ташлади: 22 март.

– Ахир, бугун март ойининг йигирма иккинчи куни эмасми? – деди ҳайрон бўлиб.

– Йўқ, март ойининг эмас, марат ойининг йигирма иккинчиси бугун!

– Марат ойининг?!

– Узе икки йилдирки, бу ой шундай аталади, хабарлари йўқми?

– Йўқ.

Мелик сўровномани бошқатдан тўлдириб, охирига йигирма иккинчи марат санасини қўйди ва кулранг кителли ходимнинг қўлига берди.

– Иккинчи қават, бешинчи хона. Ўртоқ Тельман Қорахоновнинг ёнига.

Мелик зинадан чиқа бошлади, деворларни Маратнинг турли суратлари беаган: Марат от устида, Марат пианино чалаётир...

Бешинчи хонани топиб, қора чарм қопламали эшикдан ичкари кирди.

Кулранг китель кийган, кўксига қизил юлдуз таққан котиба:

– *Кто вы*, ким керак сизга? – деб сўради кўзларини чақчайтириб.

– Ўртоқ Қорахонов, – деди Мелик ҳужжатлари ва сўровномани қизга узатаркан.

Қиз ҳужжатлар билан сўровномада ёзилган маълумотларни эринмай солиштириб чиққач, *"Минути"* дея тўғридаги чарм қопламали эшикка кириб кетди.

Мелик қабулхонани кўздан кечира бошлади. Тўрт деворда ҳам Маратнинг ўша – кулранг китель кийиб тушган портрети, *"Бутун дунё пролетарлари, бирлашинг!", "Яшасин буюк Боку коммунаси!", "Бутун дунёда коммунизм мутлоқ ғалаба қилгуси, чунки бу муқаррардир. Марат"* деган шиорлар илинган.

Чоққина стол устида қалин китоб, ёндафтар катталигидаги қизил китобча ва *"Бакинская искра"* деган газета бор, холос.

"Ўртоқ Маратнинг шарафли ҳаёт йўли" деб номланган ёстиқдек китоб жилдида ҳам доҳийнинг портрети. Қизил китобча устида ҳам худди шу расм. Мелик уни олиб варақлади: Маратнинг учкур иборалари тўплами экан. Бир-иккитасига кўз югуртирди: *"Халқ орзуси – партия орзуси"*, *"Бизнинг ишимиз адолатдир, чунки биз одилмиз"*, *"Келажак алоҳида-алоҳида миллатларга эмас, пролетариатга тегишлидир"*.

Мелик китобчани ёпиб, *"Бакинская искра"*ни олди. Санасига қаради: 22 марат. Бугунги сон экан. Матнлар икки тилда: озарбойжон ва русчада берилган. Газетанинг тепа қисмига бутун дунё пролетарлари бирлашуви ҳақидаги шиор ва Маратнинг коммунизмнинг мутлақ ғалабаси хусусидаги башорати ёзилган.

Газетанинг биринчи саҳифасида доҳийнинг ўша-ўша китель кийган, қора кўзойнак тақиб тушган машҳур портрети, тагида икки тилда “Бош комиссар Марат Қорағўзов башарият минг йиллардан бери йўлларига интизор кўз тиккан метин иродали, оқил коммунистдир” деб ёзилган.

Шу чоқ қиз ичкаридан чиқди ва:

– Киринг, – деди.

Мелик Қорахоновнинг бўлмасига кирди. Каттакон стол ортида мушт-деккина бўлиб бир одам ўтирибди. Меликни кўриб ўрнидан турди. Ажабо, ўтирганда тик турганидан кўра савлатлироқ кўринаркан. Турганида қадди янаям чўкиб кетдими-ей. Қисқаси, пакана, бир қарич одамча. Эгнида ўша кулранг китель, кўзида ўша тимқора кўзойнак. Қўл узатди: қийма гўштдек мулойимгина, бунинг устига муздек. Қўли тагида Меликнинг ҳужжатлари, сўровномаси турганига қарамай, ўзи яна саволга тутди:

– *Кто вы, бу ерга откуда, как, нимага келдингиз?*

Мелик оти, қаердан, нимага келганини айтди.

– Ҳмм, – деди Қорахонов маънодор қилиб, – *Туркиями... понятно.*

Мелик мақсадини билдирди: Боку коммунаси ҳақида объектив мақола ёзмоқчиман, Туркия матбуотида чиқараман.

– Мен буржуа прессасининг объективлигига ишонмайман, – деди Тельман Қорахонов. – Аммо менинг *пониманиямда* сизнинг *задачангиз ўғлингизни* кўрмоқдир.

– Тўғри, бунини яширмайман. Эшитишимча, ўғлим шу ерда хизмат қиларкан. Бейрак Мемедли.

Қорахонов мийиғида кулди.

– Афтидан, сиз Борис Мемедовни *имеете в виду?* Тўғри, *сведениямиз бор, у на самом деле* сизнинг ўғлингиз.

– Нега Борис? Ахир унинг исми Бейрак, Бейрак эди-ку... – деди Мелик.

– Исмини ўзгартиргани қачонлар эди! *Кстати*, Бейрак нима дегани ўзи?

– Бейрак – “Дада Қўрқут” достони қаҳрамонларидан бири.

Қорахонов ўйга толиб:

– Дада Қўрқут... Дада Қўрқут, – деди қайта-қайта. – *Ха, вспомнил, это запрещённая антинародная пантюркистская сказка.*

Тортишиб ўтиришдан маъни йўқ. Ҳозир на ўрни, на фурсати. Мелик фақатгина:

– Ўғлимни кўрсам бўладими? – деб сўради.

– *Конечно*, – деди Қорахонов телефон гўшагини кўтариб. – *Боря, зайди ко мне, тут твой отец пришёл*, – деди, бир он гўшакка қулоқ солиб туриб кулиб юборди: – *Да нет, не с того света, из Турции!* – Сўнг қўшиб қўйди: – *Впрочем, это одно и то же...*

Мелик хонага кўз ташлади. Деворларга саноат ва таълимга доир каш-фиётлар ҳамда тараққиётни намоён этувчи диаграммалар, жадваллар,

боядан бери неча бор учраган таниш шиорлар осилган. Хонанинг тўр-тала деворида ҳам кулранг кителли, қора кўзойнакли зотнинг айнан бир хил портрети. Деворларнинг бирида бошқа расмлар ҳам бор экан. Ия, анъанавий учлик-ку: Энгельс – Ленин – Сталин. Тўртинчиси, мана бу эч-кисоқол ким бўлди экан? Адашмаса, Низомий музейи олдидаги ҳайкаллардан бири ҳам шуники эди.

– Бу ким? – деб сўради Қорахоновдан.

– Ўртоқ Степан Шаумян, – деди Қорахонов тантанавор оҳангда. – Биринчи Боку коммунаси йўлбошчиси. Биз Иккинчи Боку коммунаси, яъни ўша шонли коммунанинг *продолжателимиз*.

– Ахир, бу армани... – деб гап бошлаган эди Мелик, Қорахонов шартта унинг сўзини кесди:

– Ўртоқ Шаумян армани эмас, коммунист!

Мелик ўзини қанчалик таҳликага қўяётганини билса-да, тилини тия олмади:

– Билсангиз керак, бу коммунист-дашноқ ўн саккизинчи йили март ойида... узр, марат ойида қанчадан-қанча озарбойжонни қириб юборган! Қорахоновнинг бадқовоқ юзи баттар тундлашди.

– У озарбойжонларни эмас, мусовотчилар*ни *наказать* этган, – деди.

– Озарбойжон, рус, армани пролетариатларининг ашаддий душмани бўлмиш мусовотчиларни!

Қизишганидан унинг оғзи кўпириб кетди. Бир бордоқ сув ичиб, пича тинчланиб олгач:

– Табиий, сиз туркияликсиз, *сознаниянгиз* буржуа *пропагандаси* ила заҳарланган, начора. Ўзимизнинг миллатчилар ҳам вақтида Шаумян ўртоққа, Боку коммунасига обдон тўхмат тоши отган. *Позор*. Энди биз *историческая правдани* *восстановить* этдик. Биз – Бош комиссар Марат ўртоқ бошчилигидаги Боку большевиклари. Ҳа, биз *гордимся*ки, Кавказда пролетариат диктатураси знамясини яна Боку пролетариати кўтарди. Боку мудом инқилоб *колибели*... э-э...ҳалиги...

Мелик кутилмаганда:

– Бешиги, – деб юборди.

– *Верно*, бешиги бўлган. Энди мана, Россияда ҳам коммунистлар *властга* келгандан кейин бутун *мир* билдики, бу тўғри йўлга биринчи бўлиб биз қадам қўйдик.

– Россияда коммунистлар демократик сайлов йўли билан ҳокимият тепасига келди, аммо келибоқ Думани ҳайдади.

– *И правильно сделали*. Бу сафсатабоз *болтунлар* тўдасининг пролетариатга ҳеч кераги йўқ. Яқинда СССРни қайта тиклаймиз ва бу ишнинг ҳам бошчиси Боку коммунистлари бўлажак.

Меликнинг юраги сиқила бошлади, гапни бошқа ёққа буриш мақсадида:

– Ҳалиги, музей олдидаги ҳайкаллар кимники? – деди.

* Мусовот – Озарбойжон тараққийпарварлари 1911 йилда таъкил этган фирқа.

– Қайси музей?

– Эсим курсин, айбга буюрманг, бу ер энди комиссарлик биноси-ку. Бир вақтлар Низомий музейи эди-да.

– Низомий? Ни-зо-ми-и-ий. Ах да – *феодал поэти*.

– У ҳам тақиқланганми? – Қорахонов “тақиқ” сўзини тушунмай меровсираб турганини кўриб: – *Запрещённый* шекилли? – деди Мелик.

– *Нет, почему же...* Биз *просто* китобларини нашр этмаймиз. Феодал шоири пролетариатга керак эмас. *Кстати*, қаранг, – дея Қорахонов стол устида турган қалин китобни кўрсатди, – ўртоқ Маратнинг янги биографияси чиқди. *Советую, ўқинг, жуда интересный китоб.*

– Ким ёзган?

– Бундай китобларни *отдельный* муаллифлар ёзмайди. Это *коллективный труд группы пролетарских писателей*. Улар бутун пролетар синфининг қалб сўзларини *выражать* айлаган бундай китобларда исмларини кўрсатишни *ненужный* санайди, – деди хона эгаси ва Меликнинг бояги саволини эслаб: – Айтганча, сиз комиссарлик олдидаги ҳайкаллар кимники деб *спрашивать* этгандингиз-а? Улар энг буюк коммунистларга тегишли: ўртоқ Энгельс, ўртоқ Владимир Ильич Ленин, ўртоқ Иосиф Виссарионович Сталин, ўртоқ Степан Шаумян, ўртоқ Киров ва ўртоқ Оржоникидзе...

– Олмон, рус, гуржи, армани... Наҳот биронта озарбойжон коммунист чиқмаган бўлса? – деди Мелик пешонаси тиришиб.

Қорахонов унга кўзларини чақчайтириб:

– О, *несчастный человек, оболваненный буржуазно-националистическими предрассудками!* – деди. – *Причем* бу ерда рус, армани деган гаплар! Улар коммунист, тамом! Коммунистнинг миллати бўлмайди! Унинг миллати... пролетариатдир! Менга қаранг, мана, ўртоқ Марат нима дейди... – У ўрнидан турди-да, ёндафтардек келадиган ҳалиги қизил китобчани очиб ўқий бошлади: – “Келажак алоҳида-алоҳида миллатларга эмас, пролетариатга тегишлидир”. *Понятно?* Лекин, сиз барибир кимнинг қайси *нациядан* эканига *внимание* *обращать* этаётган бўлсангиз, у ҳолда нега йўлдош Маратнинг ўша ердаги бўй баробар баҳайбат ҳайкалини кўрмадингиз, хўш? Ахир, у сизнинг *пониманиянгизда* озарбойжон-ку, шундай эмасми?

– Ҳа, албатта, албатта.

Бино олдидаги ҳайкалларга ва бу ерда деворни бежаб турган суратларга боқиб нимадир, тўғрироғи, кимдир етишмаяптими, дея ҳаёлидан ўтказди Мелик. Боядан бери миясида шу савол айланаётир: ким? Бирдан ҳаёллари ёришиб кетди: ҳа, албатта, Маркс, Карл Маркс йўқ!

– Хўп, у ҳолда нега Карл Маркс кўринмайди ҳайкаллар орасида ҳам, бу ерда ҳам? – деди у девордаги суратларга ишора қилиб.

Қорахонов дабдурустан нима дейишни билмагандек тилини тишлаб қолди. Сўнг:

– Да, бу сложный вопросдир. Гап шундаки, биз ўртоқ Марксни илмий коммунизмнинг основатели сифатида ценить қиламиз. Аммо у еврей бўлган. Бизнинг энг ашаддий душманимиз эса... дунё империализми ва сионизмдир. Маркснинг *памятники*ни қўйсақ, деворга суратини илсақ, буни *могут неправильно понять*...

Шу вақт эшик очилиб, бир йигит кирди: эғнида кулранг китель, кўксида “қизил юлдуз”, кўзида қора кўзойнак. Кўз қири билан Меликка қараб қўйди. Мелик ҳам унга тикилиб қолди. Қорахонов ғалати кулимсираб:

– Ўғлингизни танимадингизми? – деди. – Боря, *сними очки*.

Йигит кўзойнагини ечди: Бейрак экан! Аммо нигоҳлари бунча совуқ, нега бундай бегонасираб қарайди? Мелик ўғлини бағрига босгиси келди, лекин жойидан қимирлай олмади: ҳойнаҳой, коммунистларда ота билан ўғилнинг кучоқлашиб кўришиши ҳам ман этилгандир. Қўл чўзиб қўяқолди, Бейрак ҳам қўл берди. Шу чоқ стол устидаги қора телефон қаттиқ жиринглади. Қорахонов гўшакни кўтардию сакраб ўрнидан турди:

– *Слушаю, товарищ* Марат! – деди. – *Сию минуту*... – Мени ўртоқ Марат қақиряпти. Боря, *идите* сенинг хонангга.

Эшикдан чиқаркан:

– *Просвети отца*, – деди. – Ўртоқ Шаумяннинг тарихий *заслугаси* ҳақида жуда *ошибочный* фикрда экан у. Сал-пал *националистлик* ва *пан-туркистлик* таъсири остида қолган кўринади.

Ота-ўғил даҳлизга чиқдилар. Бейрак сал нарида ким биландир гаплашиб турган кулранг кителли, кўксига “қизил юлдуз” таққан қора кўзойнакли бир йигитни қақирди. Чўнтагидан пул олиб:

– Ма, – деди, – мана бу юз рублга буфетдан арақ, пирожки, селёдка, хуллас, нима топсанг олиб чиқ.

Меликнинг эътиборини тортган нарсa шу бўлдики, пулда ҳам Маратнинг расми бор эди. У нимадан гап бошлашни билмай:

– Юз рубль неча доллар бўлади? – деб сўради ўғлидан.

– Юз рубль юз доллардир.

– Арақни юз долларга оласанми? Нарх-наво қиммат экан.

– Расмий курс бўйича бир доллар бир манатга тенг, – деди истеҳзоли кулиб Бейрак. – Аслида эса юз рубль бир доллардир.

– Ундай бўлса бир долларга арақ ҳам, пирожки ҳам олса бўларкан-да...

– Фақатгина бизда, комиссарлик буфетида шундай, шаҳарда ҳамма нарсa ўн баробар қиммат.

Деворлари Маратнинг портретлари ва турли шиору жадвалларга тўла даҳлиз бўйлаб лифт томон боришди.

– Бу ерда ишлашнинг ўзига яраша афзалликлари бор, – деди Бейрак.

Ота-бола лифтга чиқишди. Лифт деворларига ҳам кулранг кителли, қора кўзойнакли доҳийнинг суратлари ёпиштирилган. Аммо унинг кўк-

сида “қизил юлдуз” йўқ экан, Мелик энди пайқабди. У Бейракнинг кўксидаги юлдузга қаради: унда ҳам Маратнинг ўша машҳур сурати бор эди.

Лифтдан чиқиб, қора чарм қопланган эшик ёнига келдилар. Бейрак калит солиб эшикни очди. Бу хонада ҳам ўша расмлар, шиорлар. Лекин бу ерда бир дунё техника жиҳозларию телевизорлар бор эди. Қаёққа қараманг, Маратнинг суратлари. Булар орасида ухлаб ётган беш-олти яшарлик қизалоқнинг расми Меликнинг диққатини тортди. Ким бўлди экан? Бейракнинг қизи, яъни менинг набирам, деб ўйлади у чехраси ёришиб.

– Қизингми?

– Йўқ, бир суратчи олган шедевр расм. Тагидаги ёзувни ўқинг.

Мелик кўзойнагини тақиб, ўқиди: “Тушларида ўртоқ Маратни кўраётган қизалоқ”.

– Ўртоқ Қорахоновга Шаумян ҳақида нима деган эдингиз? – деб сўради Бейрак.

– Ҳеч нима. Шунчаки у дашноқ бўлган, дедим.

– Тавба, бошқа гап йўқмиди гаплашишга? Зап одамани топиб айтиб-сиз-ку. Қорахоновнинг онаси армани.

Ота-бола жимиб қолди. Юракни зиқ қиладиган бу сукутни бузмоқ учун Мелик қаердан, нима мақсадда келганидан сўз очди, бироқ чамаси бу гаплар Бейракни... э... Борисни мутлақо қизиқтирмасди.

– Мен онанг билан кўришдим. Хат-пат ёзибми, қўнғироқлашиб турасанми у билан?

– Йўқ, – деди Бейрак лоқайд оҳангда. – Эшитишимча, динга муккасидан кетганмиш, отинойи бўлганмиш. Менинг отинойи-потинойисига ишим йўқ. Қандай кунларга қолдиг-а...

– Отинойи? Қанақа отинойи? Нима деганинг бу, ўғлим, у ахир онанг-ку!.. Бейракнинг юзида истехзо пайдо бўлди:

– Ота, она... ўтган асрдан қолган бефойда гап-сўзлар... Бу дунёда одам боласи ёлғиздир, ўзидан бошқа ҳеч кими йўқ унинг!

Меликнинг эти жимирлаб кетди.

– Ёлғиз яшаб бўларканми?

– Кўриб турганингиздек, яшаяпмиз, – деди ўғли пинак бузмай.

– Хўш, Бурла-чи, у билан ҳам орангиз узилиб кетганми?

– У билан ҳам ҳеч алоқамиз йўқ. Раққоса бўлиб кетган. Баку ситида бўкса ўйнатиб капиталистларнинг кўнглини овлаб юрибди.

– Бўкса ўйнатиб?! – деди оғзи очилиб Мелик. – Шу кўргиликлар ҳам бормиди менга ҳали...

Бейрак индамади. Яна сўзсиз қолдилар. Тагин Мелик гап бошлади:

– Турмушинг, топиш-тутишинг қалай?

– Ёмон эмас, тузук. Шу ерда ишлайдиган аксарият қатори...

- Хўш, ташқарида-чи, ҳаёт қандай?
- Ўзингиз кўрмадингизми? Тиланчилар йўлингизни тўсиб безор қилмадимми?
- Кўрдим. Нима, тиланчи, гадой шунча кўпми?
- Аҳолининг ярмидан кўпи оч, ночор, – деди Бейрак. Сўнг истехзо билан таъкидлади: – Пролетар фарзандлари!
- Бу болалар ҳеч ерда ўқимайди, ишламайдими?
- Иш бўлса ишлайди-да, – деди Бейрак. – Ўқиш... – У бирдан телбадек қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. – Бор-йўғи иккита мактаб бор, уларда фақат комиссарлик ходимларининг болалари ўқийди.
- Мелик киссасидан сигарет олиб тутатди.
- Чекасанми? – деди ўғлига.
- Йўқ. – Сўнг қутига кўз ташлаб: – Туркларникими? Қани, кўрайлик-чи, – деди.
- У сигаретни бир-икки тортди-да:
- Мактабда дарслар қандай бошланади, айтайми? – деди. Аввалига ўртоқ Маратнинг шаънига ҳамду сано ўқилади. Сўнг кифтини келтириб қарғашга ўтилади.
- Қарғаш?..
- Ҳа-да. Марат ўртоқни, пролетариатни, Боку коммунасини кўролмаган душманларнинг кўзи чиқсин, инфарктга учрасин, сил бўлсин, саратонга йўлиқсин, СПИД юқтирсин; Маратга қўл кўтарганнинг қўли акашак бўлсин, уни ғийбат қилганнинг тили танглайига ёпишсин ва ҳоказо...
- Эсимда, бола кезимиз қишлоғимизда бир кампир бўларди, дуч келгани худди шундай қарғарди.
- СПИДни ҳам билармиди?
- Йўқ, лекин у ҳам фалончининг кўзи чиқсин, жигари қурисин, тилдан қолсин, қон қуссин, тирноққа зор ўтсин, Худойим уни қўтир қилсин, деб тинмай қарғарди.
- Бейрак кулиб:
- Қойил, янги-янги қарғишлар! Ёзиб қўяйлик, Марат ўртоққа етказайлик, китобларига илова этайлик.
- Яна сигаретни чуқур-чуқур тортди.
- Менга қара, ўғлим, нега қора кўзойнак таққансан, кўзинг яхши кўрмайдими? Эътиборимни тортгани – Қорахонов ҳам қора ойнак тақаркан, бошқалар ҳам... Ҳамманинг эғнида кулранг китель. Нега?
- Бошқача кийиниш мумкин эмас.
- Қора кўзойнак тақиш ҳам мажбурийми?
- Йўқ. Бу шунчаки ўртоқ Марат билан ҳамфикр, бирдам эканимиз белгиси. Ихтиёрий бу, лекин шу ерда ишлайдиганларнинг бари қора кўзойнак тақишни маъкул кўради.

– Айтишларича, ўртоқ Марат ғилай экан, шунинг учун қора кўзойнак тақармиш. Сен нима қиласан тақиб? Жайронникидек кўзинг бор, – деди Мелик атай яхши гапирсам ўртадаги бегоналик бир оз арирмикан, деган умидда. Бироқ Бейракнинг бирор туки қимирламади: ўша совуққонлик, ўша совуққонлик.

– Ўртоқ Марат ҳеч қанақа ғилай-пилай эмас! У шунчалик кўп одамни гўрга тикқанки, энди бирор кимсанинг кўзига тик қарай олмайди.

Мелик бир он серрайиб қолди. Атрофдаги жиҳозларга аланг-жаланг қараб:

– Бундай очиқ, бемалол гапиришга қўрқмайсанми? Деворнинг ҳам кулоғи бор, – деди.

– Нимадан қўрқаман? Мени нимаям қила олишарди? Бу ерда биттаю битта мутахассис ўзим бўлсам. Менсиз биронта ишлари битмайди. Раҳбарларнинг ҳаммаси чаласавод. Илгари биттаси ошпаз, бири фаррош, бошқаси ҳаммол бўлган. Ораларида энг саводлиси Қорахонов бўлса, у ҳам ўттиз йил этикдўзлик қилган.

– Марат-чи?

– Бир вақтлар шаҳарда кўзга кўринган сартарош бўлган экан.

– Миллати нима унинг?

– Худо билади. Гўёки озарбойжон. Ойда-йилда бир озарбойжонча гапириб қўядилар ўзларича. Гапиргани курсин.

Мелик шунга эътибор қилдики, Бейрак тоза она тилида сўзлаяпти, Қорахоновга ўхшаб икки гапининг бирига русча аралаштирмаяпти.

– Узунқулоқ гапларга қараганда, яҳудий қони ҳам бормиш, шу учун ашаддий антисемит – яҳудийлар душмани. Қолган-қутган яҳудийнинг бошига солмаган куни қолмади. Мана бу китобни кўряпсизми? – деди у стол устидаги Меликка таниш қалин китобга ишора қилиб. – Бу унинг, лоф эмас, нақд эллигинчи ҳасби ҳоли. Ҳар сафар чиққан янги китобда таржимаи ҳолига янги-янги қаҳрамонликлар қўшилиб бораверади. Агар воқеалар тарихига диққат қилсангиз, камида юз ёшларни уриб қўйибди бу одам, деб ўйлайсиз. Гоҳ Маонинг, гоҳ Ким Ир Сеннинг ҳарбий маслаҳатчиси бўлган деб ёзадилар, бир қарасангиз, Фидель Кастрога коммунизм назариясини ўргатган бўлиб чиқади. Билмасам, Африкада занжиларни мустамлакачиларга қарши кўзғолон кўтаришга ундаган ҳам шу эмиш... Аслида, ўша йиллар у Бокуда одамларнинг соч-соқолини тарашлаган, холос.

– Хўш, буни биладиган одам йўқми?

– Биладиганлар бўлган. Ҳаммасини бирин-кетин йўқ қилдилар, из-пинини қуритдилар. Тасодифан омон қолганлари эса энди ўртоқ Маратнинг яширин инқилобий фаолиятдан лоф уриб юрибди. Шундай, бир вақтлар сартарош бўлган одам энди бизга бош бўлди. Бош комиссар!

Ростдан ҳам умр бўйи қилган иши бош билан боғлиқ бўлибди, қаранг. Илгари соч олган бўлса, энди бош олаётир.

– Сал тилингга эҳтиёт бўлсанг-чи, Бейрак, “қулоқ”лар бўлса, балого қолиб юрма тагин.

– Ҳеч хавотир олманг. Мен бу ерда нима иш қиламан, биласизми? Хориж радиолари, телевидениеси, интернет тармоқларининг йўлини тўсаман, яъни: одамлар ҳеч нима эшитмасин, кўрмасин, қар, гунг, кўр бўлиб ўтираверсин. Қаранг, хонамни қандай техник ускуналар билан жиҳозлаганман, биров тиқ этган товушни эшита олмайди. Шундай экан, хавотирга ўрин йўқ, хоҳлаганимни гапираман. Сиз бориб мени сотмасангиз бўлгани.

– Уялмайсанми менга шу гапни айтишга, – деди Мелик. – Отангман ахир... Бейрак алам билан кулди:

– Биласизми, қанча ота боласини, қанча бола отасини ППга чақиб, бошига етди.

– ППенг нимаси?

– Пролетар патрули. Коммунанинг хуфия ташкилоти.

Эшик очилиб, кулранг кителли, қора кўзойнакли бояги йигит бир шиша арақ билан иккита пирожки кўтариб кирди. Арақ шишасидаги ёрликда ҳам Маратнинг таниш расми бор эди.

– Қорнингиз очми? – деб сўради Бейрак. Бу ўғилнинг отага одамгарчилик қилиб айтган илк сўзи эди.

– Йўқ, – деди Мелик. Ниҳоят, юрагини тошдек босиб турган гапни айтишга жазм этди: – Нега мен билан бундай совуқ гаплашяпсан, Бейрак? Неча йил бўлди, кўришолмадик. Сизларни ўйлаб қанча ғам-ҳасрат чекдим, сизлар билан кўришаман деб қанча уриндим... Не-не қийинчилик билан бу ерга келдим, билсанг...

– Мана – келдингиз, кўрдингиз! Хўш, кўнглингиз тўлдими?

– Нега кўрслик қияпсан? Мен нима қилдим, айт!

Бейрак индамади. Жавондан бир қадаҳ билан бир бордоқ олди. Арақ шишани очиб қадаҳга отасига, бордоққа ўзига лиммо-лим тўлдириб қўйди. Яна ғиқ этмай бордоқни бир кўтаришда бўшатди. Газак қилмади, фақат енгини ҳидлаб қўйди. Меликнинг ёдига тушди, бир вақтлар кўрган: баъзи руслар арақни шундай ичади.

Ниҳоят, Бейрак-Борис тилга кирди:

– Мен нима қилдим дейсизми? Хўш, шунча йилдан буён қаерда эдингиз? Оилам, бола-чақам деганларингиз ўлдими-қолдими, хабарингиз бўлдими? Туркияга жўнаб қолдингиз, ёлғиз бошингизнинг ғами билан бахузур яшадингиз. Энди келиб менга оила дейсиз, ота-она дейсиз... оталик шуми, сизнингча?

– Бу гапинг дуруст бўлмади, Бейрак. Ўзинг ҳам биласан, ҳамма йўллар берк, алоқалар узилган эди. Ҳатто ўлдингизми-қолдингизми – билолмаган бўлсам, сизлар билан қандай боғланай?

– Хўп, бизни ташлаб Туркияга қочворганингиз-чи?
 – Яна ноҳақ гапиряпсан, мен сизларни ташлаб қочмадим, хизмат сафарига кетгандим.

– Хўш, неча йилга чўзилди хизмат сафарингиз?

– Бунақа ишлар бўлишини мен туш кўрибманми, а, айт?

– Кечириб қўясиз! Бу ишлар сиз шу ерда эканингизда бошланган. Сиздек мамлакатнинг энг зўр журналисти воқеалар қай ўзанга қараб кетаётганини билмаган, кўрмаганмидингиз? Газеталар нима ёзаётганини, телевизору радио тинимсиз нималарни жавраётганини эшитмаганмидингиз? Бир-бирига тинмай адоват қилаётган, нафрат ёғдираётган ўша битиклар, нутқлару қонсираган оломон жамиятда шундай бир вайронкор куч – бомба ҳозирлаётганини, кун келиб у муқаррар портлашини, ҳаммаёқ остин-устин бўлиб кетишини наҳот билмас эдингиз? Портлади! Хўлу қуруқ баравар ёнди!

– Мен кетгандан ўн-ўн беш кун ўтиб портлади.

– Аммо сиз Бокуда эканингизда бунинг олдини олсангиз бўларди...

– Қандай қилиб олдини олардим?

– Сиз ўлкада таниқли одам эдингиз. Оломонни эс-хушини йиғиб олишга ундармидингиз, билмасам, эҳтимол, биродарлар, бунинг охири фалокатдир, қон тўкилади, бир-бирингизга ғаним бўлманг, қон-қондош бир-бирининг қотилига айланмасин, дермидингиз.

– Унутибсан, чоғи, Бейрак. Мен кўп ҳаракат қилдим, огоҳлантирдим – биров қулоқ солмади. Гапирдик – эшитмадилар, ёздик – бирон кимса ўқимади. Оломоннинг кўзи қонга тўлган эди, ҳеч нима кўрмасди. Шовқин-сурондан қулоқлари батанг эди, кимсани эшитмасди. Эшитгиси келмасди. Ўз овозидан бошқасини эшитишга тоқати йўқ эди уларнинг, – деди Мелик.

– Эҳ... – деб Бейрак бордоққа яна арақ тўлдириб ичди-да, пирожкидан тишлади. – Сиз кетгандан кейин бу ерда нималар бўлганидан хабарингиз борми?

– Биламан, – деди Мелик. – Бокуда, туманларда низо кўтарилган, фуқаролар уруши... Жейхан нефть қузури портлатилиши... У ёқда бу ASALA ёки PKKнинг иши, деб ёздилар.

– ASALАми, PKKми, нима фарқи бор? Уч кун ўтиб Арманистон атом станциясида портлаш юз берди... Мана, энди Арманистон ҳудуди ҳам, Қорабоғ ҳам уч юз йиллар тирик жон яшай олмайдиган ўлик манзилга айланди. – Бейрак яна алам билан кулди: – Қарабсизки, Қорабоғ масаласи ўз-ўзидан узил-кесил ҳал бўлди.

– Бу ишни ҳам туркларнинг бўйнига илдилар, – деди Мелик. – Арман қавмияти бутун дунёга айюҳаннос солди: йигирманчи асрда бошдан кечирганимиз қирғин каммиди, бу энди иккинчи қатлиом! Туркия барча халқаро ташкилотлардан четлаштирилди, иқтисодий қамалда қолди. Ҳолбуки, бу ишда Туркиянинг қўли борлиги ҳали-ҳануз исботлангани йўқ.

– Исботлай олмайдилар ҳам, – деди Бейрак. – Аммо бунинг нима аҳамияти бор? Дунёни ёлғон бошқаради. Ёлғон ва куч! Ким қудратли бўлса – ўшанинг айтгани айтган!

Мелик сер солиб қаради, Бейрак хийлагина ичган бўлса-да, ақли-хуши, гап-сўзи жойида. Фақат кўзлари озроқ сузилиб турибди.

– Ундан кейин Мингечевир... – Бу сўзни у қийналиб талаффуз қилди. Арақ таъсириданми ёки озарбойжон халқининг энг оғир фожиасини ифодалагувчи бу сўзни тилга олиш азоб бўлганигами...

– Хўш, Мингечевир тўғонини ким портлатди? Ўзидан қаҳрамон ясаб олган дўкайларми, айирмачи-сепаратистлар ёки чет эллик ғанимларми, ё бўлмасам, компьютер тугмасига нохос қўл тегиб, оқибатда издан чиқиб кетган ракетаарми? Бу мавҳум ва ҳеч қачон ошкор этилмайдиган бир сир...

Арманистонда атом станцияси ва Мингечевир тўғони портлаши нафақат йигирма биринчи асрнинг, балки барча асрларнинг энг улкан ҳалокати, энг катта экологик ва ижтимоий мусибат эканини Мелик билар эди. Озарбойжоннинг пасттекисликларини ёппасига сув босган. Аҳолининг аксари тоғларга қочиб паноҳ топган эди.

– Тошқиндан омон қолганлар тоғларга қочган деб эшитган эдик, ҳозир улар қай аҳволда? – деб сўради Мелик.

– Қандай бўларди, буткул бошбошдоқлик! Ҳар жой, ҳар туйнукнинг ўз бейи бор. Бей, оға, қароқчибоши, зўравон, бошибузук, эй, ҳар ким ўз билганини қилиб ётибди. Ибтидоий жамият, қабилачилик даври дейсиз... Бўйни йўғони борки, жамоатни қул қилиб олган, қон юттиргани юттирган.

– Худди шундан фойдаланиб Боку ҳам учга бўлиб юборилди.

– Шундай. БМТқарор чиқарди. Анархиянинг олдини олиш учун учта давлатга мандат берилди. Ахир, бу ерда нефть бор, йирик давлатлар бунга қўлдан чиқарармиди? Энди бу уч зонада гўёки учта мустақил ҳокимият ўрнатиб олганлар. Бу қандай мустақиллик эканини ўзингиз тасаввур қилаверинг. Ўртоқ Марат ҳатто ҳожатга чиқишга ҳам қўнғироқ қилиб хорижлик ҳўжайиндан ижозат сўрайди...

Мелик ўғлининг ичи дардга тўлиб кетганини кўриб турибди, аммо қўлидан нима ҳам келарди? Фарзандининг, ўзининг, қолаверса, халқининг бу битмас яраларига қандай малҳам бўлсин у?

– Ўғлим, сен бу ердан соғ-омон чиқиб кетиш тадбирини кўрсанг-чи, – деди ниҳоят Мелик.

– Бунинг иложи йўқ, – деди Бейрак онасининг гапини айнан қайтариб. – Бу ердан ҳатто қуш ҳам учиб чиқа олмайди. Коммунанинг деворларини кўрмадингизми? Ўтган йили биттаси шу деворга тирмашиб, ошиб ўтмоқчи бўлди, ўша ернинг ўзида биқинидан дарча очиб қўйишди. Оти-зоти ким, биров билмади. Шаҳар эмас бу – тўрт томони ўралган концлагернинг ўзи. Бу ердан қутулишнинг биттагина йўли бор – қабристон, яъни

у дунёга равона бўлиш, – деди Бейрак алам билан кулиб. – Ана шунақа гаплар, ота... – У Меликни илк дафъа ота деди.

Кейин кутилмаганда Мелик қўл ҳам теккизмаган қадаҳни олиб, бир нафасда сипқорди.

– Вақт, имкон борида кетинг бу ердан, – деди у. – Толеингиз кулган экан, ҳали ҳам шундай имкониятингиз бор. Бундан ортиқ нима керак одамга? Биз эса токи ажал инсоф қилиб додимизга етмагунича бир амаллаб кунимизни кўриб турамиз-да.

– Бейрак, сендан бу гапларни эшитгандан кўра ўлиб кетганим яхши эди.

– Э, қўйсангиз-чи ҳавойи гапларни.

– Нимаси ҳавойи гап экан? Рост-да, нимадир қилиш керак. Чорасини топиш лозим. Наҳот буларни ўзгартиришга бел боғлаган бирон мард одам қолмаган бу ерда? Нима, ҳамма сенга ўхшаб барига қўл силтаб, умидсиз бўлиб қолган, шундай ҳаётга кўнганми?

– Йўқ, нега энди, умид узмаганлар ҳам бор эди.

– Бор эди? Ҳозир қаерда улар?

– Ҳазор денгизи тубида. Бахти чопганлари – Наргин оролида.

– Наргин оролида?

– Ҳа. Бу орол Боку коммунаси ҳудудига қўшиб берилган эди, эндиликда у ерда каттакон концлагерь қурилган. Мутахассислигим туфайли менга бунчалик эҳтиёжлари бўлмаганида ўзим ҳам ҳозир камида ўша оролда ўтирардим. Нега дейсизми? Отам Туркияда, онам билан синглим душман ҳудудларда яшайди... Аммо униси ҳам, буниси ҳам бир гўр: концлагерь денгиз билан, бу ер деворлар билан ўралган.

Мелик бошини чангаллади. Бейрак:

– Э, кўп куйинманг, – деди. – Тоғдек муаммолар олдида оиламиз кўр-гиликлари нима деган гап?.. Мен тақдиримдан унчалик нолимайман. Қорним тўқ, эгним бут. Хорижий телеканалларга тўсиқ қўяман-у, ўзим яширинча уларни томоша қиламан. Баъзи китобларни асраб қолганман денг. Жалил Мамедкулизода, Собир... Уларни гоҳ-гоҳ ўқиб тураман. Достоевскийнинг "Иблислар"ини кўп ўқийман. Қуриб кетгур, барини башорат қилган-қўйган-а! Албатта, менинг Марат ёки Қорахоновникидек пулу сарватим йўқ, аммо ҳарҳолда...

– Яъни улар бой, пулдор дейсан-да? Коммунистларинг тенглик ҳақида лоф уриб нима қилади, пролетар доҳийлари...

– Тенглик, биродарлик! – деб хохолаб кулди Бейрак. Бу пича сархуш одамнинг кулгиси эди. – Шу сўзларга ишонадиган аҳмоқ бормикан? Қорахоновнинг Францияда, Маратнинг эса дунёнинг беш қитъасида виллалари бор. Айтишларича, Америка миллиардерларию араб шайхлари лол қолармиш буларга...

Боя ўзи кўрган бир фотосурат бирдан Меликнинг ёдига тушди:

– Менга қара, Марат пианино чаладими?

– Пианино? – деди таажжуб билан кўзларини ишқаб Бейрак. – Бу гапни қаёқдан олдингиз?

– Зинадан чиқаётганда кўрдим – пианино ёнида ўтирган расмини.

– Ҳа, уми... – Бейрак қаҳ-қаҳ уриб кулди. – Расмга тушишга тушган-у, ўзи “чижик-пижик” ниям чалолмайди. От миниб тушган расмини-чи, кўрдингизми?

– Кўрдим.

– Умри бино бўлиб от тугул, эшак ҳам минмаган. Ҳайкалини ҳам кўргандирсиз-а?

– Ҳа.

– Бўй-бастни қаранг! Нақд паҳлавон дейсиз, машоллоҳ! Аслида пак-пакана, ҳатто Қорахоновдан ҳам паст, унинг елкасидан келади.

Бейрак яна бир қадаҳ ичди.

Шу вақт телефон жиринглади. Бейрак гўшакни кўтарди.

– Да, ҳозир бораман, – деди ва Меликка қараб: – Узр, Қорахонов чақиряпти. Юринг, сизнинг ҳам рухсатномангизга қўл қўйиб берсин. Йўқса, бу ердан чиқолмайсиз.

Қорахоновнинг хонасига кирдилар. У ўрнидан турди, яна ёш боладек – бир қарич бўлиб қолди. Ажабо, столи устида кичик бир тақсимчада ундирилган буғдой турибди.

– *Вот*, – деди у Бейракка, – *полюбуйся*. Ўртоқ Марат чақирди, *оказывається* бугун *какой-то* байрам экан. Наврўз *что ли*? *Так вот*, ПП хабар берибди, биттаси бозорда шу *зелень* сотаётган экан, буғдой, *что ли* бу? – У кўкатдан бир чимдим олиб оғзига солди ва чайнар-чайнамас тупуриб ташлади. – *Фу, какая гадость!* Одам боласи шуниям ейдими-ей? – Стакандан сув ҳўплаб, оғзини чайган бўлди.

Мелик ўғлига тикилиб-тикилиб қаради. Бейракнинг юзида бирон тук қилт этмасди.

– Ўртоқ Марат айтдики, хорижий радио кўкламги тенглик куни ҳақида маълумот берибди. Шуни бизнинг ҳудудда эшитганлар бормиш. *Куда смотрит* Борис, деди ўртоқ Марат, *немедленно примите меры*. *Позор*. Келиб-келиб бу гап чиққан вақтни қара! Дунё пролетариатининг буюк *праздники* – ўртоқ Маратнинг *день рождениесига* уч кун қолганда! *Так что, разберись!*

Кейин Меликка қараб:

– Кетяпсизми? – деди. – Беринг, қоғозингизга қўл қўйиб берай. – Сўнг яна Бейракка юзланди: – *Ну что, просветил его насчет товарища Шаумяна?*

– *Разумеется*, – деди Бейрак. – Шаумян ўртоқнинг асарларини туркчага ўгириб, ўша ерда чоп эттиришга сўз берди.

– *Это хорошо*, – деди мамнунликдан оғзи қулоғига етиб Қорахонов. – Нима бўлгандаям Туркия бизга душман *государстводир*, биз у ерда ҳам

пролетариатни уйғотишимиз керакки, токи бутун дунё коммунизм ғалабасига ҳозир турсин! Папаша, – деди у кейин Меликка қараб, – сиз ҳам унутманг, энг катта ғанимимиз – империализм билан пантуркизмдир.

– Сионизм-чи? – деди Мелик.

– Албатта, сионизм ҳам.

– Ҳалиги, панисломизм, буддизм, католицизм, протестантизм, парламентаризмлар-чи...

– Албатта, албатта, – дерди Қорахонов бош силкиб.

Меликнинг ҳам қитмирлиги тутди, бир вақтлар совет жамияти тарихига доир ўқиган китоблари эсига тушиб:

– Хўш, сюрреализм, импрессионизм, модернизм-чи... – деди.

Қорахоновнинг юзида маъносиз ифода зоҳир бўлди, эҳтимол, бу сўзларни ҳаётида илк бор эшитиб тургандир. Нима дейишни билмас, афтидан, буларнинг бари ростдан ҳам пролетариатнинг душманимикан, деб ўйларди у.

– Фрейдизм, феминизм, филателизм, фетишизм, – дерди Мелик "изм"ларнинг кетини узмай.

Қорахонов "фетишизм"ни "фашизм" деб тушуниб:

– *Конечно*, фашизм ҳам *непримиримый* душманимиздир, – деди ниҳоят енгил тортиб.

Сўнг Бейракка қараб мамнун илжайди:

– *Вижу*, папаша билан астойдил шуғулланибсан, – деди. – *Ну хорошо*. Соғ бўлинг.

Бейрак отасини эшиккача кузатиб чиқди.

– Мана бу Қорағўзов кўчаси бўйлаб юрасиз, Марат майдонидан ўтгач, Бош комиссар кўчасига буриласиз. Учинчи ҳудудга ўтиладиган чегара пункти ўша ерда.

– Ўғлим, бунча кўп ичма, – деди Мелик.

– Яхши, – деди Бейрак ҳорғин овозда.

Мелик яна нима дейишни билмай каловланиб турди. Бейрак эса бегоҳат бўлиб соатига қаради: вақтим тиғиз, хайрлашиш керак энди.

– Бир дақиқа кўзойнагингни ол, – деди Мелик. – Кўзларингни бир кўрай, шу вақтгача ҳеч сер солиб қарамаган эканман.

– *Боже, какие сантименти*, – деди Бейрак. Лекин бир онгинага ойнагини ечди. Кўзлари маъносиз, лоқайд эди. Отасига қўл узатаркан:

– Алвидо, – деди. Кейин дабдурустан: – Туркияда одамлар қандай яшаяпти? – деб сўради.

– Одамга ўхшаб яшаяпти, – деди Мелик.

Озар тилидан
ШОҲСАНАМ таржимаси

TO'RT TOMONI OCHIQ QAFAS

Ҳар бир одамда болалиги яширинган. У айрим ҳолларда
мўралаб, ўзини ошкор қилиб қўяди.

* * *

Ёлғизлик ё доно, ёки девонани яратади.

* * *

Тер тўкиб ҳалоллик билан қўлга киритилган ютуқ доим ҳасад
туғдиради.

* * *

Инқилоб – муҳожирларни, зулм қочқинларни кўпайтиради.

* * *

Кўпинча астар аврадан қиммат туюлади.

* * *

Қўрқоқ фақат хиёнат қилишдан қўрқмайди.

* * *

Ёмон дўст сояга ўхшайди – қуёшли кунда қочиб қутулолмайсан,
булутли кунда қидириб тополмайсан.

* * *

Унинг муҳаббати кеч баҳорда ёққан қорга
ўхшайди. Бир ёқдан ёғса, бир ёқдан эриб кетади.

* * *

Тарбия тақани тўғрилайди.

* * *

Машқ билан бойитиб турилмаган илм тешик
челақдан тўкилган сувдек адо бўлади.

* * *

Қидирсангиз, йўқолган олтинни топасиз, лекин йўқотилган
вақтни тополмасиз.

* * *

Меҳрибонлик – муҳаббатнинг элчиси.

* * *

Ўзи ёнмаган шоир бировни ёндиролмайди!

* * *

Сўз – фикр сурати.

* * *

Замон ҳар бир зулмнинг интиқомини ҳам олиб келади.

* * *

Тақдир синовини ҳар кимнинг даражасига қараб берилади.

* * *

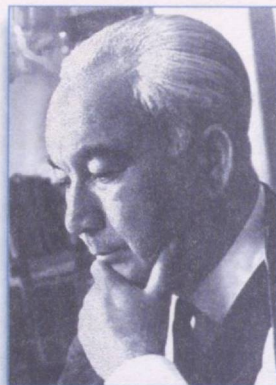
Оқни қоралаш учун кўп бўёқ керак эмас.

* * *

Нодон судьядан хавфлироқ одам йўқ.

* * *

Тик ўсган дарахтдан қийшиқ соя тушмайди.

* * *

Ҳақ сўз пардозга муҳтож эмас.

* * *

Ёзганда гапни ўргимчак уясидек тўқимаслик керак.

* * *

Яхши сўз ёнгоққа ўхшайди. Маъносини англаш учун уни чақиб
кўрмоқ керак.

* * *

Тикан бўлиб оёққа киргунча, гул бўлиб ёқага санчил!

* * *

Ҳар бир кўкракда юрак бор. Бироқ ҳар бирининг калити ўзга.

* * *

Эркка кураш билан эришилади.

* * *

Инсон қаҳрамонлик кўрсатолмаса ҳам, унга доим тайёр
турмоғи шарт.

* * *

Узун тил умрни қисқартиради.

* * *

Табиат хасис, ҳаммага ҳам шоирлик истеъдодини раво
кўрмайди.

* * *

Танқид – адабиётнинг шикоят дафтарчаси.

* * *

Бахтнинг оёғи йўқ – ўзи келмайди, унга меҳнат етказди.

* * *

Чиройли қўллар ҳам жаллод болтасини тутиши мумкин.

* * *

Мен ёшлигимнинг 15-20 йилидан воз кечиб, кексаликка сакраб
ўтишга розиман. Лекин ёнимда у, утина бўлса, қўша қарисак...

* * *

Тоққа чиқишга эринманг, баланддан олис-олислар кўринади.

* * *

Шоир қалбдаги шивирни довулга айлантиради.

* * *

Сабабсиз кечирим сўратмоқ – гуноҳ.

* * *

Ақл тиши ҳаммада бор, аммо...

* * *

Умр ёнғоқдек юмалаб ўтади-кетади.

* * *

Энг ёмон қафас – тўрт томони очиқ қафасдир.

* * *

Эртанги кун қайғуга сабаб бўладиган бугунги шодликнинг
маъниси йўқ.

* * *

Севгисиз никоҳ – ҳиди йўқ гул.

* * *

Дўстлик заифлашган даврада такаллуф томир отади.

* * *

Гул ҳидлаган одамга атрини юқтиради.

* * *

– Нега бошингизни эгиб ўтирибсиз, буви?
– Ер қақиряпти шекилли, болам.

IKKINCHI UMR IKKINCHI UMR

САНЪАТ МОҲИЯТИ

Эзгуликка хизмат қилмайдиган “санъат” – хушсурат, аммо енгилтак аёлга ўхшайди.

УМИД

Ўзинг ўлсанг ҳам, умидинг ўлмасин!

ҲАЁТ

Яшаш – йиқилганингда бошқалар ёрдамисиз тура олиш қобилиятидир.

ФРЕЙД ВА НИТШЕ

Фрейд – Нитшенинг инқироzi.

СЎЗ

Дунёни сўз бошқаради.

АДАБИЁТ

Адабиёт – ҳақиқатдан бунёд бўлган ёлғон ёки ёлғондан кашф қилинган ҳақиқат.

ИЖТИМОИЙЛИК – ИНСОНИЙЛИК ДЕГАНИ

Адабиётшунослик ва санъатшунослик илмида “ижтимоийлик” истилоҳи ўрнига “инсонийлик” атамасидан фойдаланмоқ лозим. Зеро, инсонийликдан юксак ижтимоийлик йўқ.

ШОИР

Шоир – менинг иккинчи исмим...

МЕН НИМА УЧУН ЁЗАМАН?

Қалам аҳли учун “Мен нима учун ёзаман?” ҳамда “Мен нима учун дунёга келганман?” саволларининг жавоби битта.

ИККИНЧИ УМР

Менинг бу фоний дунёда қанча яшашим муҳим эмас, шеърларимга узоқ умр тилайман. Шеър – шоирнинг иккинчи умри.

ИСТЕЪДОДНИНГ ИСЁНИ

Антонио Гауди – испаниялик буюк меъмор. У умрининг 40 йилини она шаҳри Барселона қурилишига бағишлаган. Аммо Барселонада биринчи трамвай юра бошлаганида айнан Антониони босиб кетади. Балки Антонио учун трамвай севимли Барселонаси юзига хунук хол бўлиб тушгандир. Балки у қурилиши учун умрини бахш этган иморатларига трамвай зиён етказишини хоҳламагандир. Эҳтимол, шу боис ўзини трамвай остига ташлаб, ўлими билан исён қилмоқчи бўлгандир.

ЯНА СЎЗ ҲАҚИДА

Мусаввир – ранг, бастакор – оҳанг, ҳайкалтарош эса лой тилида гапиради. Аммо бу ҳол сўзнинг мавқеини заррача пасайтирмайди. Чунки инсон қан-

дай яшамоқ кераклигини ранг, лой ёки мусиқа билан эмас, айнан Илоҳий Сўз воситасида билиб олган.

ХАЁЛ

Хаёл – руҳнинг хотираси.

ОЛИЙ ЭЗГУЛИК

Фақат яхшилик қилганингизда абадитга тўла ишонасиз. Зеро, яхшилик беиз кетмаслигига ишониш – энг олий эзгулик саналади.

САНЪАТНИНГ ҚАДРИ

Жамиятда санъатнинг қадри икки пул бўлса, у нажотни кўчадан қидиради.

САДОҚАТ

Кимлар сизни тарк этгани эмас, сиз билан ким қолгани муҳим.

ГУНОҲ

Бола гуноҳсиз бўлгани учун фа-риштани кўради.

ШАКА ВА МАЗМУН

Инсон танаси – унинг шакли, руҳи эса мазмунидир.

МАЪРИФАТ

Аббат Фариа – маърифат тимсоли. Дантес маҳбусликдан Фариа, яъни маърифат ёрдамида халос бўлади.

“ТАРБИЯ”

Кўп китоб ўқима, жинни бўлиб қо-ласан.

ТИРИК САТРАЛАР

Сатрлар орасида шоирнинг юраги уриб, нафас олаётгани эшитилиб тур-моғи керак.

ШОИР ЖИМ ТУРМАЙДИ

Айрим рассомлар “тасвирий санъат – сукут сақлаётган шеъриятдир” дейди. Наҳотки, улар шеърият сукут сақлаёл-маслигини билмаса?!

ТАЪСИР

Таъсир қаламчага ўхшайди. Уни пай-ванд қилсангиз, янги мева ҳосил беради.

ИНДИВИД ВА ШАХС

Индивид – энг қуйи бетакрорлик. Оломон индивидлардан ташкил топади. Шахс эса энг юксак бетакрорликдир.

ЯХШИ ИНСОН

Ҳаётда яхши инсон бўлиш қанчалик қийин бўлса, санъатда унинг образини яратиш шунчалик машаққатлидир.

ШЕЪР ИШҚИ

Мен шеърни аёл каби севаман ва рашк қиламан.

ИЛҲОМ

Менинг илҳом париси деган тани-шим йўқ. Аммо одамлар қилган яхши-ликдан таъсирланишим рост.

ТИЛ

Тилнинг ўз тили бор.

КОСА ВА НИМКОСА

Биз кўп вақтимизни бадий асар эмас, у ҳақида ёзилган китобларни ўқишга сарф этамиз.

“МОНА ЛИЗА” ВА ОНАМ

Леонардо да Винчи онаси сиймосига бадий ифода топиш учун умрбўйи ин-тилиб яшаган. Унинг бу йўлда эришган

энг юксак муваффақияти “Мона Лиза” портрети саналади. Мусаввир мазкур картинада Мона Лиза воситасида ўз онасини тасвирлаган. Шунинг учун портретни эгасига бермай, бир умр ўзи билан бирга олиб юради. Рассом картинада онага бўлган беқиёс муҳаббатини шунчалик акс эттира олганки, ҳар гал унга қарасам, Лиза хоним ёки мусаввирнинг онасини эмас, ўз онамни кўрган-дек бўламан.

БОЛА

Бола – буюк тақлидчи.

БЕАЙБ СЎЗ

Ўз ўрнида айтилмаган сўзда айб йўқ.

САНОАТЛАШГАН “САНЪАТ”

Инсоният мумтозликдан нақадар узоқлашиб бораётганини ҳозирги кино, театр, мусиқа, рақс ва эстрада мисолида кўриш мумкин.

ИСТЕЪДОД

Истеъдод мевали дарахтга ўхшайди, қаров бўлмаса, қуриб қолади.

ФИКР ОРТИДА

Ҳэмингуэй “хабар ёзишни билган ижодкор роман ёзишни ҳам уддалайди” деганида, балки хабар ёзмоқ учун ҳам роман ёзиш истеъдоди ва масъулияти керак, демоқчи бўлгандир. Биз эса унинг фикрини жуда жўн тушунамиз.

ЖАМИЯТ ВА МЕРСО

Аслида бегона ким? Мерсоми ёки жамият? Зоҳиран Мерсо жамиятга бегона кўринса-да, аслида, ёлғонга қарам жамият ростгўй инсонга, яъни Мерсога бегонадир.

СЕВГИ

Севиш учун ҳам истеъдод керак.

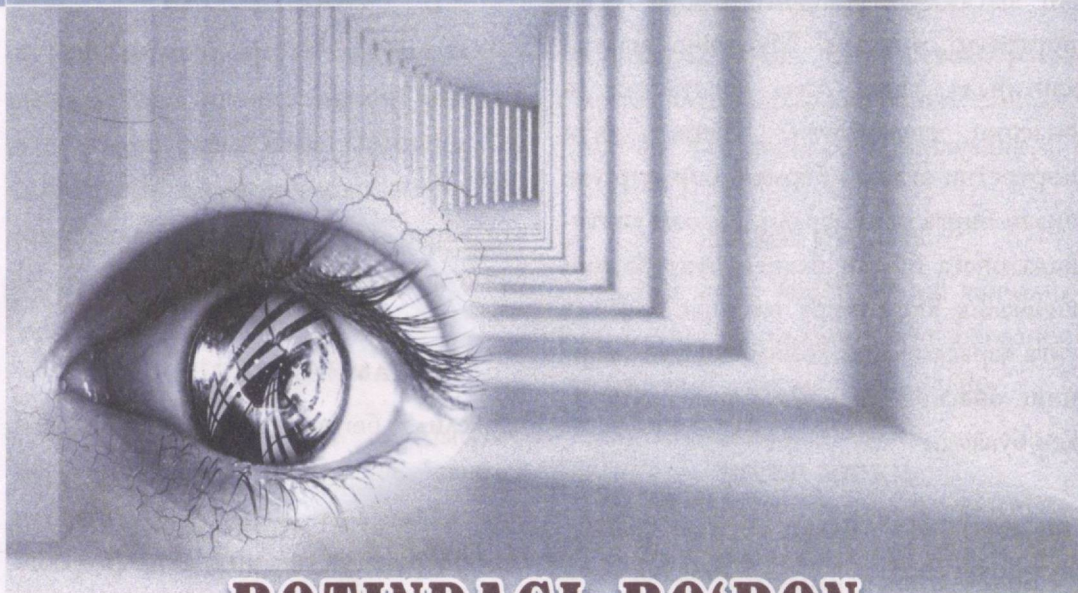
ТАСКИН

Фақат эзгулик йўлидаги беминнат хизмат ўлароқ инсон ўзига таскин бермоққа ҳақли.

МАСЛАК

Мен қоронғи қабрга ёруғ юз билан кирсам дейман.

BOTINDAGI BO'RON

Olim OTAXON mutolaa qiladi

СИЙНАНГ БУНЧА СИТАМГА ТЎЛА

Здравствуй, грусть. Современная французская психологическая повесть. Москва, "Правда", 1990.

Қоронғи тун кўйнида ўқсиб-ўқсиб йиғлаётган бева аёл сиймосини ҳеч тасаввур қилганмисиз, биродар? Куз шамолида олтин барглари кўзёш каби тўқаётган акас дарахтини, оғоч остидаги энсиз йўлқадан хушсиз кетаётган сочлари паришон жувонни-чи? Сизни билмадим, аммо мен тасаввур қилиб кўрганман. Кўм-кўк кўйлақда, кўзлари ғам-андухдан мунгли боқаётган бу аёл хаёлимда кўкка ўрлаётган фарёд тимсоли бўлиб гавдаланади...

Анн Филиппнинг "Лаҳза" мансураси ғамдан адо бўлган шундай аёлнинг изтиробли ва маҳзун хотиралари, хаёллари, тириклик чоғида айтолмай қолган армонлари изҳоридан иборат. Бу асарни ўқигач, кўнглингизда муқаддас туйғуларнинг собитлигига иштибоҳ уйғониши мумкин. Чўчиманг, бу руҳий қисса, холос; сизнинг ҳаётингизга алоқаси йўқ. Бироқ бу дардли айтим одамни турмушнинг зерикарли, ўткинчи икир-чикирларга тўла бағридан озод қилиб, ҳақиқий ҳаёт барқ урган гул-хаёллар маконига элтади.

Умр нима, қандай яшамоқ керак, тўқ яшаб пуч хаёллардан ортмай яшаган маъқулми ёки қийналиб, маъноли ҳаёт кечирган афзалми? Ўлим нима? Одам боласининг интиҳоси муқаррар ўлим бўлган ҳаётга бунчалар кўнгил қўйиши сабаби нимада? Бахт нима?.. Дафъатан шу хил саволларга жавоб излаб қоласиз. Бу – бадий асар, албатта. Лекин соф тўқима эмас: Анн Филиппнинг турмуш ўртоғи, машҳур актёр Жерар Филипп қирчиллама 36 ёшида вафот этди. Операциядан кейин ўн етти кун бемор ёнида бўлган аёл мана шу китобни яратди. У бадиҳа эмас – нидо, у қисса эмас – кўнгил фарёди, эҳтирос вулкони!

Ўн беш йиллик умри бир зумда йўқ бўлиб кетган Анн Филиппнинг бу ғамгин асари 1963 йили Францияда чоп этилди. Ўша йиллари Лотин Америкаси адабиёти дунё афкор оммасининг эътиборини қозонган эди. Борхес, Кортасар, Маркес, Онетти, Льосаларнинг роману қиссалари қўлма-қўл бўлиб кетганди. Худди шу асно Анн Филипп китоби Париж, Лион, Тулуза сингари йирик шаҳарлар китоб дўконларида пайдо бўлади. Қарангки, номдор адибларнинг шов-шувли роману қиссалари “Лаҳза” соясида қолиб кетади. “Асарни мутолаа қилган ўқувчи кўзёшини тия олмайди, – деб ёзган эди Франсуаза Саган ўз хотираларида. – Бу – бадий асардан юксак, ёдномалардан теран, нафсиламрини айтганда, ўз ёрини жонидан ортиқ кўрган суюкли аёлнинг фавқулодда чексиз ишқ-муҳаббати достони эди”.

Асарда тўғри чизиқли сюжет йўқ; қаламга олинган воқеа-ҳодисалар, хотиралар баёни изчил эмас; ёзувчи бунга аҳамият ҳам бермайди – уни инсоннинг борлиқда тутган ўрни, улғлиги, ҳис-туйғулар гўзаллиги қизиқтиради.

1970-80-йилларда Анн Филипп услубан нафис асарлар битиб, француз адабиётида психологик қисса жанри ривожига катта ҳисса қўшди. Турмуш ўртоғи ҳаётига бағишланган хотиралар китобини нашр эттирди.

Афсуски, кўп манбаларга мурожаат этиб ҳам адиба ҳақида қаноатланарли маълумот тополмадик. Дарвоқе, мени мутаассир этган ушбу асарни ўзбекчага ўгириб, таржимани фарзандим Саидага бағишладим. Зеро, таржимага айнан қизимнинг тақдири туртки бўлди...

ТОШҚИНЛАР КИРАДИ ҚАЛБИМГА МАНИМ

Банана Ёсимото. Ящерица. Санкт-Петербург, “Амфора”, 2002.

Япон адибаси Банана Ёсимотонинг “Калтакесак” ҳикоясини ўқиб, адабиётшунос олим Евгений Маевскийнинг “Ҳозирги замон япон ҳикоялари” (1985) деган китобга ёзган сўзбошиси ёдимга тушди. У дунё халқлари маданиятининг бир-бирига ўхшамаслиги ҳақида мулоҳаза юритар экан, бундай дейди: “... ҳатто энг моҳир мутаржим ҳам маромига етказиб таржима қилолмаслиги мумкин, айтайлик, мана бундай мураккаб ифодага дуч келганда умидсизликка тушиши аниқ: “Акиконинг ҳикоясидан маълум бўлишича, Дзиро ўша сэкитори хэясига кўтарилган, сэкитори сэкивакиннинг ўртамиёна

даражасига эга бўлган усул, у санъякудан юқорига кўтарила олмаган, би-роқ хиромакудан куйига ҳам тушиб кетмаган". "Қуш каби озод" ҳикоясидан олинган ушбу парчадаги ҳар қандай мутаржимни қийнагувчи сўзлар япон-ларнинг сумо деган курашида ишлатиладиган атамалардир".

Булар-ку, истилоҳлар экан, уларни махсус луғатлардан топиб, маъно-сини билиб олиш мумкин. Лекин япон халқининг ўзига хос турмуш тар-зини-чи?! Масалан, уйга кираётганда пойабзалини албатта ечиб, хонада биронта стул йўқлигидан заррача хижолат бўлмай, полда чордона қуриб ўтириши... Махдудлик, кўр-кўрона жазмга ўхшаб кетадиган фидойилигини айтинг – харакири одати қайси миллатда учрайди, яна унинг алоҳида рукн-ларини ижро этиш шартлиги-чи! Оддий харсангтошлардан ҳосил қилинган боғ, мангу фароғат истагида шу тошларга соатлаб тикилиб ўтириш... Бу-лар аҳамиятсиз жиҳатларга ўхшайди. Ваҳоланки, халқнинг кундалик тур-мушини шунақа урф-одатлар, маросиму маърака, байрамлардаги тутум-лари ташкил этмайдими? Халқнинг анъаналар ичида яширинган тафаккур тарзи, эътиқоди, дунёқараши, санъати ва шеърятидан бохабар бўлмаган китобхонга бундай адабий асар бемаънилиқ бўлиб туюлиши табиий. Бу – ёлғиз таржимон маҳорати билан эмас, китобхон савияси, билим доираси билан боғлиқ муаммо. Яъни ҳафсаласиз, юзаки фикрлайдиган китобхон бундай асарни ўқиёлмаслиги аниқ.

Банана Ёсимотонинг "Калтакесак" ҳикояси жуда оддий ёзилган – енгил ўқилади, сюжет содда, жумлалар тушунарли. Қават-қават "гарчи... бўлмаса ҳам, модомики... экан, у ҳолда, то ...гунча, ... юз бериши даргумонлиги-га қарамай" қабилидаги жумлалардан холи. Умуман, Ёсимотонинг барча асарларида болохонадор, жимжимадор тасвиру баёнлар учрамайди. Шун-га қарамай, ҳикоянинг туб моҳиятини тушуниш қийин. Ўқувчи сезади: ўта муҳим, юракка жуда яқин аллақандай гап бор. Афсуски, ўша гапнинг та-гига етиб бўлмайди. Ғайриодатий. Ғаройиб. Биз муаллифнинг тасвир ёки қаҳрамонлар ўртасидаги ўзаро суҳбатга аралашуви тағмаёноларни сезди-риб қўйишига кўникиб қолганмиз. Банана Ёсимото бу йўлдан бормайди. У мистик ёки фантастик унсурлардан фойдаланади; воқеликни тасвирлайди ёки ҳиссиётлар оқимини ифодалайди – бироқ шундай ифодалаб, шундай акс эттирадики, нияту фикр барибир пинҳон қолади.

Ҳикоя қаҳрамони кечмишини дабдурустдан ғариб ё фожиали деб бўл-майди. У бошқалар сингари кундалик ташвишларга ўралашиб, манфаат-парастлик ботқоғига ботиб яшамайди, дард чекаётган кишиларга малҳам бўлгиси келади. Юрагида умид ва эътиқод бор. Минг ачининг – калтакесак-ка ўхшаши, бошига тушган фожиалар, шўх-хандон ҳаётдан бебаҳралигига қарамасдан, уни бахтиқаро дея олмайсиз. Аксинча, юрагининг туб-туби-даги катта орзу-умидлари уни бизга яқин қилади. Сираси, "одамларнинг ҳаёти ёмонми, яхшими" қабилидаги муҳокама унча тўғри эмас; муайян одам бошқача яшаёлмаслигини тушуниш керак, холос. Ёсимотонинг зулм ва зуғум, ёмонлик ва фожаи юз бермайдиган бошқа ҳикояларидаги каби "Калтакесак"дан ҳам ночорлик, бедаволик уфуриб туради. Негаки, катта орзу-умидларни, эзгу интилишларни шафқатсиз ҳаёт тўфонлари ҳар лаҳ-зада барбод қилиши мумкин-да.

Адиба асарларини одам ўзини чоғлаб, мусаббир кайфиятда, шошилмай, мазасини ҳис қилиб ўқиши лозим. Асар қаҳрамонларининг ғариб ва бенаволиги, ночор ва бенажотлиги юрагингизни сиқиб юборади. Лекин китобни четга улоқтиролмайсиз. У қўйиб юбормайди. Қаламга олинган таниш ва нотаниш ҳаёт қандай кечгани, нима билан тугашини билиш истаги сизга барибир тинчлик бермайди.

ҲАҚИҚАТ, ҲАҚИҚАТ ВА ЯНА ҲАҚИҚАТИ

Море исчезающих времен. Повести и рассказы латиноамериканских писателей. Москва, “Молодая гвардия”, 1981.

Панамалик ёзувчи Рохелио Синаннинг ҳикоясини ўқиб таъсирландимми ёки “оловли қитъа” адабиёти, эҳ-ҳе, ўтган асрнинг 70-йиллари адоғидан бери (салкам 40 йил-а!) ўзига ром қилгани боис қусури ҳам фазилат бўлиб кўринганиданми – ҳарқалай ижодкор, унинг бурчи, мақсади, эътиқоди ҳақида сўнгсиз хаёллар гирдобига ғарқ бўлдим. Бундай кайфиятга кўзим учиб тургани йўқ эди. Бирон жиддий-оламшумул воқеа юз бермайдиган ҳикоя замирида пинҳон бўлган алам, инсоний изтироблар, жавобсиз саволлар, дунёнинг азалий ёлғондан иборат экани ҳақидаги ўкинчли хаёллар ўпқондек домига тортиб кетди. Ажабо, ўша заҳоти бир замонлар ёндафтарга ёзиб қўйилган сатрлар ёдимга тушди:

*Етар, бас қил,
севги даштида улоқиб –
ўйл топишни истаган
шоир!*

Хуллас, Рохелио Синаннинг (унинг асл исми Бернардо Домингес Альба) “Бобби” ҳикояси қаҳрамони опаси Люси билан соҳилда кумдан қалъа бино қилиб ўтириб зерикади. Доимгидек “қароқчи-қароқчи” ўйнагиси келади. Ўйин ниҳоясида болакай жангга ҳозирлик кўраётган Америка ҳарбийларининг тасодифий ўқидан ҳалок бўлади. Ҳикоя киши билмас тарзда шу тасодифга “қурилгани” бошиданоқ – диалоглардан, қаҳрамонларнинг ўй-хаёлларидан сезилиб туради. Ҳикоя қаҳрамони Сиднинг илгариги ҳаётини дам-бадам қўмсашию болаларга “қароқчи-қароқчи” ўйинидан бошқа тузукроқ машғулотнинг йўқлиги ҳам зимдан шу интиҳога тайёрлаб боради. Демак, аллақандай кўнгилсизлик рўй бериши шарт ва пировардида ўша қутилган ҳодиса рўй беради. Сиз беихтиёр бола умрига зомин бўлган “катталар ўйини”ни уюштирган дўкайларнинг жирканч қилмишини лаънатлайсиз. Уруш туфайли қутилмаган фожиалар рўй бериши муқаррарлигини ўйлаб юрагингизда оғриқ кўзғалади. Машҳур адиб Жан-Поль Сартр “Иваннинг болалиги” фильмини кўриб (режиссёр А.Тарковский), “беғуноҳ боланинг тўкилган томчи қонини коммунизмнинг бутун дунёдаги тантанаси ҳам юволмайди” дея бежиз ёзмаганига иқрор бўласиз.

Болаларнинг ўйини талафотсиз ўтади. Катталарнинг ўйини эса хатарли. Болалар ирқчилик нималигини билмайди. Катталар эса қора танли одамни илк кўргандаёқ кўнглида адоват уйғонади. Гарчи у ҳабаш ҳар қанча ҳалол,

фидойи ва беозор бўлса ҳам... Ҳикоя мағзига ана шундай инсоний тушунчалар сингдириб юборилган. Юрагига ёвузлик ва адоват ин қурган, нафс ва хирс қулига айланган кимсалар нима иш қилиб қўйганини англамайди. Ҳикояда зулм ва жаҳолат тантана қилади; айна чокда у шундай кечирилмас гуноҳларга ботаётган кимсаларга нисбатан нафрат уйғотади. Қарғиш тутган одам эса абадул-абад ҳаловатдан мосуво бўлмоғи тайин.

ИЗДИХОМ ИЧРА ЁЛГИЗ

Эрнест Хемингуэй. Избранное. Москва, “Высшая школа”, 1986.

Агарда “бугун энг инсонпарвар соҳа – адабиёт” десам, ҳеч ким Олим Отахон ҳаммага аён оддий ҳақиқатни такрорлаш билан нимага эришмоқчи, дея мени айбламас. Такрор-такрор айтиб турилмаса, одамлар ҳақиқатни унутиб қўяди (Рабиндранат Тагор). Адабиёт ҳаёт қонунларига бўйсунмайди, унинг ўз қонунияти мавжуд. Ҳатто айтиш мумкинки, бадиий ҳақиқат ҳаёт ҳақиқатидан кўра ҳаққонийроқ...

XX асрнинг буюк ёзувчиси Эрнест Хемингуэйнинг “Қотиллар” ҳикоясида Ник Адамс исмли боланинг шафқатсиз муҳитда ёвузлик билан юзма-юз келиши қаламга олинган. Дунёни орзулари каби мусаффо деб билган бола одамзоднинг зулм олдида ожиз, ночор қолишини кўриб дили вайрон бўлади. Зўравонликка эса унинг атрофидагилардан ҳеч ким қарши чиқолмайди. Биров бош кўтаришга ботинолмайди. Ҳар қандай соғлом фикрли одамда шундай савол туғилиши табиий: нега бир бегуноҳни ўлдиргани келган қотилларни ҳеч ким, жилақурса, йўлдан қайтармаяпти? Ник Адамс – дунёни энди таниётган бола қалбида кучли норозилик уйғонади. Оле Андресоннинг уйига бориб, уни қотилларнинг ғараз мақсадларидан огоҳ қилади, лекин Оле Андресон ҳам “Ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди”, дея тақдирга тан бергандек уйдан чиқмайди. Қотилларнинг Оле Андресонни таниш тугул, ҳатто кўрмагани фожиани янада чуқурлаштиради. Аспида ўзлари ўлдирмоқчи бўлаётган одамга нисбатан уларнинг шахсий адовати йўқ, шунчаки – бир танишларининг илтимосини бажо келтирмоқчи, холос. Бегона одамнинг жонига суиқасд қилиш нималарга олиб келишини улар ўйлаб ҳам ўтирмайди. Бу кимсалар гўё гильотинага айланган. Мурғак Ник Адамсга Оленинг умидсизлиги, элбурутдан таслим бўлиши янаям оғир таъсир қилади. Пировардида, даҳшатга тушган Ник “мен бу шаҳарда ортиқ қололмайман, кетаман”, дейди. Бечора Ник қаерга кетмоқчи бўляпти? Бу жабр-ситамдан, ёвузликдан қочиб қутулиш мумкин бўлган гўша борми дунёда?..

Хемингуэй тақдирга тан берган умидсиз инсон, ҳаётнинг омонат экани ҳақида жуда кўп ёзган. Бироқ адиб буларни очиқ баён қилмайди, фалсафа сўқимайди. Унинг ҳикояларида баҳо бериш йўқ – у акс эттиради, холос; ҳаётда қандай бўлса, шундайлигича тасвирлайди. Ёзувчининг маҳорати шундаки, у биз кутмаган ракурсдан туриб “суратга олади”. Синчков китобхон муаллиф мақсадини илғайди, англаб етади ва керак бўлса, унинг фикр-мушоҳадаларини давом эттиради.

“Ёмғирда қолган мушук” ҳикояси, бемалол айтиш мумкинки, Ҳэмингуэй ижодининг муқаддимасида яралган “айсберг назарияси”нинг мумтоз намунасидир. Ҳикояда америкалик одмигина эр-хотиннинг бир неча соатлик ҳаёти қаламга олинган. Унда биз кўниккан сифатлар, ташбеҳлар, бўрттиришлар, образли ифода­лар учрамайди – қуруққина ёзилгандек. Лекин зоҳиран ҳис-ҳаяжонсиз, эҳтироссиз, қуруқ туюлгани билан ботинан тўлақонли, жўшқин, эҳтиросга лиммо-лим асар. Таъбир жоиз бўлса, айсбергнинг асосий қисми сув остида, яъни матн замирида; унинг бир учигина сув юзасида кўриниш беради.

Ўтган асрнинг 20-йиллари – Скотт Фицжеральд америкаликларнинг поймол қилинган умидлари, таназзул ботқоғига ботган жамиятнинг чиркин қиёфаси ҳақида ёзган даврда Ҳэмингуэйнинг мушуги ўксик, бенажот, бошпанасиз “алданган авлод”нинг; ҳимоячисиз, суянчиқсиз аёлнинг рамзига айланди.

Ҳэмингуэйнинг шинам, оромбахш бошпанани соғинган исмсиз ёш қаҳрамони ёмғирда қолган мушукни иссиққина хонага олиб чиққиси, уни эркалаб бағрига босиб ўтиргиси келади ва эри Жоржни норози қилиб бўлса ҳам, жала қуяётганига қарамай ҳовлига тушади – бу хатти-ҳаракат унинг юрагида ғужғон ўйнаётган алам-ўкинчлар хуружи ифодаси эди. Аёл мушукни тополмай хонага қуруқ қўл билан қайтиб киради. Аёл ёмғирда шалаббо бўлмаслиги учун хизматкордан соябон бериб юборган муҳташам меҳмонхонанинг ёши улуг, мартабали хўжайини (уни *padrone* деб аташди) мушукни топиб унга етказлади. Зийрак, мулоҳазакор китобхонда савол туғилади: *padrone* ғирт нотаниш аёлнинг беором қалбига қандай қилиб йўл топа олди? Эҳтимол, оқ-қорани таниган, турмуш қийинчиликларию одамларни яхши билгани учун шундай йўл тутгандир? Эҳтимол, келиб кетаётган сон-саноқсиз мижозлар орасида ўзини доим ёлғиз сезгани учун америкалик аёлга ҳамдард бўлгиси келгандир? “Атрофинг тўла одам, лекин сен ёлғизсан” деб ёзган эди Ф.Достоевский. Ҳар нима бўлганда ҳам, китобхон учун кимлиги номаълум *padrone*нинг ички дунёси америкалик жувоннинг қалбидаги пинҳоний оламга яқин, дейишга тамомила ҳақлимиз. Ҳолбуки, ёзувчи бундай қиёсни қўллашни хаёлига ҳам келтирмайди. Фақат бир ўринда “меҳмонхона хўжайини соч-соқолига оқ оралаган баланд бўйли киши эди”, деган маълумотни беради, холос. Қизиги, одамохун, кўнгли тоза, ўзгаларнинг дардига шерик бўла оладиган бу кимсанинг ҳам, америкалик аёлнинг ҳам, хизматкор хотиннинг ҳам исми йўқ. Маҳоратли адиб образларга исм бермай, уларнинг ички дунёсини тавсифламай, қиёфасига чизги бермай эсда қоларли тимсоллар ярата олган.

Жорж рафиқасининг армон ва орзу-умидлари билан қизиқмайди. Умр йўлдошининг чин ҳаёти у орзу қилаётган ҳаётдан кескин фарқланишини тушуниб етмайди, фаҳмламайди. Жорж унинг лахча чўғ бўлиб ёнаётган юрагига малҳам бўлиш тугул, буни сезмайди ҳам.

Америкалик аёл учун ҳаётда иккита умидбахш таскин борлиги китобхонга аён бўлади: кимнингдир зимдан меҳри, ҳурмат-эътибори ва ўзига ўхшаганларнинг тимсолидай туюлган беозор мушук... Айтганча, асар сарлавҳаси маънолар эшигини очиб, ичкарига кириш учун калит вазифасини ўтайди.

ШАҲАР, ШУМТАКАЛАР ВА КЎППАКЛАР

Перуанские рассказы XX века. Москва, "Художественная литература", 1973.

Шундай адиблар бўладики, китобхон уларнинг ҳар бир асарини сабрсизлик билан кутади. Мухлис интизорлигини оқлагандек ўша китоб одамлар орасида қўлма-қўл бўлиб кетади. Қизгин баҳс-мунозаралар бошланади; мақолалар ёзилади...

Перулик адиб, жаҳон адабиётининг пешқадамларидан бири, новатор ёзувчи Марио Варгас Льюсаннинг асарлари ҳам худди шундай тақдирга эга. Баъзи романлари ҳатто ҳали нашр этилмай туриб қўлма-қўл бўлиб кетарди. Адибнинг деярли барча асари нуфузли мукофотларга муносиб топилган.

Илк ҳикоясининг ёзилиши ҳам мукофот билан боғлиқ. Парижга бориш иштиёқида ёниб юрган ёш йигитча тасодифан "Ревью Франциш" журна-ли эълон қилган танловдан хабар топади; мукофот – Парижга бир ойлик сафар йўлланмаси! Варгас Льюса "Юзма-юз" деган илк ҳикоясини журнал тахририятига юборади ва танловда ютиб чиқади.

"Шаҳар ва кўппаклар" номли илк романи Испаниянинг "Бреве кутубхо-наси" мукофотига, "Яшил уй" романи испанзабон мамлакатлар ижодкорла-ри учун таъсис этилган Ромуно Гальегос мукофотига муносиб топилди. Ке-йинчалик нуфузли Сервантес, Нобель мукофотлари, шунингдек, Қуддусда ўтувчи халқаро китоб кўргазмаси соврини... Турли мақом-даражадаги му-кофотларнинг таъсисчилари адиб ижодига берган таъриф бир-бирига ўта яқинлиги одамни ҳайратга солади: "Ўз асарларида зулм, зўравонлик ва жамиятда ҳукм сурган шафқатсиз муносабатларни, якка шахснинг фожиа-сини ҳаққоний акс эттиргани учун!"

Чиндан ҳам шундай. "Шаҳар ва кўппаклар" (1963) романининг асосий воқеаси кечадиган Монсио Прадо ҳарбий билим юртини гўё Перунинг моде-ли деб ўйлайсиз. Бу ердаги нобоп муҳит ёшларни руҳий ногирон, жамиятга сариқ чақалик фойдаси тегмайдиган манфаатпарастга айлантиришга; шах-сий ҳузур-ҳаловатини ҳар нарсадан устун қўювчи, инсоний қадриятларга қўлини артмайдиган баданпараст кишиларни тарбиялашга йўналтирилган. Қаҳрамонлардан бири ўз истиқболини бундай тасаввур қилади: "Ўқишни би-тириб, отам билан бирга ишлайман, шинам машина билан ҳавзали дангил-лама уй сотиб оламан, Марселага уйланаман, кўпгина жазманлар ортти-раман. Ҳар шанба албатта рақс майдонига бораман, бутун дунёга саёҳат қиламан..." Хулласи калом, Монсио Прадо билим юрти ўз олдидаги "юксак" вазифани тўла-тўқис бажаради. "Кўппаклар" ижтимоий иерархияда ўзлари учун ажратилган мансабларни босқичма-босқич эгаллай бошлайдилар...

"Шумтакалар" асари босилиб чиққан 1967 йилда Варгос Льюса янги Ло-тин Америкаси адабиётининг кўзга кўринган ёзувчиси сифатида танилган эди. Бунга қадар "Шаҳар ва кўппаклар" романи ўқувчилар томонидан ай-рича баҳоланган, юксак мукофотга лойиқ кўрилган, асар асосида Ҳолли-вудда бадиий фильм яратилган, бундан ташқари, "Яшил уй" романи ҳам чоп этилганди. Демак, "Шумтакалар" ҳаваскор эмас, дунёни сўзи ила забт

этган истеъдодли ва тажрибали адиб қаламига мансуб эди. Шунинг ўзиёқ эксперимент қилиш; даққи адабий анъаналар, сийқаси чиққан бадиий воситаю йўллардан кечишга асос бўлар эди – эскилик бошқа ижодкорни қаноатлантириши мумкин, лекин Варгас Льосани эмас!

Қани эди, Варгас Льосанинг лоақал битта асарини “анови образ очилмай қолган, бир кўриниб бошқа кўринмади, менталитетимизга тўғри келармикан” қабилидаги эътирозларсиз, ўтган асрга хос қоқоқ фикрларни даст улоқтириб завқ билан ўқийдиган китобхонлар бизда ҳам топилса! “Шумтакалар”да яққол кўзга ташланиб турган топилдиқ – ҳаётни ҳаққоний акс эттиришга хизмат қилган бетакрор техника, ўзига хос ифода усулидир. Асарда ким гапиряптию ким жавоб беряпти – дафъатан билиб олиш қийин. “У” билан “мен” олмоши тинмай алмашиб қолгандек туюлувчи бу тахлит баён усули адибнинг кейинги романларида ҳам учрайди.

Ушбу психологик қиссада катта шаҳарнинг шовқин-суронли, ит эгасини танимайдиган, ҳеч кимдан умид, кўмак кутиб бўлмайдиган муҳиtida инсон ҳаётининг муқаррар маъносиз кечиши қисмат эмас, балки ижтимоий адолатсизлик, зулм, маънавиятсизлик оқибати экани шафқатсизларча фош қилинади. Жамиятда жавобгарлик ҳисси, инсоф, диёнат бўлмагани сабаб Лима зодагонлари яшайдиган мавзеда (Мерафлорес) ёш йигитчаларнинг ҳаёти ниҳоятда зерикарли, диққинафас, нурсиз – нуқул ўйин-кулги ила тараллабедод ўтади. Бу шумтакаларнинг фақат лақаб билан аталиши, ким аслида ким эканини эслаб қолишнинг иложи йўқ экани тасодиф эмас. Аслида уларнинг феъл-атворида ўзига хослик, қатъият йўқ.

Одамшавандалиги, қобилиятли ва кўнгилчанлиги билан ажралиб турадиган (“Шундай бамаъни, шижоатли йигитчанинг наҳотки яхши кўрган қизи бўлмаса!”), тасодиф туфайли бичиб қўйилган Куэльяр – руҳий юксалиш, шахснинг камол топиши, ўзлигини намоён этиши учун қулай шароит бўлмаган муҳит таназзулининг рамзидир. Бир умрга мажруҳ бўлиб қолган Куэльяр мардлиги, чин муҳаббати, матонати билан дўстларидан ҳар жиҳатдан устун. Лекин у илк паллалардаёқ автомобиль ҳалокати сабаб ўлиб кетгани ҳолда, дўстлигини ҳам, душманлигини ҳам билиб бўлмайдиган ўртоқлари асар ниҳоясига қадар қандоқ бўлса, шундоқлигича қолади. “Шумтакалар” бир маъноли асар эмас. Мол-дунё, нафс ҳузури маънавий қадриятлардан устун қўйилувчи тузумда инсон қадри тупроқдан ҳам пастдир – асардаги асосий хулоса мана шу.

Najotkor g'oya

Замонавий тараққиётни глобаллашув жараёнларининг одамлар маънавий дунёси ва ижтимоий хатти-ҳаракатларига таъсирисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шу боис ижтимоий ва гуманитар фанларда глобаллашувнинг фақат иқтисодий, ижтимоий, сиёсийгина эмас, балки маданий ва мафкуравий соҳаларга таъсири масаласига ҳам чуқур эътибор қаратмоқ керак.

Глобаллашувнинг инсон ва постиндустриал жамият ҳаётидаги ўрни ҳамда мавқеи ҳақида назарий қарашлар мавжуд. Бироқ унинг инсон маънавий дунёсига таъсири масаласи тўлиқ тадқиқ этилганича йўқ. Ваҳолонки, ғоялар глобаллашуви – узоқ тарихга эга бўлган мураккаб жараён. Глобаллашув XX аср охирига келибгина бошлангани йўқ. Олимлар сўнгги 500 йил мобайнида инсоният шу йўлдан изчил ҳаракат қилганини қайд этмоқда. Янги дунё, яъни Америка ва Австралия қитъаларининг кашф этилиши, Ер қуррасининг доимий транспорт маршрутлари билан бирлаштирилиши, миграция оқимининг кучайиши, ахборот технологияларининг тараққий этиши глобаллашувнинг муайян босқичлари саналади. Ўтган аср охирида бу жараён мисли кўрилмаган даражада жадаллашди.

Эндиликда деярли барча минтақалар жаҳон иқтисодиёти ва ягона ахборот майдони таркибий қисмига айланиб улгурган. Худудлар ва масофалар асл маъносини йўқотиб, “чегарасиз дунё” тушунчаси реал шакл-шамойил касб этиб бормоқда.

Тадқиқотчилар “глобал қишлоқ” (global village), “яхлит тизимга бирлашган жамият” (networked society) тўғрисида сўз юритмоқда. Ушбу жараён суръатларининг сифат жиҳатидан янги даражасини таърифлаш учун “гипер глобаллашув” атамаси қўлланмоқдаки, у барча жабҳа-

лар, чунончи, иқтисодиёт, ахборот, молия, инсон, товар, пул, ғоя ҳаракати кабиларда халқаро алоқалар тезлиги тобора ошиб бораётганини акс эттиради (*Сафоев С. Марказий Осиёдаги геосиёсат. Тошкент, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатияси университети, 2005. 47-бет*).

Ҳар бир қудратли тамаддун тараққиёти чўққисида бутун дунёда ўз тартибини ўрнатишга ҳаракат қилган. Унинг мақсади ички қоида ва меъёрларини имкон қадар кенг тарқатиш ва шу тариқа уйғунлик ва тартиб ҳукм сурган янги дунё қуришдан иборат бўлган. Ғарбдаги кўпгина тадқиқотчилар, бозор иқтисодиёти, вакиллик, дунёвий демократия, сиёсий плюрализм ва очиқ жамият ғоялари ҳозирги замон глобаллашуви негизидир, деган фикрни ўртага ташламоқда. Уларнинг фикрича, инсоният тарихида биринчи марта Ер қуррасида яшовчи кишиларнинг мутлоқ кўпчилиги яқдил қарашларга эга бўлмоқда.

Россиялик сиёсатшунос Анатолий Уткиннинг талқинига кўра, умумий бозорда қатнашиш ҳар бир давлатга фойда келтиради, лекин ишлаб чиқариш кучларининг, фойда ва рақобатнинг кўтарилиши натижасида ҳар бир давлатда ютган ва ютқизганлар бўлади (*Уткин А. Глобализация: процесс и осмысление. Москва, 2001. Стр. 62*). Америкалик назариётчи Натан Глейзернинг фикрича, глобаллашув – бутун дунё миқёсида Ғарб назорати остидаги ахборотнинг тарқалишидан иборат. Бу ахборот кириб бордини, табиийки, ўша давлатнинг кадриятларига қаттиқ таъсир ўтказди (*Glazer N. Two Cheers for “Asian Values” // The National interest. Fall 1999. P. 27*).

Дарҳақиқат, асримиз бошида дунё миқёсида яратилган замонавий техника ва технология-

ларнинг 35,8 фоизи АҚШ ҳиссасига тўғри келади. Ушбу далилга асосланган ҳолда иқтисодий ва маданий глобаллашувда АҚШнинг етакчилиги мавқеини тавсифлаб, америкалик футуролог Х.Макрей: "Бундан буён ҳам АҚШ барча соҳалардаги интеллектуал устунлигини сақлаб қолиши, унинг маданияти, ғоялари ва тили бутун дунёда тарғиб этилиши шубҳасиз", деб ёзади (Зокир Б. Ғарб ва Шарқ либерализми // Тафаккур, 2004, № 2. 19-бет).

Париждаги Сиёсий тадқиқотлар институти профессори А.Валладонинг фикрича, "Америкача жамиятнинг маданий қадриятларини ўзга мамлакатлар томонидан қабул қилиниши осон кечади. Чунки ҳозирда турли мамлакатларда намоёниш этилаётган кино ва видеофильмларнинг 3/4 қисми – Америка маҳсулотиди" (Гулметов Э. Глобаллашув жараёни ва маънавий қадриятлар // Миллий ғоя ва маънавий қадриятлар: назария, методология, амалиёт. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Тошкент. Файласуфлар миллий жамияти, 2005. 143-бет).

Фалсафа фанлари доктори, профессор Саъдулла Отамуродовнинг қайд этишича, мамлакатимизда ўзбек тилидаги китоб, журнал ва газеталарни сотиб олувчилар сони – рус ва бошқа тилларда чиқарилаётган шундай босма маҳсулотларни сотиб олувчиларга қараганда 5-6 марта кам. Ҳолбуки, рус ва бошқа хорижий тиллардаги китоб, журнал ва газеталар 10-15 баробар қиммат туради (Отамуродов С. Ўзбекининг "мен"и ёхуд ўзликни англаш машаққати // Фидокор, 2004, 22 апрель). Демак, ҳалқимиз, айниқса, ёшларимизнинг маънавий эҳтиёжи етарли даражада қондирилмаяпти. Бу эса хориж ғояларининг бемалол кириб келишига имконият яратмоқда.

Француз мутафаккири Пьер Тейяр де Шарден: "Барча замонларда инсон ўзини "тарихий

бурилиш" даврида яшайпман деб ҳисоблаган. Тараққиёт нуқтаи назаридан айтиш мумкинки, у маълум даражада тўғри тахмин қилган. Лекин шундай даврлар бўладики, бу эврилиш таассуроти янада кучлироқ ва айна вақтда ўринлироқ хусусият касб этади" (Шарден П.Т. Феномен человека. Москва, 1965. Стр. 32), деб ёзган ва ўтган асрнинг 40-йиллари иккинчи ярмидаёқ глобаллашувнинг геометрик тимсолини тавсифлаб, уни "жипслашган, ихчамлашган дунё" тарзида ифодалаган экан.

Бу жараён муттасил тезлашиб боради ва пировард натижада инсониятнинг оммавий жипслашуви, яъни планетизацияга олиб келади. Халқлар ва тамаддунлар ўзаро алоқа ёки иқтисодий боғлиқлик ёхуд руҳий бирликнинг шундай даражасига эришадики, бундан кейин улар фақат баҳамжиҳатликдагина тараққий этиши мумкин бўлади.

Бугун айрим жамиятларгина эмас, балки бутун дунё бир-бирига қарши кураш олиб бораётган "глобалистлар" ва "антиглобалистлар"га ажралди. Бу вазият масаланинг ижобий (фаровон турмуш, танлаш ҳуқуқи, янада кўпроқ эркинлик, яъни кўчиб юриш, тўлиқ ахборот олиш, кўпроқ ҳақ тўланадиган жойларда ишлаш, энг яхши университетларда таълим олиш) ҳамда салбий (инсониятга таҳдид, глобал исиш, атроф-муҳит ифлосланиши, назоратсиз миграция оқимлари вужудга келиши, ишсизликнинг кўпайиши, миллий ва умуминсоний қадриятларга путур етиши каби) томонларини ўзида акс эттиради.

Бундай шароитда кучли ғояга таяниш орқалигина мафкуравий майдонларда бораётган кураш моҳиятини тўғри тушуниш ва ёт қарашларга қарши курашмоқ мумкин.

Ижод АҲМЕДОВ,

Жиззах давлат Педагогика
институти катта ўқитувчиси

Oltindan qimmat sarmoya

Вақтдан унумли фойдаланиш глобаллашувнинг инсон турмуши ва маънавиятига салбий таъсирини енгиб, ижобийсини кучайтиришда

муҳим омиллардан бири саналади. Қадимги дунё мутафаккири Сенека "Ҳаётимизнинг кўп қисмини хатолар ва аҳмоқона ишларга сарф-

лаймиз, муҳим даврлар ҳаракатсизликда ўтади", деганида ҳақ бўлган. Халқимиз эса лўнда қилиб "Вақтинг кетди – бахтинг кетди", дейди.

Ҳаётда белгиланган мақсадга эришиш учун муайян вақт керак. Лекин куч ва имконият тўғри йўналтирилмаса, сазй-ҳаракат самара бермай, вақт ўтганини сезмай қоламиз. Шу тариқа ёш бир жойга етгач, афсус-надомат комида қолишимиз тайин.

Муваффақиятнинг асосий калити – вақтни тўғри тақсимлашдир. Тараққиёт, ишбилармон одамнинг фикрича, вақтни тежаб олдинга интилиш демак. Одамзод дастлаб гилдиракни яратди, сўнг аравани; кейин эса тадрижий равишда автомобиль – поезд – самолётга ўтди. Мактуб ўрнига – телеграмма ва телефон, театр ўрнига – телевизор, патқалам ўрнига – ручкани ихтиро қилди. Эскалатор, компьютер, супермакет, телетайпдан тортиб электрон устарагача... – ҳаммаси вақтни тежаш йўлидаги кашфиётлардир.

Шунга қарамай, бугунги одам вақт етишмаслигидан нолийди: дўстлар, қариндошлар билан дийдорлашишга фурсат топиш маҳол; ота-она қабрини зиёрат қилишу боқий дунё тўғрисида ўй суришга вақт йўқ. Дам олиш, кўкламда беғубор осмонни кузатиб, кузда барглар шитирини тинглаб завқ олишни-ку гапирмаса ҳам бўлади. Вақт қаёққадир кетяпти, у билан бирга умр ҳам дарё мисоли оқиб ўтмоқда; соатлар ўз қиммати-ни йўқотмоқда...

Милоддан буён ўтган икки минг йил ичида вақт илмий ўрганилди; унинг янги-янги қирралари очилди; бўш вақт, физик вақт, космик вақт ва бошқалар аниқланди; вақтни тежаш ва ундан тўғри фойдаланиш тўғрисида ноёб таклифлар ўртага қўйилди... Лекин у икки минг йил аввал қандай бўлса, худди шундай: тезлик билан, гоҳо самарасиз ўтмоқда. Афсуски, вақтни орқага қайтариш, асраб олиб қўйиб, зарурат туғилганда фойдаланиш имконсиз.

Айни чоқда, улкан муваффақиятга эришган шахслар ҳаётида ўрناк олса арзигулик тартиблар бор. Шулардан айримларини келтирамиз.

Кундалик тутиш. Масалан, Лев Толстой, Бенжамин Франклин, Стив Жобс, Отто Шмидт кабилар шахсий кундалик юритганлар. Бенжамин Франклин кунни "Бугун қандай яхши иш қилишим керак?" дея бошлаб, "Бугун қандай яхши иш қила олдим?" деган савол билан тугатган.

Стив Жобс эса кўзгу олдида туриб, "Агар бугунги кун ҳаётимдаги охириги кун бўлганда, қай ишни амалга оширган бўлардим?" дея ўзини саволга тутган.

Машхур Альберт Эйнштейн вафотидан кейин 80 мингдан ортиқ саҳифада турли қўлёзмалар қолдирган. АҚШнинг иккинчи президенти Жон Адамс бутун ҳаёти давомида кундалик тутган, умри поёнида уларнинг сони 50 тага етган. Фикр, режа ва кунлик воқеалар махсус ёзиб борилса, одам эътиборли ва зийрак бўла боради; тафаккури ривожланиб, тўғри қарор қабул қилиш малакаси ошади.

Танаффус қилиб, ухлаб олиш. "Мизғиб олиш учун бир ёки бир ярим соатлик уйку маълумотни ўзлаштириш хусусиятига саккиз соатлик уйку даражасида таъсир кўрсатади", дейди мутахассис Сара Медник. Тадқиқотларга кўра, эрталабдан ўқийдиган одамлар кун давомида бир соатлик танаффус қилиб ухлаб олса, кечки пайт назорат тестларини 30 фоизга яхши бажарар экан. Бу одат Альберт Эйнштейн, Томас Эдисон, Уинстон Черчилль, Жон Кеннеди, Рональд Рейган, Жон Рокфеллер, Сальвадор Дали, Эдгар По ва бошқа кўплаб машхурларга хос бўлган. Замонавий илм-фан хулосасига кўра, танаффуслар нафақат самардорликни, балки ижодий фикрлаш салоҳиятини ҳам оширади.

Кунига камида 15 дақиқа пиёда юриш. Муваффақият эгалари ўз кун тартибида спортга албатта вақт ажратади; пиёда сайр эса энг муҳим машқ саналади. Бетховен тушлиқдан сўнг узоқ сайрга чиққан ва илҳом келиб қолса, дея ўзи билан қоғоз-қалам олиб юрган. Чарльз Диккенс кунига 10 километрдан ортиқ пиёда юрган – бу ишга кўмилиб-толиқиб қолмасликка ёрдам берган. Фридрих Нитше эса "фақат сайр вақтида келган ғояларгина қадрли бўлади", дейди. Олимлар сайрнинг тетиклаштириш, мияни тозалаш, ижодий салоҳиятни ошириш ва ҳатто умрни узайтириш каби самаралари борлигини тасдиқлайди.

Муталаа. Китоб ўқиш – билим захирасини оширишнинг тежамкор ва жуда самарали усулидир. Уинстон Черчилль кунига бир неча соат; Марк Кьюбан кунига 3 соатдан ортиқ; шунингдек, Теодор Рузвельт банд кунлари биттадан, ишдан бўш кунлари 2-3 тадан; миллиардер

Дэвид Рубенштейн ҳафтасига 6 тадан китоб ўқиган. Мутолаа инсон хотирасини яхшилайти, эмпатия даражасини оширади, стрессни камайтиради.

Муносиб суҳбатдош топиш. Ёзувчи Жошуа Шенканинг фикрича, ижодий салоҳият бошқа одамлар билан мулоқот қилиш натижасида ривожланади. У ўзининг "Powers Of Two" китобида биргаликдаги саъй-ҳаракатлар натижасида катта чўққиларни забт этган дуэтлар ҳақида ҳикоя қилган. Психологлар Даниэль Канеман ва Амос Тверский биргаликдаги узоқ сайрлардан бирида иқтисодиётнинг янги назариясини ишлаб чиққанлар ва бу илмий янгилик учун Канеманга Нобель мукофоти берилган. Оламшумул шахслар таржибаси шуни кўрсатадики, бошқалар билан мулоқот вазиятга бўлак томондан қараш ва мутлақо янги кашфиётга йўл очади.

Тажриба қилишдан кўрқмаслик. Ҳар биримиз хатога йўл кўямиз – уларни келгусида фойдаси тегиши мумкин бўлган тажриба деб ҳисоблашимиз лозим. Муваффақият тўғридан-тўғри ўзимиз ўтказган тажрибаларга боглиқ. Битта ютуқ барча бенаф чиққан уринишларни "ювиб кетади". Томас Эдисон ишқорли аккумулятор-

ни ихтиро қилгунга қадар 50 мингдан ортиқ; мукаммал лампани яратиш учун эса 9 мингдан ортиқ муваффақиятсиз тажриба ўтказганига қарамасдан, умри давомида 1100 патентга эгалик қилган. Узоққа бормайлик, Навоий кон-металлургия комбинатида Учқудуқ конларидаги мураккаб таркибли сульфидли олтин маъданларини қайта ишлаш бўйича 3 мингдан ортиқ тажриба ўтказилди. Натижада жаҳон бозори талабларига мос технологик жараён ва қўшимча олтин ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Тажрибалар нуқул амалий бўлиши шарт эмас. Масалан, Эйнштейн уларни ҳаёлан ўтказган. Томас Эдисон ва Леонардо да Винчининг кундалигида, ёзишмаларидан ташқари, ментал карталар ва турли чизмалар ҳам бўлган. Тажрибалар фойдали кўникмаларни ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Хуллас, мақсадга эришиш учун вақтни тўғри тақсимлаш керак. Уни ҳаётий мақсадга йўналтиришдек мураккаб, машаққатли, аммо олижаноб машғулот йўқ.

Қувондиқ САНАҚУЛОВ,
техника фанлари доктори, профессор
Рухсора РЎЗИЕВА,
фалсафа фанлари доктори

Modellashtirish nima?

Фуқаролик жамияти инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлайдиган, турли мулк шакллари кўллаб-қувватлайдиган, либерал демократик кадриятларга асосланган ижтимоий макон экани маълум. "XX асрга келиб фуқаролик жамияти давлатни ҳимоя қиладиган қалқон вазифасини бажарди, чунки бу даврда давлатга инқилоб васвасаси хавф сола бошлади, аср охирига келиб эса, у индивид эркинлигини давлатнинг ҳаддан зиёд аралашувидан муҳофаза қилишга ўтди" (Маевлянов Ж. *Гражданское общество: от концепта к концепции и парадигмам (социально-философский анализ)*. Ташкент, "Истиқлол нури", 2014. Стр. 60). Демак, фуқаролик жамиятида шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари устувор даражага кўтарилиб, давлат инсонга хизмат қилиши даркор. Бироқ шу ўринда мантикий савол туғилади: ҳар бир

фуқаронинг ҳуқуқ ва манфаатлари биринчи ўринга чиқадиган бундай жамиятда ижтимоий манфаатлар нима бўлади?

Маълумки, индивид, яъни алоҳида инсоннинг орзу-интилишлари ҳамма вақт ҳам жамоа, гуруҳ, жамият манфаатларига мос келавермайди. Шундай экан, фуқаролик жамиятида шахс билан жамият ўртасидаги фарқлар, манфаатлар ва орзу-интилишлардаги зиддиятлар сақланиб қоладими ёки йўқ?

Тадрижий тараққиёт шахс ва жамият манфаатлари, ҳатти-ҳаракатларига аниқ йўналиш берадиган субъектив омиллар билан объектив ҳаёт талабларининг маълум доирада уйғунлашувига имкон яратади. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, тадрижий ривожланиш силлиққина, зиддиятларсиз кечадиган жараён эмас, унга ҳам гуруҳлараро тўқнашувлар, манфаатлар

плюрализми, марказдан қочиш ва европалик атоқли файласуф Эрих Фромм айтганидек, "жамиятдан бегоналашув" каби хусусият ҳам хосдир (Фромм Э. *Бегство от свободы*. Москва, 1995). Дарҳақиқат, тараққий этишга мойил ҳар қандай жамият қарама-қарши кучлар ва анъаналар таъсиридан холи бўлолмайди. Шундай экан, жамият тараққиётининг маъно-мазмунини ва моҳиятини ифода этадиган, этномаданий ва этносоциал жараёнларга аниқ йўналиш, мақсад ва бирбутунлик бахш этадиган ижтимоий муносабатларни моделлаштириш муаммосини илмий тадқиқ этиш катта аҳамиятга эгадир.

"Моделлаштириш" атамаси латинча *modulus* сўзидан олинган бўлиб, меъёрлаш, қолипга солиш деган маъноларни билдиради. Илмий-назарий тушунча сифатида объектни, ҳодиса ёки жараёнларни маълум бир меъёрлар асосида тадқиқ этиш, шарҳлаш, хатти-ҳаракатларнинг намунага мувофиқ кечишини таъминлашни англатади. Ижтимоий жараёнлар кўпомилли, кўпвариантли ва флуктуацион (тўлқинли) кечиши сабабли, айниқса, ижтимоий фалсафада ва социологияда моделлаштириш усули кенг қўлланади.

Фуқаролик жамиятида ижтимоий муносабатлар ва жараёнларни илмий-амалий жиҳатдан моделлаштириш муҳим аҳамият касб этади. Моделлаштириш кенг маънода давлат ва жамиятнинг стратегик мақсади сифатида майдонга чиқади. Мазкур стратегик мақсад жамиятда кечадиган жараёнларга аниқ ва самарали йўналиш, амалий руҳ беради. Масалан, Ўзбекистоннинг стратегик мақсади, Конституциямизнинг преамбуласида кўрсатилганидек, ҳуқуқий демократик давлат барпо этишдир. Бинобарин, мазкур гипотетик модель жамият ҳаётини, унинг барча соҳаларини, ижтимоий жараёнларни ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш талабларига мувофиқ моделлаштиришни тақозо этади.

Моделлаштириш вазифасидан келиб чиқадиган яна бир муаммо – ижтимоий жараёнларни таснифлаш билан боғлиқ. Ушбу масаланинг мураккаблиги аввало ижтимоий жараёнларнинг бир қарашда объектив воқелик бўлиб туюлса-да, аслида онг, тафаккур орқали идрок этиладиган ҳодисалар экани билан изоҳланади. Маълумки, субъектив ҳодисаларга дискретлик

(парокандалик) ва континуаллик (изчиллик) хос. Шунинг учун тадқиқотчилар, одатда, уларни сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий ва маънавий жараёнлар каби соҳаларга бўлиб ўрганади.

Сиёсий жараёнларни моделлаштирадиган куч асосан давлат институтларидир. Парламент, президент, ҳукумат ва Конституциявий суд мамлакатимиздаги сиёсий-ижтимоий жараёнларни қонунлар, фармон ва қарорлар асосида моделлаштиришда фаол иштирок этади. Бунга сиёсий партиялар ва фуқаролик институтлари ҳам таъсир кўрсатади.

Иқтисодий жараёнлар жамиятда қарор топган иқтисодий ҳуқуқлар, молиявий имкониятлар, мулкий муносабатлар, ишлаб чиқариш субъектлари, тадбиркор ва фермерларнинг ўз манфаатлари доирасидаги ҳамкорлик алоқалари тизимидан иборат. Бу жараёнда халқ муҳим ижтимоий омил, фуқаролар эса иқтисодий муносабатлар иштирокчиси вазифасини бажаради.

Қайд этиш керакки, юқорида зикр этилганларнинг ҳар бири ўз ривожланиш қонуниятларига эга, жараёнлар эса уларга хос динамика ёки турғунликни ифода этади.

Моделлаштириш ҳар бир соҳа олдида маълум бир талаблар қўяди. Масалан, ҳуқуқий жараёнлар қабул қилинган қонунларга, аввало конституциявий тамойилларга тўла риоя этишни, маънавий жараёнлар эса маънавий-ахлоқий қадриятларни асраш ва бойитишни, ёшлар тарбиясида уларга таянишни тақозо этади. Айни чоқда, ҳаёт тажрибаси моделлаштириш талабларини мутлоқлаштирмаслик кераклигини кўрсатади. Яъни барча соҳада бўлгани каби, бу борада ҳам аниқ вазиятдан, унинг талаб ва хусусиятларидан келиб чиқиб иш юритиш, қарор қабул қилиш мақсадга мувофиқдир. Акс ҳолда модель билан реал борлиқ ўртасида зиддият пайдо бўлиб, гап – бошқа, амал – бошқа бўлиб қолади. Бу эса фуқаролик жамиятига зарарлидир.

Фикримизни умумлаштирган ҳолда, моделлаштиришни ижтимоий жараёнларни усталик, моҳирлик ва рационал бошқариш усули деб таърифлаш мумкин.

Ситора АБДУСАТТОРОВА,
Ўзбекистон Миллий университети
таъин докторанти

Tofflerning ro'yobga chiqqan bashorati

Кейинги йилларда ахборот маконида миллий манфаатни ҳимоя қилиш ҳаёт-мамонт масаласига айланди. Дарҳақиқат, халқ тақдирига оид ахборотни узатишда миллий манфаат етакчи ўринга чиқиши керак; у "миллат ёки мамлакат аҳолисининг ижтимоий аҳволини инъикос этар экан, миллий тараққиёт кучларини ҳаракатга ундовчи муҳим омил вазифасини бажаради" (Фалсафа: қомусий луғат. Тошкент, "Шарқ", 2004. 268-бет).

Россия Федерациясининг ахборот хавфсизлиги доктринасида миллий манфаатни ҳимоя қилиш борасида ахборот олиш ва ундан фойдаланиш соҳасида инсоннинг конституцион ҳуқуқ ва эркинликларини рўйбга чиқариш, мамлакатнинг маънавий тараққиётини таъминлаш, жамиятнинг ахлоқий қадриятларини мустаҳкамлаш, инсонпарварлик ва ватанпарварлик анъаналарини ҳамда мамлакатнинг маданий ва илмий салоҳиятини юксалтириш каби устувор йўналишлар белгиланган.

Бу борада ахборот макони муайян ҳудуд ёки сарҳад билан чекланмаслиги, ҳар қандай кўринишдаги ахборотнинг истеъмолчига етиб боришида чегара тўсиғи мавжуд эмаслигини қайд этиш жоиз.

Ахборот хавфсизлиги соҳаси глобаллашув туфайли вужудга келаётган мафкуравий таҳдидлар шароитида фуқаролар тафаккурида ватан тақдирини учун масъулликни шакллантиришга хизмат қилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 9 февралдаги "Ахборот технологиялари ва коммуникациялари соҳасини янада тақомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги фармони ҳамда "Ўзбекистон Журналистика ва оммавий коммуникациялар университетини ташкил этиш тўғрисида"ги қарори ахборот маконида мамлакатимиз миллий манфаатини ҳимоя қилиш, фуқароларимизнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий тафаккурини шакллантириш борасида асосий манбалардан бўлиб хизмат қилади.

Ахборот соҳасидаги миллий манфаат ҳимоясига оид дунё тажрибаси асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Тараққий этган мамлакатлардаги ахборот макони ва унда кечадиган жараёнлар давлат ҳокимияти органларининг фаолиятига боғлиқ. Ушбу мамлакатларда давлат бошқаруви органлари ахборот маконидаги устувор мавқени сақлаб қолишда интернет, мобил алоқа, теле ва аудиовизуал тизимлардан ҳамда анъанавий босма нашрлардан кенг фойдаланмоқда. Шу билан бирга, жамиятда ахборот хавфсизлигининг таъминлангани жамият аъзолари сиёсий билими даражасининг ортиши ҳамда зарарли ғояларга қарши иммунитет шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Давлат органларининг бу хил макондаги фаолияти ахборот жараёнларини ташкил этиш, ахборот оқими устидан назорат, шунингдек, бошқарувни юритишга кўмаклашувчи ахборот манбаларини яратишни тақозо қилади. Зеро, ҳар қандай замонавий ижтимоий тузумда давлат ҳокимияти фуқаролик жамияти билан ўзаро муносабатларни ривожлантиришга мажбур. Ахборотлашган жамиятда, айниқса, давлат органлари халқ билан мулоқотнинг самарали воситаларини яратиши зарур.

Бугун ахборот макони ижтимоий ва индивидуал онгни шакллантираётир. Бошқача айтганда, айнан ахборот омили жамият ривожининг асосий кучига айланмоқда. Доимий кенгайиб бораётган ахборот маконида миллий институтларнинг устун мавқени эгаллашга интилиши – давр талаби. Шунингдек, замонавий жамиятда давлат бошқа субъектлар ва иштирокчилар билан яқин ҳамкорлик қилиши ва ҳокимиятнинг айрим функцияларини фуқаролик жамияти институтларига ўтказиши мақсадга мувофиқ.

Глобал ахборотлашув шароитида ўзлигимизни сақлаб қолиш учун қадриятларимизга таянган ҳолда ОАВ орқали тарғибот ва ташвиқот ишларини янада юксалтириш зарур. Бунда телевидение, радио, босма нашрлар ҳамда интернет каналлари орқали махсус материалларни

ёритиб бориш тизимли йўлга қўйилиши лозим. Ғарблаштириш жараёни кечаётган бугунги кунда миллий тараққиётимизнинг концептуал жиҳатларини республика ОАВ орқали янада кенгроқ тарғиб этмоқ даркор.

Жаҳон саҳнида мамлакатимиз обрў-эътиборининг ошиши биринчи навбатда миллий манфаатнинг таъминланганлик даражаси билан ўлчаниб, бундай масъулият, жумладан, ахборот соҳаси зиммасига тушади.

Умуман олганда, ахборот соҳасида миллий манфаат ҳимояси миллат келажаги ва давлатчилик тараққиёти учун энг зарурий омиллардан бирidir.

Америкалик файласуф Элвин Тоффлер "Учинчи тўлқин" асарида "Тез кунларда тарих саҳнасиغا янги ҳокимият кўтарилади. Куч, зўравонлик, бойлик, пулга асосланган бошқарув интиҳосига етиб, унинг ўрнини билим ва ахборотга асосланган ҳокимият эгаллайди. Янги ҳокимиятда ақл устуворлик қилиб, у билим, ахборот ва инсонда шаклланган фундаментал қадриятларни уйғунлаштиришга хизмат қилади", деб ёзган эди. Шиддатли давр олимнинг башорати ҳақ эканини кўрсатмоқда.

Ҳабибулло РАЖАБОВ,
сиссий фанлар бўйича
фалсафа доктори

Ilohiy makon va zamon

Абдулла Ориповнинг "Жаннатга йўл" драматик достони "Илоҳий комедия" таъсирида ёзилган. Достон сюжет жиҳатдан ҳам Данте асарига ўхшаб кетади: ҳар икки асар фабуласи бош қаҳрамоннинг боқий дунёдаги саёҳатига асосланган. Италиян шоири асарида бош қаҳрамон муаллифнинг ўзи; "Жаннатга йўл" қаҳрамони Йигит ҳам автобиографик белгилардан холи эмас. Асар воқеалари боқий дунёда бўлиб ўтади ва муаллиф бадий макону бадий замонни ҳам шунга кўра тайин этган.

"Жаннатга йўл" маҳшар саҳросида (макон), маҳшар тонгида (замон) содир бўлган воқеалар билан бошланади. Қуръони каримнинг "Набаъ", "Нозийот", "Абаса", "Инфитор", "Иншиқоқ", "Бурж" каби сураларида Қиёмат кунидан хабар берилади. Шунга кўра, Абдулла Орипов маҳшар тонги деганда замонни илоҳий ҳақиқатга кўра тўғри белгиланган, яъни илоҳий борлиқда ҳам чексиз Вақт бўлакларга бўлинган ва номланган. Достонда муаллиф ремарка-изоҳларида бу хусусда бошқа жумла учрамайди. Аммо қаҳрамонлар нутқида гоҳ-гоҳ замон билан боғлиқ изоҳлар кўриниб қолади. Асарнинг илк саҳнасидаёқ Йигит: "Неча юз йил давом этди, билмам, бу йўллар" (Орипов А. *Нажот қалъаси*. Тошкент, *Ғ.Ғулом номидаги АСН*, 1980. 58-бет. Кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинди); Тарозибон Йигитга қарата: "Сен қаёққа шошмоқдасан? Шунча йил кутдинг", дейди; дўзах эшиги олдида Йигит билан учрашган Дўст

ҳам "неча замон бу хилқатда кездим тентираб" дея зорланади. Маълум бўладики, асар қаҳрамонлари вақтни биз яшаб турган дунё ўлчовлари билан ўлчайдилар ва юз йиллар улар учун жуда катта фурсатдай идрок қилинмоқда.

Аслида боқий дунёда вақт ўлчовлари қандай? Бу ҳақда Қуръони каримнинг "Набаъ" сурасидан қуйидагиларни билиб оламиз: "1. (Мушриклар) бир-бирларидан нима ҳақда сўрашмоқдалар?! 2-3. Улар ўзлари ихтилоф қилгувчи бўлган — улуғ хабар ҳақида (яъни қайта тирилиш тўғрисида савол-жавоб қилмоқдалар)! 4. Йўқ (уларнинг гумонлари беҳудадир)! Улар яқинда (бу хабарнинг ҳақ эканини) билиб олажақлар!" (Қуръони карим. *Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Тошкент, "Чўлпон", 1992. 480-бет. Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинди*). Сурада "яқинда" дейилган сўз боқий дунё вақт ҳисоби ҳақида тасаввур қилишга ёрдам беради. Қиёматнинг содир бўлиши муқаррар, аммо содир бўлиш вақти бандаларига маълум эмас, бу ҳақда "Нозийот" сурасида бундай дейилади: "42. (Эй Муҳаммад, мушриклар) сиздан (ўша Қиёмат) соатини қачон воқе бўлиши ҳақида сўрарлар. 43. Сиз қаердасизу уни (яъни Қиёмат қачон бўлишини) зикр қилиб эслаш (қаерда)? (Яъни сиз ҳеч қачон у Куннинг вақтини айтиб бера олмайсиз). 44. Уни (билиш) ёлғиз Парвардигорингизга бориб тўхтар" (484-бет.).

Испом жорий бўлганидан буён ҳам орадан ўн беш аср нари-берисида вақт ўтди. То Қиё-

матга қадар яна қанча муддат ўтади – бу фақат Яратганнинг ўзигагина маълум. Аммо “Набаъ” сурасида Қиёматнинг яқин фурсатда содир бўлиши ҳақида сўз боради. Бундан боқий дунё ҳисобида бизнинг ҳисобимиздаги асрлар жуда қисқа фурсат ҳисобланишини билиб олишимиз мумкин. Бу ҳақда юқоридаги “Нозийот” сурасининг охириги 46-оятда яна шундай хабар берилади: “Улар уни (Қиёмат соати) кўрадиган кунда (бу дунёда) гўё биргина пешиндан сўнг ёки чошгоҳ пайтида тургандек (яъни бир кун ҳам яшамагандек) бўлиб қолурлар!”

“Жаннатга йўл” қаҳрамонларининг вақтни бу дунё ҳисобида идрок этиши, албатта, шоирнинг – сўз санъати қонунларига биноан – боқий дунё воқеаларини восита сифатида танлагани билан, бадиий асарнинг жамики унсурлари бадиий ғоя ифодасига хизмат қилиши билан шартланган.

Асарда макон замон билан боғлиқликда идрок этилади. Юқорида айтиб ўтганимиз каби, Қуръонда маъшароҳ тарзида берилган макон “Жаннатга йўл”да “маъшар саҳроси”, “аросат дашти”, “аросат яланглиги” дейилган. Воқеалар аросатда содир бўлаётган иккинчи кўринишда Йигит “энди қайга борсам экан бу дашт, саҳрода” дейди. Шунга кўра айтиш мумкинки, шоир маъшарни ҳам, аросатни ҳам саҳро деб беради. Бу воқеалар кечаётган макон ҳақидаги тасаввурни аниқлаштиради.

Асарда жаннат макон сифатида маъшар ва аросат сингари аниқловчига эга эмас. Аммо айрим ишоралардан жаннат манзараларига

ҳам аниқлик киритилади. Хусусан, турли ишораларга кўра жаннатнинг шуълаларга ғарқ бир макон, бандалар абадий роҳатга ноил этилган бир маскан экани аёнлашади.

Дўзах “Жаннатга йўл”да тубсиз чуқурлик сифатида талқин этилган. Айтиш мумкинки, Абдулла Орипов достонида жаннат, аросатдан кўра дўзахнинг атрибутлари кўпроқ қаламга олинади. Бу, эҳтимол, шоирнинг “Жаннатга йўл” ёзилган пайтда “Илоҳий комедия”нинг “Дўзах” қисмини таржима қилгани билан изоҳланар (кейинчалик шоир Данте асарининг “Аъроф” қисмини ҳам ўзбекчалаштирди). “Жаннатга йўл”даги турли гап-сўзлардан дўзахнинг аёвсиз ўт-оташ ёниб ётган жой экани аёнлашади: “Ҳайҳот, мени жаҳаннамда ёндиргин”, “Майли, дўзах тубларида куйиб кул бўлай, / Майли, қайноқ дарёларда оқсин суягим”... Бу “Набаъ” сурасининг “Фақат қайноқ сув ва йирингнигина (тотурлар)!” деган 25-ояти, “Таквир” сурасининг “Дўзах (кофирлар учун) ловуллатиб ёқилганида” деган 12-оятга мувофиқ келади.

Асарнинг охиригида эса Йигит нутқида “жаҳаннамнинг чексиз маскани” деган жумла ишлатиладики, бундан шоирнинг боқий дунёни чексиз макон сифатида идрок этгани англашилади. Хулоса шуки, Абдулла Орипов “Жаннатга йўл” драматик достонида боқий дунёдаги замон ва маконни илоҳий манбаларга мувофиқ ҳолда тасвирлаган.

Нодира ҚУРБОНОВА,
БухДУ катта ўқитувачиси

“Dam – bu damdir”

Нақшбандия таълимотида ҳаёт нафаслар тизими деб талқин қилинади. Инсон ҳар бир нафасидан огоҳ бўлиб, уни эзгу ишларга сафарбар этса, демак, у тирик ҳаёт кечиряпти, умри мазмунли ўтапти. Аммо инсон ғафлатда қолиб умрини мазмунсиз ўтказса, у бамисоли ўлиқдир. Комил инсон деган номга муносиб бўлиш учун ҳар бир нафасни асраб-авайлаш, уни онгли ўтказиш талаб этилган. Шунинг учун нақшбандия таълимоти ҳушёрлик йўли сифатида машхур ва ҳозиргача барҳаётдир.

Нақшбандияда ҳаёт ҳақидаги тушунчанинг асосини “Ҳуш дар дам” (ҳар дамдан огоҳ

бўлиш) тамойили ташкил этади. Бу тамойил манбаларда рашҳа – ҳаётбахш сув томчиси ёки қудсий – пок, илоҳий калом, сўз деб таърифланган. Бу ўғит нақшбандия таълимотининг 11 тамойилидан биринчиси ва асосийси сифатида киритилган.

Мазкур таълимот инсон ҳаётини “дам” тушунчаси билан уйғунлаштиради. “Дам” – нақшбандийлар талқинида нафас олиш, нафасни сақлаш, нафасни чиқариш ва янги нафас олишгача бўлган муддатдир. Инсон шу дамни асраши, йўқотмаслиги, ақлу ҳуш, фаҳм-фаросат назорати остида шукроналик билан ўткази-

ши лозим. Инсон бутун коинот ва олам билан нафас воситасида боғланади. Борлиқдаги жами мавжудот нафас олади ва чиқаради. Одам ҳам улар билан уйғун нафас олиш асносида умумий бутун олам тебранишини ҳосил қилади ҳамда ўзаро қувват ва ахборот алмашади. Айнан шу жараён инсон ҳаётининг асоси саналади. Чунки нафас олиш фурсатида ҳам жисм, ҳам онгу шуур, ҳам қалбу руҳ қувват олади. Ҳар дамни онгли ўтказган инсон вужудидан, ақлу шууридан, қалбу руҳидан чиққан қувват, таралган нуру зиё бутун оламга ҳаёт бағишлаб, уни мунаввар этади. Башарият мутафаккири Жалолиддин Румий шундай хушёр инсонларга қарата ёзган эди: Гар ба сурат олами асгар туи, / Лек ба ботин олами акбар туи. / Зоҳири он ахтарон қаввоми мо, / Ботини мо гашта қаввоми само (мазмун: Шаклан кичик олам бўлсанг-да, ботинан буюк оламсан. Зоҳирда бизга юлдузлар қувват бераётгандек, аслида эса ботининг бутун самонинг қувватиدير).

Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд ҳаётнинг моҳияти айни шу дамни қандай ўтказишга боғлиқлигини таъкидлайди: Эй монда зи баҳри илм дар соҳил айн, / Дар баҳр фароғат асту дар соҳил шайн. / Бардор сафи назар зи мавжи кавнайн, / Огоҳ зи баҳр бош байнул нафасайн (мазмун: Эй илм олиш мақсадида соҳилда кўзи очик турган киши, Денгизда фароғатдиру соҳилда ёмонлик. Икки дунё мавжларидан қарашларингни олгину Нафасларинг орасидаги вақтда ҳам денгиздан огоҳ бўлгин). Маълум бўляптики, Баҳоуддин Нақшбанд инсон ҳаёт бўлиши учун ҳар бир дам қадрини билиши, асл моҳиятдан наинки ҳар бир нафас, нафаслар орасидаги вақтда ҳам огоҳ бўлиши зарур, деб уқтирмоқда (*Фаҳриддин Али Сафий. Рашаҳот (Оби ҳаёт томчилари). Тошкент, Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2003. 32-бет*).

Нақшбандийлар ҳар бир дамнинг ҳаёт саҳифасига кирмоғи учун қуйидагиларга эътибор бериш зарур деб ҳисоблаганлар:

1. Нафас олиш жараёни онгли бўлиши керак. Инсон бутун ўпкасини тўлдириб чуқур нафас олиши зарур. Ана шунда вужудга зарурий кислород, мия учун керакли ахборот, қалб ва руҳ учун озуқа – нур, файз, раҳмат ва илоҳий илм киради. Шу жараёни инсон ҳис этиши, ақлу шуур билан бошқариши ва қалбда неъматларга шукроналик жўш уриши лозим.

2. Нафасни ичда сақлаш. Нафас орқали кирган кислород бутун вужудга тарқалиб уни поклайди, қувват беради ва инсон умрини узайтиради. Мия бир томондан нафасни сақлайди ва иккинчи томондан онг остида қабул қилинган ахборотни таҳлил этади. Қалбга кираётган илоҳий нур ва ладуний илмни қабул қилиб покланади, руҳ юксалади. Нафасни сақлаш жараёни нафас олиш вақтидан кўра бир неча маротаба узун бўлиши керак.

3. Нафас чиқаришда вужудга кирган кислород билан оксидланиш таъсирида ҳосил бўлган карбонат ангидрид ўпка орқали танадан чиқиб кетади. Унинг натижасида вужуд дам олади, роҳатланади. Мия бу жараёни бошқаради ва ақлий фаолият ўткирлашади. Кин, ғазаб, ҳасад, кибр каби ёмон иллатлар учун қалбда жой қолмайди. Руҳ бақувват бўлади ва инсон танасига кирган барча иллатлар, хусусан, ёмон кўз ва суқ таъсиридан қутқаради.

4. Янги нафас олишга таёргарлик муддати. Чуқур тўла нафас олиш учун қувватларни жамлаш.

Ҳаётнинг бир дами нафас олиш билан боғлиқ бўлган тўрт босқични ўз ичига олар экан, инсоннинг нафас олиши бошқа мавжудотларникидан тубдан фарқ қилади. Анорганик ва органик дунёдаги барча нарсалар: тупроқ, ўсимликлар ва ҳайвонлар нафас олади – тириклик белгиси шу; аммо уларнинг нафас олиш жараёни онгли эмас. Инсон бу жараёни ақлу хуши, фаҳм-фаросати билан идора этади, ҳаёт, умр, ҳар бир дам мақсад-моҳиятини англаб, қадрлаб, жамиятда ўзига муносиб жой топади. Ўринини билгач, ўзига белгиланган вазифани адо этади. Ҳар бир онгли нафас – ҳазрати инсон номига муносиб бўлиш пиллапоясидир.

Нақшбандиянинг Ҳирот жамоаси пири, йирик мутафаккир Абдурахмон Жомий “Хуш дар дам” тамойилини махсус ўрганиб алоҳида рисола ёзган. Унинг “Рисола дар маънии хуш дар дам” – “Хуш дар дам маъноси ҳақида рисола” асарида: Туро як панд бас аст дар ду олам, / Ки аз жонат наояд бе Худо дам. / Агар ту пос дори поси анфос, / Ба султони расонандат аз он пос (мазмун: Сенга икки олам учун бир ўғит етарлидир, жонингдан Тангрисиз бир нафас ҳам чиқмасин. Агар сен нафасларингни кўриқлай олсанг, бу сени султонлик даражасига

еткази), дейилади (Абдурахмон Жомий. *Рисола дар маънии хуш дар дам. Қўлзма*).

Демак, икки олам саодатига эришмак учун ҳар бир дам огоҳлик билан ўтиши даркор. Инсон ақлу ҳушини сафарбар этиб, дунё, мол-мулк, мансаб ва шу каби нафс истакларидан узилиб, Оллоҳга боғланиши лозим. Агар инсон ҳар бир дамини назоратга олиб, уни ғафлатдан сақласа, баркамол инсон даражасига етади.

Абдурахмон Жомий яна бир рубойида давлатнинг бош ипи ва асоси – инсоннинг ўз умри қадрини билишида, уни эзгулик билан ўтказишидадир; бунинг учун умр огоҳлик билан ўтказилиши керак, дея таъкидлайди. Нақшбандия таълимотининг “Даст ба кор-у, дил ба Ёр” шиори ҳам шу мазмунда.

Алишер Навоий бир китъасида бундай ёзади: “Дамингдин йироқ тутмагил хушни, / Ки юзланмагай ҳар дам офат санга”. Қаранг, онгли

нафас, мутафаккир бобокалонимиз таъкидлаганидек, камолотга ёрдам бериб, инсон ҳаётини турли офатлардан ҳимоя этувчи кучли имун тизим экан. Шунинг учун ҳар бир нафасни асраш зарур: “Мозию мустақбал аҳволин такаллум айла кам, / Не учунким, дам – бу дамдир, дам – бу дамдир, дам – бу дам!”

Сўзнинг хулласи шуки, нафасни ичда сақлаш пайти инсон ботиний ҳаракат қилади. Бу вақтда у онгу шуури, ақлу идроки, фаҳму фаросатини сафарбар этиб, оламнинг асл моҳиятини, ҳақиқатни мушоҳада-мувоқаба қилиб Ҳаққа томон юзланади, таважжуҳ этади. Ботинидаги ҳолатни муҳосаба этиб, иллатлардан қутулиб, покланади. Натижада, инсон вужуди ва руҳида илоҳий сифатлар тажалли топади.

Гулчеҳра НАВРЎЗОВА,
фалсафа фанлари доктори,
профессор

Futuvvat – javonmardlik demak

XV асрда яшаб ўтган улуг мутафаккир Хусайн Воиз Кошифий, асосан, форс-тожик, қисман араб тилида фалсафа, ахлоқ, тарих, адабиётшунослик, мусиқа, табиий ва аниқ фанларга оид 200 дан ортиқ китоб ёзган. Унинг “Ахлоқи Муҳсиний”, “Ахлоқи Карим”, “Тафсири Хусайний”, “Тухфат ул-саловат”, “Ал-лубоб”, “Равзат уш-шаҳадо”, “Рисолати хотамия” каби асарлари XV-XVI асрларда Хуросон музофотида машҳур бўлган.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлғзмалар хазинасида бу мутафаккир асарларининг 200 га яқин тошбосма ва 400 га яқин қўлғзма нусхалари сақланмоқда. Аммо, афсуски, бу қимматбаҳо маънавий меросдан фақат “Ахлоқи Муҳсиний” ва “Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати”гина ўзбек тилига таржима қилинган. Ҳолбуки, унинг асарлари XV-XIX асрлардаёқ олмон, инглиз, турк, фин, рус тилларида чоп этилган.

Хусайн Воиз Кошифий ҳаёти ва ижоди XX асрнинг 80-йилларидан Ўзбекистонда ҳам кенг ўрганила бошлади. Жумладан, ушбу сатрлар

муаллифининг бир неча китоб ва мақолалари чоп этилди. Кошифий маънавий меросига муносабат, айниқса, мустақиллик йилларида ўзгарди. Монографик тадқиқотлар яратилди; ўқув адабиётлари ҳамда тўпламларга унинг ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ материаллар киритилди.

“Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати” асари ахлоқшунослик, маънавий-ятшунослик ва тасаввуф таълимотида ўзига хос ўрин тутди.

Муаллиф футувватни ҳар тарафлама тавсифлаб, жумладан, бундай ёзади: “Билгилким, футувват илми шариф – мўътабар илмлардан бўлиб, тасаввуф билан тавҳид илмининг бир бўлагидир”. Олимнинг фикрича, руҳ ва қалбни тарбиялаш орқали у инсонни гўзал хулқли ва фазилатли шахсга айлантиради. Футувват – элдан яширин бирон иш қилмаслик, ҳамма одамлар билан хушфеъл муносабатда бўлиб яшаш; эзгу хулқ билан меҳру муҳаббат, ҳурмат қозониш демак. Яна: аҳдга вафо қилмоқдир, зеро, вафо жавонмарднинг ишидир ва аҳду паймонни синдириш, аҳдга вафо қилмаслик нуқси виждоннинг нуқсидир; барчани ўзидан афзал билиш

ва ўзини ҳеч кимдан юқори қўймасликдир. Футувватнинг қуввати нафси енгиш, манманлик ва такаббурликни тарк этишдан ҳосил бўлади. Кошифий ўз асарида Салмон Форсийнинг мана бу фикрларини ҳам келтиради: “Футувват барчага инсоф-мурувват кўрсатиш ва эвазига ҳеч нарсга талаб қилмаслик, яъни бор камчилик, айбни ўзига нисбат беришдир”.

Футувватнинг уч жиҳати бор. Биринчиси – саховат, яъни ҳеч нарсасини ҳеч кимдан қизғанмаслик. Иккинчиси – сафо, яъни қалбни кибру ҳаво, гина-кудурат, қасд-ғазабдан пок тутиш. Учинчиси – вафо, яъни ҳамма вақт халқ хизматида бўлиш.

Футувватнинг олти устуни мавжуд. Биринчиси – ғийбат, ёлгон, бўхтон ва беҳуда сўзлардан тилни тийиш. Иккинчиси – ножўя, номақбул сўзлар, тухмат, ғийбатдан қулоқни беркитиш. Учинчиси – кўриш ножоиз ҳисобланган нарсадан кўз юмиш. Тўртинчиси – ҳаромдан қўл торттиш. Бешинчиси – бориш ман қилинган ношойишта жойга бормаслик. Ҳақорат ва гуноҳга сабаб бўлагидан, зиён-заҳмат, озор етказадиган ишларга қадам қўймаслик. Олтинчиси – ҳаром овқат ва зинодан сақланиш. Зино – футувват аҳдини бу-

зиш, ҳаромхўрлик эса – футувват риштасини узиш билан баробар.

Олим футувватнинг ботиний ришталарини ҳам кўрсатиб ўтади. Биринчиси – саховат, яъни тиламасдан бурун ўз маҳалида бағишламоқ; оқибатини ўйламаслик, лаёқату қобилиятни андиша қилмаслик. Иккинчиси – тавозе, яъни бошқаларни ўзидан афзал билмоқ; барчага камтар, хоксор муносабатда бўлиш. Учинчиси – қаноат. Қаноатсизлик, ортиқ нарсаларга эга бўлиш ҳирсидан одамлар бошига кўп савдолар тушади. Тўртинчиси – афв ва марҳамат, яъни кишилар гуноҳини кечирмоқ, иложи борида, бандаларга мурувватли бўлиш (*Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. Тошкент, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2011. 19-бет*).

Мухтасар айтганда, футувват – жавонмардлик – яхшилик йўлида жондан кечишга тайёр туриш, фидойи қалб эгаси бўлишдан иборат экан. “Футувватномаи султоний” бугун ҳам улкан тарбиявий, маънавий-маърифий аҳамиятга эга.

Равшанбек МАХМУДОВ,
Гулистон давлат университети
профессори

Найв ҳақиқат хизматиди

Ўзбек анъанавий театрининг йирик намоёнаси, рақс санъати устаси, Ўзбекистон халқ артисти Юсуфжон қизиқ Шакаржонов (1869-1959) ижодий фаолиятини ўсмирлик кезларидан бошлаган. Бу тўғрида унинг ўзи қуйидагича ҳикоя қилади: “Тахминан 1883 йилнинг куз фасли эди. Ўша йили Марғилонда руслар келгандан сўнг биринчи бор мингбоши сайлови ўтди. Маматбек махсум мингбоши бўлиб сайланди. Шу муносабат билан шаҳарнинг атласфуруш маҳалласида базм берилди. Базмга Зокир эшон ва у билан бирга Фарғонанинг ҳамма еридан машҳур қизиқчилар, созанда, раққос ва ҳофизлар келди. Бу даврда ўз қизиқлигим билан эндигина танилиб келаётган вақтим эди. Шу базмда катта санъаткорлар қатори мен ҳам ўз ҳунаримни кўрсатдим, қизиқ ҳикоялар айтдим, ўйнадим, аскияларга қўшилиб турдим. Зокир эшон менинг чиқишларимни кузатиб турганми ёки одамлардан эшитганми, эртаси куни уйга одам юбо-

риб мени олдириб келдирди ва ўзига шогирд қилиш учун розилигимни олди” (*Раҳмонов М. Ўзбек театри тарихи. Тошкент, “Фан”, 1968. 155-156-бетлар*).

Зокир эшон вафотидан кейин Саъди махсум Юсуфжонни шогирдликка анъанавий тарзда қабул қилади: “Башир қизиқнинг ишораси билан халфалардан бири Юсуфжоннинг қўлини белбоғ билан боғлайди, салланинг печи эса белбоққа уланади. Юсуфжон Саъди махсум рўпарасида тиз чўқади ва қуйидаги саволларга жавоб беради:

Устоз: Юсуфжон ўғлим, бу ҳунарга қайси йўл билан келдинг?

Юсуфжон: Ҳақиқат йўли билан келдим!

Устоз: Энди қайси йўлдан борасан?

Юсуфжон: Адолат йўлидан бораман!

Юсуфжоннинг қўли ечилади, устоз олдига сарполар қўйилади ва Саъди махсум ёнидан жой олади” (*ўша манба, 157-бет*).

Юсуфжон қизиқ 1888-92 йилларда марғилонлик қизиқчилар гуруҳи билан бутун Фарғона водийсини айланиб чиқади. Ора-сира “Чодирхаёл” кўғирчоқ театрида корфармон бўлиб ишлайди. Халқ тўйлари, сайилларида, хориждан келган цирк уюшмалари таркибида қизиқчилик томошалари кўрсатади. Муқаллидлик, ҳажвий образ яратиш, кулгили ҳикоя ва аскияда Юсуфжон қизиққа бас келадигани бўлмаган.

Устоз санъаткор ҳамиша қизғин ижод билан банд бўлиб, Фарғона қизиқчилиги доврўғини дунёга ёйган. У XX аср бошларида Туркистон, Авлиёота, Пишпак, Кошғар каби шаҳарларда қизиқчилик санъати, халқ рақсларини намоиш қилади.

1909 йил Санкт-Петербургга бориб, рус балетини кўради, циркда кулги устаси Анатолий Дуров билан танишади. Жадиждлар таъсирида Фарб услубидаги янги театрга қизиқиб, “Бола ўқитиш”, “Мударрис” сингари анъанавий комедияларни қайта ишлаб, тўй ва байрамларда намоиш этади. 1918 йил Марғилонда қизиқчилар гуруҳини янгидан тузади. Тамарахонимга ўзбек лапар ва рақсларини ўргатади. 1926-28 йиллар Муҳиддин Қориёқубов раҳбарлигидаги Ўзбек давлат этнографик ансамблида қизиқчи, чолғучи, ўйинчи сифатида фаолият кўрсатади ва “Қари наво”, “Сарбоз”, “Кема ўйин” рақсларини саҳналаштиришда қатнашади. Шу даврда Чўлпон билан ҳам ҳамкорлик қилиб, 1927 йилда Москва ўзбек драма студиясида адиб асари асосида “Яна уйланаман” комедиясини саҳналаштиришга ҳисса қўшган. 1930 йилда Москва санъат олимпиадасида иштирок этади (*Қодиров М. Томоша санъатлари ўтмишида ва бугун. Тошкент, “Mumtoz so‘z”, 2011. 203-бет*). “Заркокил”, “Тўрт жинни”, “Келин туширди”, “Мардикор-новвойлик”, “Мозор”, “Елпиб ўтириш”, “Қаландарлик”, “Атторлик” каби қадимий халқ комедияларини тиклайди. Иккинчи жаҳон уруши йиллари Янгийўл театри ҳамда Ўзбек давлат циркида ишлайди. Урушдан кейинги йиллар халқ байрам ва тўйларида хизмат қилади. “Кўшиқлар парвоз этади” фильм-концертида бош ролни ўйнайди.

Юсуфжон қизиқ мустамлака шўро даврида одил ва рост сўзни айтиш, мансабдорни танқид қилиш қанчалик оғир ва хавфли бўлмасин, устози Саъди махсумга берган аҳдида содиқ қолди. Хўжажонхўжа қози Рожий (1834-1918),

Муҳаммад Юсуф Ҳазин – Ҳазрат Хонақоҳий (1840-1918), Мирхалил Марғинович – Бухорий (вафоти 1922) домлалар, Марғилоннинг машхур уламолари, соҳиби ҳол авлиёсифат инсонлар даврасида камол топган Юсуфжон қизиқ устозлари тарбия ва маслаҳатларидан фойдаланиб турмуш камчиликларини санъат воситасида фош этди. Қизиқчилик ва аския сингари миллий қадриятни авлодлар учун сақлаб қолиш, янги шароитларда тиклаш ва ривожлантиришда жонбозлик кўрсатди. Бетавфиқ амалдорларни, саховатсиз бойларни, иккиюзламачи қозиларни аямасдан-қўрқмасдан ҳажв қамчиси билан калтаклаш жасорати Юсуфжон қизиққа асли устозлардан юққан. Улар юртдаги адолатсизлик, ҳукумат амалдорларининг ношудлиги ва илмсизлиги, булар баридан оддий халқнинг жабр чекаётганини чуқур англаб, ҳажв орқали ижтимоий фикр ўйғотишни кўзлаганлар.

Юсуфжон қизиқ нақшбандия тариқатининг ёзма манбаларда “аълами аллома” (олимлар олими), “мавлавий кутби замон” (замон олимлари ҳалқабошиси) каби сифатлар билан тилга олинган пири муршиди Муҳаммад Юсуфжон Хонақоҳийни ғоят қадрлаган, унинг мухлиси бўлган. Айтишларича, бир куни Хонақоҳий Сармозор зиёратгоҳига бормоқчи бўлади. Меҳмонларни олиб кетиш учун баланд соябон арава ҳозирланади. Шу чоғ Юсуфжон қизиқ пайдо бўлади-да, ҳазратнинг оёқлари остига ётиб, “аравага менинг устимдан чиқасиз”, дея туриб олади. Ҳазрат унамасалар ҳам, у жойидан қимирламай тураверади. Ноилож қолган шайх Юсуфжон қизиқнинг елкасини босиб, аравага ўтиради. Қизиқ отга тескари ўтириб олади. “Ий-е, тақсир, ахир отга бундай ўтирилмайди-ку”, дейди ҳазрат. У эса “тўғри, лекин сизга орқа қилиб ўтиришни ўзимга муносиб кўрмадим”, дейди-да, отга қамчи уриб, меҳмонларни қулдирганча, олиб кетади (*Файзуллаев Р., Абдулаҳадов Н. Муҳаммад Юсуф Ҳазин (Хонақоҳий Ҳазрат Марғинович). Тошкент, “Шарқ”, 2013. 154-бет*).

Қизиқчи, шунингдек, Марғилон уламолари орасида Бухорий домла номи билан машхур Мирхалил Марғинович суҳбатларида бўлишни ҳам хуш кўрган ва кўп сафарларда унга ҳамроҳ бўлган.

Юсуфжон қизиқ, шунингдек, адабиёт ва тарихни чуқур билган инсон сифатида ҳам хотир-

ланади. Улуғ адиб Абдулла Қодирий янги романига материал йиғиш учун Марғилонга келганда, Абдуллахон Абдурахмонов, Юсуфжон қизиқ каби кўпни кўрган, тарихни билган кишилар билан учрашиб суҳбатлашгани ҳам маълум (*Наби Юсуфий. Ёз кунларининг бирида. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги АСН, 1986. 105-бет*).

Уч тарихий давр – хонликлар, рус империяси ва шўролар даврида ўз санъати билан халққа хизмат қилган Юсуфжон қизиқ катта обрўга эга бўлган. Ўлканинг турли шаҳарларида ижод қилган актёрлар, ҳофиз ва созандалар, аскиябозлар, дорбоз ва муаллақчилар Марғилонга келиб Юсуф қизиқ мактабида таҳсил

кўрар, шу ерда имтиҳондан ўтар, ундан фотиҳа олар эди (*Раҳмонов М. Ўзбек театри тарихи. Тошкент, "Фан", 1968. 162-бет*). Уни бежизга "Уста" деб аташмаган.

Юсуфжон қизиқ одамларни шунчаки кулдириб қолмай, балки кулдириб туриб, уларга яхшилиқдан сабоқ берди. Афсуски, кейинги пайтларда намоиш этилаётган айрим қизиқчилик дастурлари ёшлардаги энг нозик фазилатлар, айниқса, уят ҳиссининг йўқолишига сабаб бўлмоқда. Бундай шароитда Юсуфжон қизиқ каби устоз санъаткорлар маънавий мероси қадри ёрқинроқ намоён бўлади.

Нодиржон АБДУЛАҲАДОВ,
тарих фанлари номзоди

Vatanning xorijdagi javohirlari

Этнографик коллекциялар маълум бир халқ ҳаётининг ўзига хос жиҳатларини намоиш этади, унинг этник генезиси ҳақидаги маълумотларни жамлайди ва келажак авлодга етказиб беради. Жумладан, Ўзбекистон этнографик коллекциялари ҳам ранг-баранглиги, турли-туманлиги ва кўп сонли экани билан аҳамиятга молик.

Жаҳоннинг етакчи музейларида ҳам ўзбек этнографиясига бағишланган бой кўргазмалар мавжуд. Жумладан, Россиядаги этнография музейи, Эрмитаж музейи, Шарқ давлат музейи, Буюк Британиядаги Виктория ва Альберт музейи, Япония этнография (Осака шаҳри) музейи, Германиянинг Берлин шаҳридаги этнография музейини фикримизга далил сифатида санаб ўтишимиз мумкин.

Ўзбекистон амалий санъатининг XIX аср охири – XX бошларида Тошкент, Самарқанд, Фарғона шаҳарларидан йиғиб, олиб кетилган ниҳоятда бой коллекцияси (бадий ишлов берилган металл, сопол буюмлар) Стокхольм халқ амалий санъат музейи фондида кўз қорачигидек сақланмоқда.

2004 йили Вашингтондаги машҳур Фрир бадий галереясида ўтган асрнинг 60-70-йилларида Ўзбекистон ҳудудидан сотиб олинган

икат – абрбанди матолар коллекцияси намоиш этилди. Германиянинг шахсий коллекциялари ва музейларида ўзбек сўзаналарининг нодир намуналари мавжуд (*Ўзбекистон маданий мероси // Россия этнография музейи тўплами. Кутуб-альбом. Тошкент, 2016. 6-бет*).

Россия этнография музейи Ўзбекистон этнографик коллекцияларини сақлаш ва уларни намоиш этиш бўйича етакчи масканлардан бири саналади. Музейнинг олтин фондида Бухоро амири томонидан Русия ҳукмдорларига совға сифатида жўнатилган олтин иплар билан тикланган тўн, от абзаллари, қимматбаҳо тошлар билан ишлов берилган камарлар, кандакорлик буюмлари сақланади.

Бундан ташқари, доимий экспозицияда ўзбек халқининг турмуш тарзи, кундалик ҳаёти, урф-одат ва анъаналари, меҳнат машғулоти, тураржойларига оид нодир манбалар намоиш этилади. Музей залларидан ўзбек этнографик ҳаётининг фақат моддий кўринишларигина эмас, балки номоддий маданияти ҳам ўрин олган. Жумладан, ўзбек маросимларидан бири ҳисобланган суннат тўйига оид видеолар ва мультимедиа қурилмалари имкониятларидан фойдаланган ҳолда томошабин эътиборига ҳавола этилади.

Россия этнография музейида Ўзбекистон этнографик коллекцияларининг шаклланиш даври – музей ташкил этилган йил билан бево-сита боғлиқ. Музей этнография бўлимининг илк экспедицияси 1900 йилда бўлғуси музейни таш-кил этиш дастури тайёрланаётган бир пайтда Ўрта Осиёга йўналтирилган эди. Музейнинг Ўрта Осиё йўналишидаги экспедиция-тўплаш ишларини ўша даврнинг атоқли шарқшуносла-ри, академиклар С.Ольденбург, В.Бартольд, В.Радловлар назорат қилган.

Самарқанд, Бухоро ва Тошкентга ҳамда Фарғона водийси вилоятларига уюштирилган экспедиция давомида С.Дудин томонидан Ўз-бекистон халқларининг турмуш маданиятига тегишли 2 мингдан кўпроқ буюм, жумладан, турли меҳнат қуроллари, деярли барча турдаги маҳаллий касб ва ҳунарларга оид бўлган ускуна ва ашё намуналари, кийим-бош ва тақинчоқлар, уй-рўзгор буюмлари ва унинг ички безакларига оид ноёб намуналар тўпланган. Музейнинг Мар-казий Осиёга доир асосий этнографик коллек-циялари ўтган асрнинг 30-йилларида шакллан-тирилган. Ҳозирги пайтда бу ерда Ўзбекистонга оид 20 мингдан зиёд анъанавий-маиший мада-ният ашёлари намунаси мавжуд. Улар деяр-ли бир аср мобайнида тўпланган (*ўша манба, 22-26-бетлар*).

Этнографик ихтисосликка эга бўлмаган, масалан, бадийий ёки амалий санъат ихтисос-лигига эга музейларда этнографик коллекция-лар экспозициясини амалга оширишда кўпроқ мавзу йўналиши ҳисобга олинади. Жумладан, Буюк Британиянинг Виктория ва Альберт му-зейида ўзбек миллий либослари ва матолари шу услубдан фойдаланган ҳолда кўрсатилган. Бундан ташқари, Санкт-Петербург шаҳридаги Эрмитаж музейининг Марказий Осиё санъа-ти бўлимида ҳам этнографик буюмлар мавзу йўналишини ҳисобга олиш услубидан кенг фой-даланган ҳолда томошабинлар эътиборига ҳа-вола қилинади.

Япониянинг Осака шаҳридаги этнография музейида “Ўзбекистон бурчаги” мавжуд. Унга профессор Кюдзи Като асос солган. XX асрнинг 60-йилларида Ўзбекистонга ташриф буюриб, юртимизга меҳр қўйган бу олим этнографик тур-муш тарзини ўзида ифодаловчи коллекциялар йиғи бошлайди (*ўша манба, 6-бет*).

Жаҳоннинг етакчи музейлари экспозицияси-дан ўрин олган миллий экспонатлар бой мада-ний меросимизни кенг жаҳон оммасига намо-йиш этиб келмоқда.

Гулираъно ОРИФЖОНОВА,

Камолитдин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти докторанти

Inqiroz ildizini izlab

Давлатнинг инсонпарварлик сиёсати фуқа-ронинг турмуш тарзида намоён бўлади. Халқ-ни ҳеч қачон ёлғон ваъдалар, баландпарвоз гаплар билан алдаб бўлмайди. Ваъдалар амал-га ошсагина аҳоли давлат ҳамда у юргизаётган сиёсатдан рози бўлади. Акс ҳолда, ҳаётдан кўнгли қолиб, тузумга бўлган ишончи буткул сўнади.

Халқ сифатида бундай оғир ҳолатни биз яқин ўтмишда бошдан кечирдик. Ривожланган социализмдан коммунизм сари дадил одим-лаётганини даъво қилган собиқ СССР иқтисо-диёти ўтган асрнинг 80-йилларида боши берк кўчага кириб қолди. Мустабид тузум мафкураси тинмай тарғиб этган фаровонлик жамияти курук ёлғондан иборат экани кундан-кун фош бўлди. Зўрлик ва зулм устига бунёд этилган совет им-

перияси иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ҳамда маънавий таназзул ёқасига келиб қолди. Бун-дай оғир ҳолат, айниқса, Ўзбекистонда кўплаб муаммоларни келтириб чиқарди. Бу инқироз са-бабларини бошқарувдаги маъмурий-буйруқбоз-лик, зўравонлик, якка мафкура ҳукмронлиги, режа ва рақам изидан қувиш, маҳаллий манфа-атларнинг зўрлик билан марказ манфаатларига мослаштирилиши кабилардан ахтариш лозим.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин халқимиз-нинг тинимсиз меҳнати, фидокорлиги ва бунёд-корлик салоҳияти туфайли республика иқтисо-диёти бирмунча оёққа турди. Бироқ марказнинг камситувчи ҳамда зўравон сиёсати туфайли ижтимоий-иқтисодий, маънавий ҳаётда муам-молар тўплана бориб, пировардида инқирозли вазиятга олиб келди.

Республикада миллий даромаднинг йиллик ўсиши доимий тарзда пасайиб борди. Масалан, 1981-1985 йилларда 3,3 фоизга тушиб қолди (Зиядуллаев С. *Региональные проблемы экономики Узбекистана. Ташкент, 1987. Стр. 26-27*). Ҳолбуки, 1960-1965 йилларда бу кўрсаткич 7,8 фоиз бўлган.

Шўро даврида қиймати 75 миллиард доллардан ортиқ бўлган табиий қазилма бойликлар Ўзбекистондан марказий минтақаларга олиб кетилган. Совет давлатининг қишлоқ хўжалиги хомашёсини ташиб кетиш ва уни қайта ишлашдан ҳар йилги даромади қарийб 600 миллиард рублни ташкил этган. Фақатгина ўша 80-йилларда Ўзбекистондан ташқарига ҳар йили 9 миллиард рубллик маҳсулот юборилган. Иттифок республика бюджетига берган дотация миқдори эса ўртача 1,5 миллиард рублни ташкил этган, холос (*Тарих шохидлиги ва сабоқлари. Тошкент, 2001. 211-бет*).

Иттифок ҳукумати ижтимоий соҳага иккинчи даражали масала деб қараб, қолдиқ тамойили асосида маблағ ажратарди. Оқибатда Ўзбекистонда йилдан-йил ижтимоий ва маиший муаммолар ҳам кўпая борди. Маъмурий-буйруқбозлик тизими мавжуд муаммоларни бартараф эта олмади. Иқтисодий танглик демографик аҳвол билан қўшилиб, ижтимоий зиддиятлар янада кучайди. Аҳолини уй-жой билан таъминлаш, ижтимоий-маиший бинолар қуриш, транспорт муаммоларини ҳал қилиш, маиший ва коммунал хизмат кўрсатиш тизими издан чиқди. 80-йилларнинг ўрталарида аҳолининг гўшт, сут ва сут маҳсулотлари, тухум ҳамда бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмол қилиши Иттифокдаги ўртача кўрсаткичдан икки баравар паст эди (*"Социалогические исследования", 1989, № 1. Стр. 26*).

Бу даврдаги яна бир ўткир муаммо ишсизлик ҳисобланади. Шовинистик-камситувчи сиёсат маҳаллий ишчиларга паст назар билан қарашда намоён бўлди. Саноат корхоналарида фаолият юритаётган маҳаллий ишчилар сони ниҳоятда кам эди. Ўзбекларнинг саноат ишлаб чиқаришдаги улуши 1989 йили республика халқ хўжалигида банд бўлган 5 миллион 300 минг кишидан атиги 700 минг кишини ташкил этарди (*Итоги Всесоюзной переписи населения.*

Москва, 1989. Ч. IV. Стр. 42). Шу йили биргина Сурхондарё вилоятида 127 минг киши ишсиз эди (*Сурхондарё тарихи. Тошкент, 2004. 384-бет*). Бу даврда бутун республикада ишсизларнинг ўртача йиллик миқдори 1 миллион кишидан ортиқ бўларди (*"Правда Востока". 13 декабря 1989 года*).

Меҳнатга ҳақ тўлаш даражаси ҳам анча паст эди. Хусусан, 80-йилларда ойига ўртача 75 сўмдан камроқ яппи даромад оладиган аҳолининг Иттифокдаги улуши 12 фоиз бўлгани ҳолда, бу кўрсаткич республикада 45 фоизни ташкил этарди.

Мустабид тузумнинг иқтисодий соҳа объектларига маблағ ажратишдаги қолдиқ тамойили мавжуд муаммоларни ҳал қилиш имконини бермасди. Соғлиқни сақлаш соҳасида ҳам анчагина муаммолар йиғилиб қолган. Қишлоқларнинг атиги 20 фоизда касалхоналар мавжуд бўлиб, улар ҳам, асосан, мослаштирилган биноларда жойлашган, тиббиёт ходимлари ва зарур асбоб-ускуналар етишмас эди. Шундай шароитда пахтадан янада мўл ҳосил олиш мақсадида далаларга пуркалаётган заҳарли кимёвий моддалар аҳолининг қотилига айланган, ҳар гектар гўза майдонида 24,5 килодан заҳарли кимёвий модда қўлланарди. Ваҳоланки, иқтисодий ривожланган мамлакатларда бу кўрсаткич гектарига 0,5 килони ташкил этган (*"Дружба народов", 1990, № 2. Стр. 193*).

Республикада экологик инқироз чуқурлашиб, аҳоли саломатлиги борасида жиддий муаммолар юзага келди. Чунончи, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти томонидан 1989 йили ўтказилган тиббий кўрик жараёнида Сурхондарё вилоятининг Сариосиё туманида ҳар минг кишидан 364 нафари қон босими тизими касаллигига, 308 нафари нафас аъзолари касаллигига, 196 нафари эса юқумли касалликка чалингани қайд этилган (*Пардаев Т. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини химиялаштириш ва унинг экологик салбий оқибатлари. Тошкент, 1996. 19-бет*).

Тобора домига тортаётган иқтисодий, ижтимоий, маънавий-маърифий муаммолар гирдобидан республикани фақат миллий мустақиллик воситасида қутқариш мумкин эди.

Тошкентбой ПАРДАЕВ,
тарих фанлари номзоди

SUMMARY

Mukimjon Kirgizboev. What kind of parliament do we need? pp. 18-23.

This year in December it will be held elections to the parliament and local councils in Uzbekistan. In this regard, the political scientist will analyze 25 year-activity of the country's legislative body – the Oliy Majlis. While acknowledging the progress made towards the creation of a democratic parliament, the author places emphasis on existing problems and their solutions. The article notes that the forthcoming elections are an important test in the political life of the country.

Mahmud Yuldoshev. Customs and traditions: two sides of the coin. pp. 30-33.

Customs and traditions inform each nation's unique thinking and way of life. The centuries-old national traditions play a regulating role in society. However, as with both sides of the coin, some customs may impede development and lead to restrictions on individual freedoms. The article explores the pros and cons of these positive and negative poles of the national traditions.

Gani Zikrillaev. The truth will be seen in comparison. pp. 44-49.

In Uzbekistan the meanings of the Holy Quran were translated by three famous scholars – Alouddin Mansur, Abdulaziz Mansur, Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf during the years of independence. So how is the highest simplicity and the intellectual harmony inherent in the divine book? In the article Gani Zikrillaev, a linguistic scientist, has highlighted some of the peculiarities of translation, including some drawbacks and shortcomings.

Nasrullo Ergash. Generation and belief. pp. 50-54.

In this world, every person surely has faith, belief. That belief gives meaning and value to their lives. For poets and writers, belief is crucial issue. The author evaluates young poets and writers who have just entered contemporary Uzbek literature. “The Salafs are the writers of the previous generation who were firm in their faith, had a great mission and did not give up in any circumstances. And today’s young poets and writers are becoming more and more confused about faith, they are arguing for nothing” – the author concludes.

ТАФАККУР

ТАФАККУР 3/2019

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

ISSN 2010-6491

9 772010 649005